

НАРИСИ
З
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК III

К. ГУСЛИСТИЙ

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI І В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття)

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ

1941

78 28
АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

К. ГУСЛИСТІЙ

НАРИСИ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК III

ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI І В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття)

32395
ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ — 1941

УРСР-РНК
АКАДЕМІЯ НАУК
Інститут

Відповідальний редактор *С. М. БЕЛОУСОВ*

38302

ПЕРЕДМОВА

Друга половина XVI і перша XVII століття є одним з найважливіших і найцікавіших періодів в історії багатовікової визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Початком цього періоду є Люблінська унія 1569 р., зв'язана з установленням панування шляхетської Польщі над більшою частиною України. Закінчується цей період визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., наслідком якої було знищення польсько-шляхетського панування на Україні і приєднання України до Росії.

Ця книга присвячена визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, починаючи з другої половини XVI ст. і кінчаючи 1630 рр.

Польська великодержавна історіографія (Яблоновський, Шайноха, Равіта-Гавронський, Корзон) затушковує колоніально-грабіжницький характер панування Польщі над Україною і малює його як поширення „вищої культури“ серед „дикого“ населення України і виконання Польщею „високої історичної місії“ на сході Європи. Вона характеризує козаків як „грабіжників“, „розбійників“, а селянсько-козацькі повстання — як „бунти“, „дикості“ й „некультурності“ проти „культури“, проти „мирної“, „цивілізаторської“ діяльності „польського плуга“¹. Такий же погляд на козацтво засвоїли Куліш і Ключевський.

Проте дійсний зміст панування Польщі над Україною становила люта експлуатація, грабування і руйнування селянства, утискання міст, хижацьке нищення природних багатств України, національно-релігійний гніт і насильницьке ополячування української людності, а також розвиток на Україні політичної децентралізації і шляхетської анархії і розгулу. І, звичайно, все це в сукупності затримувало і підривало розвиток економіки України і української національної культури, а також загрожувало самому існуванню українського народу. Оцінюючи історичну роль шляхетської Польщі, Енгельс писав Марксу: „Не можна навіть

¹ Цей погляд відбився і в польській художній літературі, зокрема в історичній повісті Генріха Сенкевича „Вогнем і мечем“ (1884).

Відповідальний редактор *С. М. БЕЛОУСОВ*

38902

ПЕРЕДМОВА

Друга половина XVI і перша XVII століття є одним з найважливіших і найцікавіших періодів в історії багатомісячної визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Початком цього періоду є Люблінська унія 1569 р., зв'язана з установленням панування шляхетської Польщі над більшою частиною України. Закінчується цей період визвольною війною українського народу 1648—1654 рр., наслідком якої було знищення польсько-шляхетського панування на Україні і приєднання України до Росії.

Ця книга присвячена визвольній боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі, починаючи з другої половини XVI ст. і кінчаючи 1630 рр.

Польська великодержавна історіографія (Яблонівський, Шайноха, Равіта-Гавронський, Корзон) затушковує колоніально-грабіжницький характер панування Польщі над Україною і малює його як поширення „вищої культури“ серед „дикого“ населення України і виконання Польщею „високої історичної місії“ на сході Європи. Вона характеризує козаків як „грабіжників“, „розбійників“, а селянсько-козацькі повстання — як „бунти“, „дикості“ й „некультурності“ проти „культури“, проти „мирної“, „цивілізаторської“ діяльності „польського плуга“¹. Такий же погляд на козацтво засвоїли Куліш і Ключевський.

Проте дійсний зміст панування Польщі над Україною становила люта експлуатація, грабування і руйнування селянства, утискання міст, хижацьке нищення природних багатств України, національно-релігійний гніт і насильницьке ополячування української людності, а також розвиток на Україні політичної децентралізації і шляхетської анархії і розгулу. І, звичайно, все це в сукупності затримувало і підживляло розвиток економіки України і української національної культури, а також загрожувало самому існуванню українського народу. Оцінюючи історичну роль шляхетської Польщі, Енгельс писав Марксу: „Не можна навіть

¹ Цей погляд відбився і в польській художній літературі, зокрема в історичній повісті Генріха Сенкевича „Вогнем і мечем“ (1884).

укзати жодного моменту, коли б Польща дійсно була представницею прогресу... або зробила щось історично значне“¹.

Боротьба українського народу проти польського панування була боротьбою справедливою, прогресивною. Боротьба проти панування шляхетської Польщі, український народ заселяв південно-східну Україну, розвивав економічні сили свого краю, творив українську культуру.

Більшість українських і російських дворянських і буржуазних істориків оцінювали панування Польщі над Україною негативно і визнавали за козацтвом певну позитивну роль. На думку цих істориків, боротьба українського народу проти панування Польщі була справедлива. Проте, правильно критикуючи польських істориків, українські і російські поміщицькі й буржуазні історики самі не могли цілком науково пояснити причини і характер цієї боротьби. М. О. Максимович, Н. Д. Іванішев, С. М. Соловйов, М. О. Коялович та інші в боротьбі українського народу проти панування Польщі висували на перший план релігійні мотиви. М. І. Костомаров, В. Б. Антонович і М. С. Грушевський, що дали найповніше дослідження цієї боротьби й підкреслювали її національно-визвольний характер, розвивали буржуазно-націоналістичну теорію безкласовості, „демократичності“ українського народу, який протиставляється „аристократичному“ польському народові. З особливою силою принцип „демократичності“ українського народу виявився, на думку цих істориків, в Запорізькій Січі. Ця буржуазно-націоналістична теорія безкласовості, демократичності українського народу стала знаряддям української буржуазії в боротьбі проти пролетарської революції.

Слід також відзначити, що, визнаючи національно-визвольний характер боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі, Костомаров, Антонович і Грушевський як представники ліберальної буржуазії, що боялася революційного руху народних мас, в той же час підкреслювали грабіжницькі, розбійницькі, здобичницькі риси в селянсько-козацьких виступах.

Яскравим прикладом щодо цього є погляд Грушевського на козацько-селянські повстання 1590-х років. Висуваючи як провідну силу українського народу, деміурга історії України, безкласову інтелігенцію, Грушевський твердить, що до вступу козацтва в першій чверті XVII століття в союз „з українським духівництвом і взагалі українською інтелігенцією“ козацькі рухи мали здобичницький характер. Грушевський зводить повстання 1591—1593 років до сутички

¹ К. М а р к с и Ф. Э н г е л ь с, Письма, вид. 1932 р., с. 52.

козацького проводиря Косинського, „може навіть і не українця, ані православного з роду, з тодішнім стовпом православ'я і українства Костянтином Острозьким“¹. Грушевський негативно характеризує козацько-селянські маси, називаючи їх „авантюристами-наливайківцями“², і позитивно ставиться тільки до заможного запорізького козацтва на чолі з Лободою. Але в цілому Грушевський висуває в козацьких рухах 1590 років здобичництво, підкреслюючи, що „почуття сили і безкарності дало місце простому здобичництву, яке й забило, заповонило більш планові течії, не давши їм розвинутися, і потягнуло не тільки авантюристів-наливайківців, але й більше здержливих і солідних вождів низовців“³. Зводячи повстання 1590-х років до козацького здобичництва, Грушевський таким чином затушковує соціальний, антишляхетський і антипольський характер цих повстань, що поклали початок боротьбі українського народу за національну незалежність, яка розгорнулася в першій половині XVII ст.

М. М. Покровський і представники його „школи“ в оцінці цих рухів ішли за польськими істориками, а також за Кулішем і Ключевським. Покровський писав: „Суперечка йшла дійсно між „культурою“ і „дикістю“... вірніше сказати, між двома шаблями культури — на північ від порогів була вже напівкапіталістична Європа XVI в., на південь процвітали звичай часу Святослава Ігоревича“⁴.

Треба також відзначити, що всі названі історики не дають справжньої картини російсько-українських відносин, затушковують або неправильно висвітлюють ці відносини.

В цій роботі, як і в попередній, ми не мали на меті спеціального докладного дослідження окремих питань історії України другої половини XVI і першої половини XVII століття. Книга дає стислий, загальний, хронологічно-послідовний виклад історії визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі з 1560-х по 1630 рр.

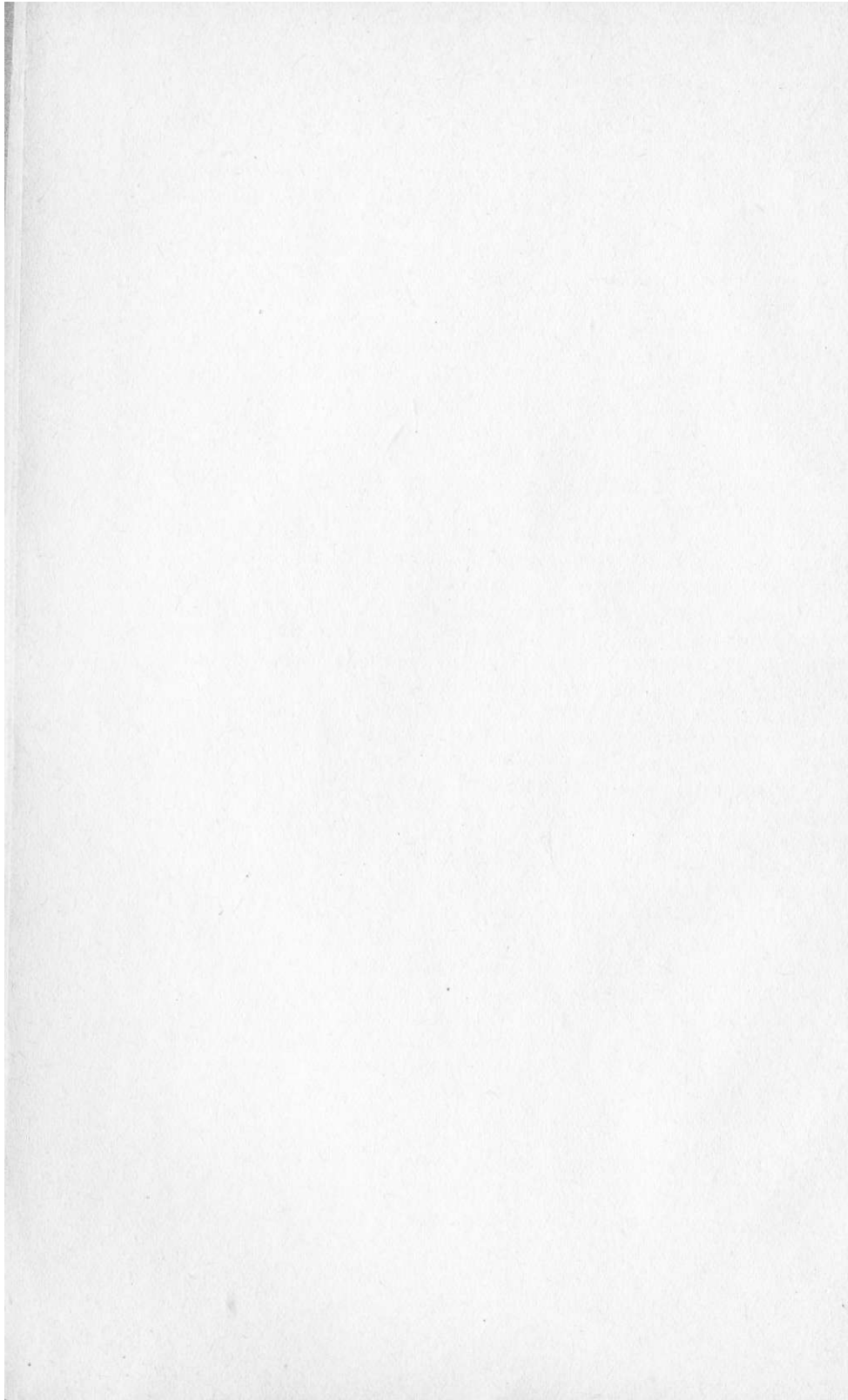
¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VI, с. 181.

² Там же, с. 310.

³ Там же.

⁴ Русская история с древнейших времен, т. II, М., 1924, с. 177.

I

Панування шляхетської Польщі на Україні в останній третині XVI століття

I. ПІДСИЛЕННЯ МАГНАТСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ НА УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Захоплення польськими магнатами і шляхтою земель на Україні після Люблінської унії 1569 року. З Люблінською унією починається новий період в історії українського народу — період панування шляхетської Польщі над більшою частиною України. Захоплення Підляшшя, Волині, Брацлавщини і Київщини (з частиною Лівобережжя) широко відкрило двері польським феодалам для набування володінь у цих землях. Ще до Люблінської унії польські феодали, що зайняли пануюче становище в Галичині, набували маєтки в перебуваючих під владою Литви українських і білоруських землях. Особливо стосується це до Волині і Підляшшя. А після того, як Волинь і Підляшшя були захоплені Польщею, приплив польської шляхти в ці землі збільшується. Так, уже в 80-х роках XVI століття на Волині зустрічається цілий ряд нових польських прізвищ, як от: Клодзінський, Ювальський, Межинський, Криницький, Хрущівський, Понятовський, Добжанський, Бучацький, Станіслав Жолкевський та ін.

Особливо спрямовується польська шляхта на територію південно-східної України — Брацлавщину, Київщину, а з кінця XVI століття — Лівобережну Україну. Захватницькі апетити польської шляхти відносно південно-східних українських земель яскраво виявляє один з ідеологів колоніальної експансії Польщі на Україну, київський католицький єпископ кінця XVI століття Іосиф Верещинський. Малюючи багатства південно-східної України, Верещинський вигукує: „Україна вабить нас і голосно закликає словами спасителя:

прийдіть до мене, всі страждущі і обтяжені, і я заспокою вас“¹.

На чолі цього колонізаційного руху польської шляхти на територію південно-східної України йшли польські „можновладці“ — Язловецькі, Замойські, Струсі, Сенявські, Каліновські, Жолкевські, Конецпольські, Потоцькі та ін., які приходили сюди як з Галичини, Поділля і з Волині, де вони зміцнилися до цього, так і з власної Польщі. Із зброєю в руках польські „можновладці“ просувалися вглиб українських земель, захоплювали величезні володіння з селами й містами, розширяли фільварки, підсилювали кріпосницьке гноблення селян, займали вищі уряди старост і воевод, будували численні замки і фортеці, як опорні пункти експлуатації і грабування українських трудящих мас, прагнули закріпачити широкі верстви козацтва, утискали міста, насаджували католицизм, хижацьки нищили природні багатства України.

А слідом за магнатами на Україну сунула середня й дрібна польська шляхта і йшов католицький ксьондз, що освячував розбій польських феодалів. Дрібна й середня шляхта одержувала менші володіння й посади, або виступала в ролі орендаторів магнатських маєтків і т. д., а також в ролі різних магнатських слуг, що збагачувались шляхом грабування і гноблення українських трудящих мас.

Поширення на Україні польсько-шляхетського права і культури. Одночасно з напливом польської шляхти, на Волині, Брацлавщині і Київщині поширювалось польсько-шляхетське право і культура. Вищою судовою інстанцією для Волинського, Брацлавського і Київського воеводств мав бути особливий трибунал у Луцьку, заснований в 1578 році. Але трибунал цей проіснував недовго. На сеймі 1589 року він був ліквідований, і ці воеводства були приєднані до Люблінського трибуналу. Право Литовського статуту поступово витискалося польсько-шляхетським правом. Польська мова набувала значення офіційної мови поруч з мовою „руською“. А на початку XVII століття Литовський статут був виданий польською мовою.

Спочатку українська шляхта протестувала проти заміни „руської“ мови польською в офіційно-канцелярському листуванні. Так, в 1571 році київська шляхта подала королю петицію, в якій вимагала збереження прав „руської“ мови, гарантованих актом 1569 року. В цій петиції київська шляхта писала: „Особливе теж его кор. м. нашого милостивого

¹ А. В. С т о р о ж е н к о, Иосиф Верещинский, бискуп киевский. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов, в. I, Киев, 1911, с. 50.

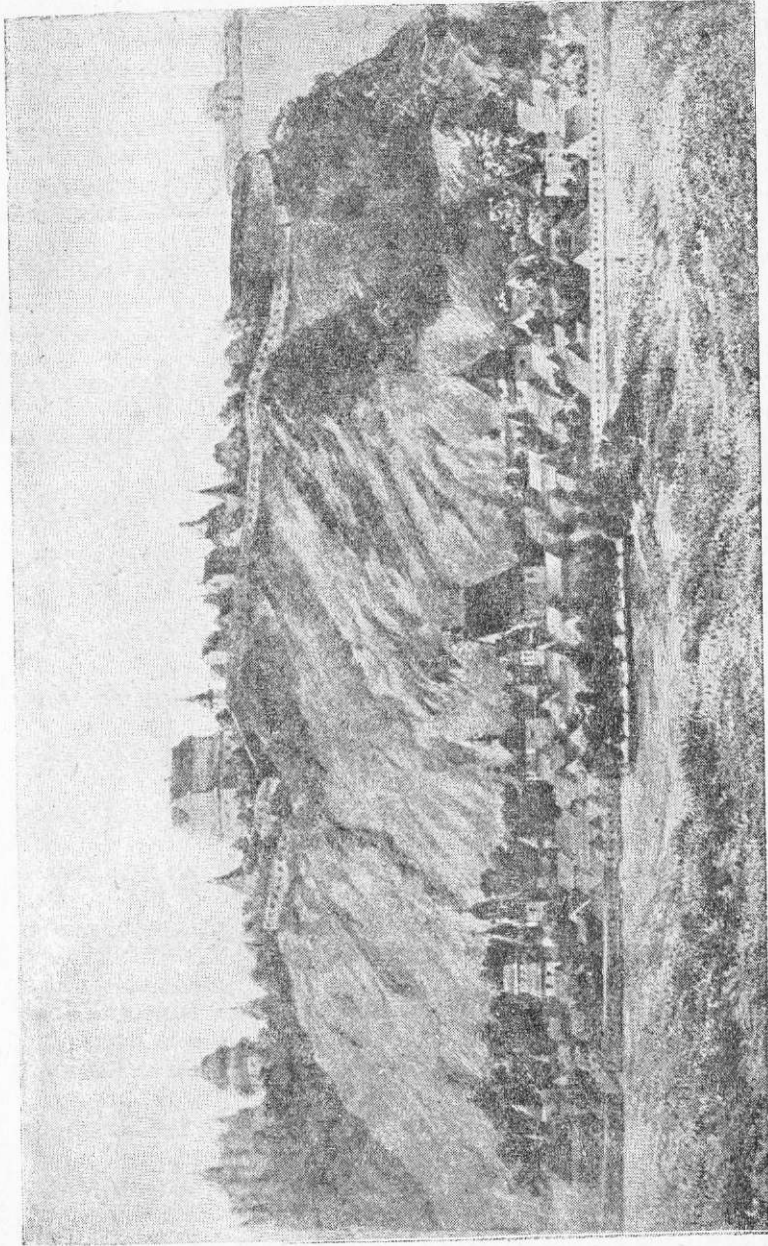

Рис. 1. Замок на Кисслівці в Києві (1651 р.)

пана просим, абы листы сеймовые, универсалы, констытуцей і кожда справа подле обетницы и привилю его королевское милости при сконченю уней выданого не иншими литерамы и словы, одно рускими литерамы и езыком до земли Киевское писаны и выдаваны были, кгдаж з млодости иншого письма отцове наши учить нас не давали, одно своего прироченого руского, і школы теж полское в Кieve немаш, а кгда приносят листы его кр. милости, писаные полскими литерамы з мешанем латинских слов, вырозумети не можем, якож и тен привилей на злучене едности земли Киевской даний, иж полскими литерамы ест написан, просимы его королевское милости, жебы по руску был преписан, а под маестатною печатю и с подписом руки его королевское милости нашего милостивого пана нам был выдан“¹. Брацлавська шляхта в 1576 році відправила до короля посольство, яке також просило, щоб усі папери з королівської канцелярії до них писались „руским писмом“².

Поступово українська шляхта почала піддаватися впливові польської шляхетської культури і ополячуватись, прагнучи таким шляхом зміцнити своє становище в складі Польщі³.

Проте частина українського шляхетства, намагаючись зберегти свої позиції на Україні, відстоювала свою культуру. Велику діяльність в цьому напрямку розгорнув найкрупніший український магнат князь Василь-Константин Острозький (син відомого гетьмана литовського, князя К. І. Острозького). В своєму Острозі він зібрав кращі літературно-наукові сили України того часу, відкрив друкарню, школу, видав біблію церковнослов'янською мовою. Але діяльність українських магнатів в галузі розвитку своєї культури була неглибока й нетривка. Уже на початку XVII століття більша частина українських магнатів ополячилась, утворивши разом з польськими магнатами єдиний фронт у гнобленні українського народу.

Ріст магнатських латифундій. Експансія польських магнатів на Україну не припинила дальшого росту латифундій українських магнатів — Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Корецьких та інших, в руках яких і досі були зосереджені величезні володіння, особливо на Волині. Побоюючись експансії польських магнатів, українські магнати ще з більшою енергією посунули на

¹ М. Г р у ш е в с ь к и й, Культурно-національний рух на Україні XVI-XVIII в. К-Л., 1912, с. 43.

² Акты Западной России, III, № 64.

³ Тут мова йде про ополячування української шляхти Волині, Брацлавщини і Київщини. Значна частина української шляхти Галичини, Західної Волині і Поділля ополячилась до Люблінської унії.

територію південно-східної України і, конкуруючи з польськими, продовжували захоплювати нові маєтки.

Ріст латифундій польських і українських магнатів у південно-східній Україні особливо підсилюється після сеймової постанови 1590 року про роздачу „пустинь, лежачих за Білою Церквою“, — величезної території України, що фактично охоплювала обидва береги Дніпра. Відповідно до цієї постанови королю дозволено було дарувати „на вічність“ заслуженим особам шляхетського стану „пустині“¹, „які не дають ніякої користі ні державної, ні приватної“².

В кінці XVI і на початку XVII століття в південно-східній Україні з'являються (як у результаті королівських надань, так і без них) величезні латифундії польських і українських магнатів — Струсів (в басейні Тікича), їх спадкоємців Каліновських (Уманщина), Конецпольських (на Тясміні), Жолкевських (Баришпольська волость на Альті, „пустиня Горошин“ і басейн Сніпорода), Замойських (над Мурафою), Острозьких (Звягельська волость та ін.), Ружинських (на Раставиці), Корецьких (там же), Тишкевичів (Бердичівщина), Збараських (на Росі і Південному Бугу), Вишневецьких (Посулля) та ін. Ці латифундії мали нерідко казкові розміри. Так, вінницькому і брацлавському старості, польському магнатові Каліновському, була надана „пустиня“ Умань (1609 р.), яка за вказівкою ревізора була розташована між двома татарськими шляхами, між ріками Удич, Буг, Синя Вода, Ятрань і Рабань.

В цей же період на Задніпров'ї, в басейні Сули, виникає величезна латифундія князів Вишневецьких. Історія утворення цієї латифундії така. В 1570-х роках шляхтич М. Грибунович-Байбуза захопив землі по р. Сулі. В 1578 році Байбуза одержав на них королівську грамоту, яка так визначала територію і межі цього володіння: „пустынню... названую реку Сулу, реку Удай и реку Солоницу, з речками и озерами, почавши з конца, горою Сулы от Снятина, рубежа московского, аж вниз до устья Днепра“³.

В 1580 роках князь О. Вишневецький, староста черкаський, відняв землі в Байбузи. Байбуза подав скаргу до суду, але нічого не добився, і кінець-кінцем змушений відступити свої землі Вишневецькому „по доброй воле своей“, а за це Вишневецький допоміг йому одержати „вход замковый... прозываемы реку Псел“, проте тільки „до живота“. В 1590 році Вишневецький одержав від короля грамоту на

¹ „Пустинями“ називалися землі, ще не освоєні польським урядом і не захоплені магнатами, хоч би й заселені.

² *Volumina legum*, II, с. 318.

³ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, XIV, в. 2, сс. 85—86.

Посулля¹. Так на Задніпров'ї в кінці XVI століття виникає латифундія Вишневецьких, що перетворилася в першій половині XVII століття в величезне магнатське володіння.

Історія росту шляхетсько-магнатських володінь на Україні є історія постійних феодальних воєн, які всім тягарем своїм падали на трудящі маси. Ось звичайна картина „наїзду“ одного феодала на маєток другого: одних підданих „повешал, а других побил и з домов их всих человека до килку десят, з жонами и з детми з собою кгвалтовне побрал и маетность з домов их, от мала до велика, што одно было, полупил, и тоє село Соколов спустошили, и в ни вочто обернули“².

Особливо відзначились як загарбники чужих земель князі Ружинські. Протягом багатьох років Ружинські на чолі озброєних людей робили напади з Котельні на сусідні маєтки, вбивали і катували населення, палили села і приєднували до своїх володінь чужі землі з селянами. Так, князь Кирик Ружинський послав збройний загін на білопільські землі, які належали шляхтичам Тишкевичам-Логойським, спалив усі селянські будівлі, частину селян побив, а інших розігнав. Нарешті, захопив частину цих земель і осадив на них своє село. Ще менше Ружинський рахувався з слабшими сусідами.

Жахом віє від цієї страшної епопеї шляхетсько-магнатського насильства і кривавого розбою, що поширився на Україні в умовах колонізації України Польщею. Недарма великий український поет Тарас Григорович Шевченко писав:

...Якби розказать
Про якогонебудь одного магната,
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна...

В розпорядження магнатів перейшли і всі не роздані і не захоплені королівські землі південно-східної України, що утворили так звані староства. Староства були звичайними „державами“, тобто державними володіннями, які віддавались у довічне користування магнатам. Магнати дивились на староства виключно як на джерело прибутків і мали право відступати їх іншим особам, здавати в оренду і т. д. Деякі магнати тримали в своїх руках по кілька староств. Наприклад, князь Януш Острозький на початку XVII століття держав староства Черкаське, Канівське, Переяславське, Білоцерківське і Богуславське.

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, XIV, в. 3, сс. 90—95.

² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, с. 303.

Всі магнати мали в своїх володіннях замки і укріплення з артилерією й великими військовими загонами, які використовувались ними для придушення народних мас, для розбійницьких воєн між собою, для нападів на дрібну шляхту і для свавільних грабіжницьких походів на сусідні країни. Вони утримували багаті двори, в яких численна шляхта виконувала різну службу з принизливими виразами: „упадам до нуг“, „далує ноги панське“¹. В своїх володіннях вони правили безконтрольно, не визнаючи над собою ніякої влади — ні уряду, ні сейму, ні короля.

Таким чином в кінці XVI і на початку XVII століття південно-східна Україна перетворилася в країну найкрупнішого феодалного землеволодіння і необмеженої сваволі групи магнатів — „королев'ят“, як називали їх, що нагадували колишніх удільних князів.

При цьому, в зв'язку з остаточним встановленням в цей період необмеженої диктатури „дворянської демократії“ і повним занепадом королівської влади в Польщі, гніт польських магнатів на Україні стає особливо тяжким і нестерпним.

Початок політичної децентралізації в Польщі. Польський престол здавна фактично був виборним. Але до 70-х років XVI століття королів обирали з однієї тільки династії Ягеллонів. Крім того, до останньої третини XVI століття перетворення Польщі в шляхетську республіку не привело ще до повного занепаду королівської влади. Період повного занепаду її починається в Польщі після смерті останнього з Ягеллонів, Сігізмунда II Августа, в 1572 році. Приблизно протягом року після смерті Сігізмунда II точилася боротьба за кандидатуру на королівський трон. Нарешті, в 1573 році польська шляхта обрала королем 23-літнього французького принца Генріха Валуа (брата французького короля Карла IX, при якому у Франції відбулась відома різня гугенотів католиками — „Варфоломійська ніч“). Намагаючись використати це обрання для підсилення свого панування, польська шляхта встановила принцип обрання короля поголовним голосуванням всієї шляхти і дістала від Генріха згоду на всі умови, які цілком обмежували його владу. Але Генріх

¹ Все таки шляхтич пишався своїм шляхетством і з гонором підкреслював: „Шляхтич у загороді рівний воеводі. Французький інженер Боплан, що перебував в 30—40-х роках XVII століття на службі у польського уряду, в своєму „Описі України“ так характеризував польських шляхтичів: „Польське дворянство відрізняється послужливістю і приниженістю перед вищими, як, наприклад, перед воеводами та іншими сановниками; воно люб'язне і запобігливе з рівними собі співгромадянами, але нестерпно грубе відносно нижчих“ (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 379).

Валуа недовго пробув королем: в 1574 році він втік у Францію, щоб зайняти королівський престол, який залишився вакантним після смерті його брата Карла IX.

В 1575 році польська шляхта обрала королем енергійного й розумного трансільванського князя Стефана Баторія. Він провів ряд реформ у військовій, судовій, адміністративній і фінансовій галузях і прагнув зміцнити королівську владу. Проте він натрапив на сильний опір шляхти. В 1586 році Стефан Баторій несподівано вмер. Після нього в 1587 році на польський престол був обраний шведський принц Сігізмунд Ваза, правління якого (до 1632 року) й було періодом остаточного занепаду королівської влади в Польщі.

Верховним органом влади в Речі Посполитій був вальний сейм. Проте значення сейму поступово падало. Сейми часто розходились, не ухваливши ніяких постанов через незгоду меншості з більшістю. Наприклад, при Стефані Баторії розійшлися два сейми, при Сігізмунді III — вісім. Тому лишалося багато нерозв'язаних справ, так званих „рецесів“, з яких іноді й починалися засідання наступних сеймів. Ухвалені ж сеймом постанови, так звані „конституції“, виконувались погано або й зовсім не виконувались. Наступний сейм нерідко касував ці конституції і ухвалював нові, які часто також не виконувались.

В наслідок занепаду королівської влади і ослаблення значення вального сейму, в Польщі вже в останній третині XVI століття починає розвиватись політична децентралізація, яка супроводилась надзвичайним розширенням значення сеймиків, число яких доходить до 70, і вони поступово набувають переваги над сеймом. Таким чином Польща фактично розпадалась на майже самостійні півдержави на чолі з сеймиками.

З розвитком політичної децентралізації в Польщі виникли так звані „конфедерації“, що являли собою збройні союзи шляхти. Конфедерація привласнювала собі права сейму і здійснювала свої постанови, не звертаючи уваги на незгоду меншості. Іноді виникало кілька конфедерацій, які вступали між собою в боротьбу і руйнували країну.

Природно, що розвиток децентралізації найбільш несприятливо відбився насамперед на фінансовому стані Польщі. Прибутки державної казни залежали від кількості податків, встановлених на сеймах. Але шляхта не хотіла давати кошти на державні потреби, і сейми встановлювали якнайменше податків; тому казна була завжди в боргу у магнатів або майже порожня.

Такий фінансовий стан Польщі неминуче приводив до занепаду її військових сил. Чисельність війська в Польщі

в XVI столітті, при Баторії, доходила до 85 тисяч; в XVII ж столітті вона зменшилась до 48 тисяч. При цьому головну військову силу Польщі становило до XVI століття посполите рушення шляхти, але в XVI столітті шляхетське ополчення ставало все менш придатним у війнах. Тому Сігізмунд II Август в 1563 році завів постійне наймане військо — „кварцяне“, яке утримувалось на „кварти“, тобто на четверту частину прибутків з королівських маєтків.

Наймане військо вербувалось з добровільців, які утворювали роти або „хоругви“ жовнірів. Кожний жовнір-шляхтич приводив з собою кількох озброєних слуг — пахолків, які складали його почт. Жовніри-шляхтичі відмінно від слуг, називались „товаришами“. На чолі рот стояли ротмістри з найзнатніших шляхтичів. Роти жовнірів були переважно кінні. Піхота набиралась часто з іноземців (угорська і німецька піхота).

Наймане військо постійно грабувало і оббирало населення. Грабування це набувало особливо жахливих розмірів, коли жовніри, не одержуючи платні, зчиняли бунт і добували собі силою, як казали, платню.

Крім найманого війська, Стефан Баторій завів „вибранецьку піхоту“, що набиралася з селян королівських маєтків (один рекрут на двадцять ланів).

В надзвичайних випадках для оборони держави польський уряд скликав також посполите рушення шляхти. Але експедиція за межі держави могла бути зроблена тільки з дозволу сейму, при чому за військову службу поза межами держави шляхта одержувала платню. Проте польський уряд уникав скликати посполите рушення, бо воно також було недисципліноване і часто виявляло тенденцію до боротьби з урядом.

Таким чином неминучим наслідком остаточного встановлення необмеженої диктатури „дворянської демократії“ і повного занепаду королівської влади в Польщі був розвиток шляхетської анархії¹, яка дуже тяжко відбилась на економічному розвитку і політичній силі Польщі.

Така „заснована на кріпосній залежності дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі“², була можлива через недостатній розвиток у ній міст. Шляхта нещадно придушувала спроби міст позбутися феодальної залежності і всяко намагалася підпорядкувати розвиток ремесла і торгівлі своїм інтересам. Отже розвиток міст насильницьки затримувався, а разом з цим припинявся ріст

¹ Польська шляхта уже з кінця XVI століття вихваляла цю анархію, говорячи, що „Польща тримається безладдям“.

² Ф. Е н г е л ь с, Крестьянская война в Германии, вид. 1931 р., с. 65.

буржуазії, яка могла б стати соціальною опорою для королівської влади в її боротьбі проти шляхти-феодалів і сприяти таким чином політичній централізації, без якої неможливий був прогрес країни.

Отже „дворянська демократія“ прирекала Польщу на економічну, соціальну і політичну відсталість. І саме тому, оцінюючи дворянську демократію в Польщі, Енгельс указував, що вона являла собою „одну з найгрубіших форм суспільства“¹.

Але остання третина XVI століття була тільки початком політичної децентралізації в Польщі. Найповнішого розвитку вона досягла лише в XVII—XVIII століттях, які, за визначенням Енгельса, і були власне епохою політичної децентралізації в Речі Посполитій².

Треба підкреслити, що „дворянська демократія“ була по суті заслоною для панування економічно й політично найміцнішої групи польської шляхти — магнатів. І, в міру розвитку політичної децентралізації і шляхетської анархії, магнати набували дедалі більш вирішального значення в політичному житті країни. Шляхта ж по суті займала другорядні позиції і групувалася навколо окремих свавільних магнатів, являючи собою знаряддя в їх руках.

Не зважаючи на децентралізацію, що почалась, Польща в цей період була ще міцною державою³, яка намагалася поглинути Україну і загрожувала Російській державі.

Наступ магнатів на шляхту. Частина української шляхти, особливо дрібної, була зруйнована українськими і польськими магнатами і позбулась своїх маєтків. Сталося це або в наслідок безпосереднього захоплення шляхетських маєтків магнатами, або в наслідок продажу шляхтою своїх маєтків останнім. При цьому продаж цей часто мав примусовий характер. Перед цією безземельною шляхтою, не зважаючи на всі її шляхетські права й гонор, був тільки один вихід — служба у магнатів або у багатой шляхти, бо, поперше, займатися торгівлею й ремеслом шляхтич не міг, бо тоді він втратив би шляхетство; подруге, вступити на

¹ Ф. Е н г е л ь с, Крестьянская война в Германии, с. 66.

² К. М а р к с и Е н г е л ь с, Сочинения, т. VI, ч. I, с. 370.

³ Занепад Польщі починається з другої половини XVII століття. Про причини занепаду її Енгельс писав: „Поступова деморалізація правлячої аристократії, брак сил для розвитку буржуазії і постійні війни, що спустошували країну, зломали нарешті силу Польщі. Країна, яка уперто зберігала непорушний феодальний лад суспільства, в той час, як усі її сусіди прогресували, формували буржуазію, розвивали торгівлю і промисловість і створили великі міста, — така країна була приречена на загибель. Аристократи безперечно погубили Польщу і погубили її остаточно“ (К. М а р к с и Ф. Е н г е л ь с, Сочинения, т. XIII, ч. I, с. 159).

військову службу, в жовніри, він не мав змоги, бо для цього потрібні були великі витрати; потрете, виборної цивільної посади він зайняти також не міг, бо ці посади заміщалися шляхтичами-землевласниками.

Вступаючи на службу до магнатів, безземельні шляхтичі одержували невеликі володіння — одно, а нерідко й половину села, з умовою виконання різних обов'язків, головним чином військової служби. Частина служилої шляхти зовсім не одержувала земельних володінь, а займала у магнатів різні посади (до кучерів, лакеїв, поварів та ін. включно) за плату. Нерідко магнати притягали шляхту до відбування повинностей, характерних для селян, і непомітно перетворювали її в „хлопів“. Служилий шляхтич був у повній залежності від магната: він не мав права залишити службу в свого пана до строку; закон вимагав від служилого шляхтича покори і суворо карав за непослух; магнат міг навіть покарати служилого шляхтича різками, тільки з умовою, щоб це було зроблено на килимі.

Правда, не вся дрібна шляхта перетворилась у служилу шляхту магнатів. Частина дрібної служилої шляхти-бояр була в королівщинах, коло замків Бара, Остра, Овруча, Любеча та ін. Проте й володіння маєтками в королівщинах не врятувало шляхту від натиску з боку магнатів, в руки яких переходили староства. Магнати-старости і їх агенти захоплювали в шляхти земельні володіння, обкладали її податками, примушували її виконувати різні підданські роботи і не визнавали її шляхетства. Щоб довести своє шляхетство, шляхта починала з магнатами затяжні судові процеси, але навіть судовий вирок на її користь не гарантував її від магнатських насильств.

Магнати не звертали ніякої уваги на вирок і силою намагались перетворити шляхту в своїх „підданих“ або примушували її кидати свої володіння і йти в світ-за-очі.

Природно, що таке становище дрібної шляхти сприяло ростові її опозиційних настроїв проти магнатів. Одним із проявів її опозиційності було покозачення дрібної шляхти. Вона оселялась в південно-східній Україні, захоплювала там землі, входила до рядів землевласницької верхівки козаків, організовувала набіги на турків і татар, одержуючи від цих набігів велику здобич. Згодом король дарував їй або, точніше, підтверджував зроблені нею земельні захоплення, але вже не як шляхті, а як „особам козацьким“.

2. ДАЛЬШЕ РОЗШИРЕННЯ ФІЛЬВАРКОВОГО ГОСПОДАРСТВА І ОСТАТОЧНЕ ВСТАНОВЛЕННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА

Ріст ремесла і міст. Економічний розвиток України в цей період продовжувався, хоч шляхетська диктатура його затримувала.

Остання третина XVI століття на Україні відзначена дальшим ростом ремесла як у селах, так і в містах. Так, коли в селах Красноставського повіту в 1565 році було 38 ремісників, то в 1589 році їх було вже 63.

Ще швидше зростало міське ремесло. В 1565 році в Галичі було 18 ремісників різних спеціальностей, а в 1578—1589 роках число їх збільшилося до 81. В Луцьку в 1577 році число ремісників становило 201, в Кам'янці в тому ж році — 391, в Києві в 1571 році (за неповними даними) — 71. Навіть у містечках зустрічаються ремісники різних спеціальностей. Наприклад, в містечку Веледниках (Київщина) в 1595 році було 11 ремісників.

Разом з кількісним ростом ремесла зростав і поділ праці в ремеслі. Наприклад, у Володимирі оброблення металів в 1685 році було вже досить диференційоване (були ковалі, слюсарі, ливарники та ін.). Одночасно поширювався далі й цеховий лад. Цехи з'являються в містах Київщини (Київ мав цехи раніш), а з кінця XVI століття — і на Задніпров'ї (Лівобережжі).

Ріст ремесла був одною з важливих причин збільшення числа населення міст, при чому число це зростало не тільки в містах королівських, а й у приватних, магнатсько-шляхетських. Деякі з останніх щодо числа населення не поступалися містам королівським. Місто Костянтинів (кн. Острозьких), наприклад, мало в 1583 році 410 господарств, Дубно (там же) — 290, Острог (там же) — 283, Збараж (кн. Збаразьких) — 284 і т. д.

В документах останньої третини XVI століття зустрічається також багато згадок про заснування нових міст. Ці міста засновувались головним чином на території південно-східної України, чому сприяв приплив сюди втікачів — селян і міських жителів з півночі і з заходу України. В 1579 році в маєтку магната Замойського засновується м. Шаргород; в 1585 році князь Острозький дістав дозвіл заснувати в королівщині (на старому городищі) м. Переяслав; в 1589 році, також у королівщині, засновується м. Чигирин; в тому ж році шляхтич Мервицький дістав дозвіл заснувати в своїх володіннях містечко Іскоростень; в 1591 році князю Вишневецькому було дозволено заснувати над р. Сулою (на старому городищі) м. Олександрів (Лубни).

і на ріці Удай — м. Михайлів (Пирятин); в тому ж році князь Януш Острозький заснував у королівщині м. Богуслав і т. д.

Ріст старих і заснування нових міст супроводились дальшим поширенням магдебурзького права. В останній третині XVI століття його одержують чимало міст і містечок Київщини, особливо в маєтках феодалів. З кінця ж XVI століття воно починає поширюватись і на Лівобережжі.

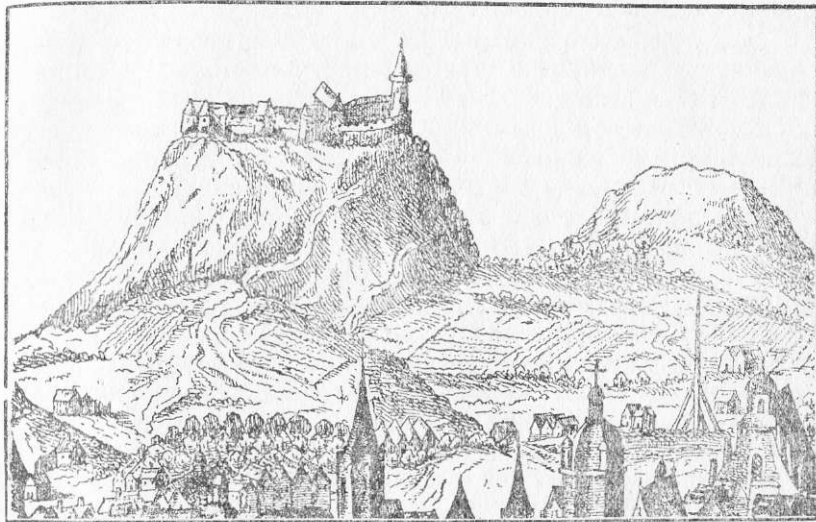

Рис. 2. „Високий замок“ у Львові (гравюра середини XVII ст.).

Розвиток внутрішньої торгівлі і збільшення експорту сільськогосподарських продуктів в Західну Європу. Поруч з ростом міст поширювалась далі і внутрішня торгівля. З'являється ряд нових торгів, торжків і ярмарків, зокрема на Київщині й на Задніпров'ї — в Чигирині, Іскоростені, Переяславі, Олександрові, Михайлові та ін. Як і раніш, торги і ярмарки здебільшого обслуговували місцеві вузькі ринки, але великі ярмарки все більше притягали до себе купців з різних земель України, а також іноземних.

Великі обороти мала в цей час торгівля на ярославських ярмарках, що були центром торгівлі худобою, яку гнали звідси на захід. Велика торгівля відбувалась також на львівських ярмарках. Кам'янецькі купці привозили сюди волів, шкіру, віск, рибу та ін., а також східні товари — шовк, шовкові матерії, коріння і т. д. На львівських ярмарках вони купували сукна, полотно, свиней, олово, серпи, віск, залізо, особливо плужне, котли для куріння горілки та ін.

На волинських ярмарках торгували хлібом, худобою, са- лом, шкірами, хутром, хмелем, медом тощо, а також місце- вими виробами — сукнами саморобними, полотном простим, свитками, кожухами баранячими.

Крім того, на ярмарках збувались закордонні вироби: полотно московське, „турецькі товари“ — шовк і шовкові тканини, килими, прянощі — перець, мускат, шафран; „ляд- ські і німецькі“ товари — дорогі шовкові тканини, сукна, полотно та ін. Чимала торгівля провадилась і на київських ярмарках.

Крім днів, коли відбувались торги і ярмарки, в містах і містечках розвивалась також і постійна торгівля; напри- клад, в Кам'янці в 1564 році було: торгівців 29; суконників, що торгували дорогим сукном — 9; суконників, що торгу- вали простим сукном — 14; шевців — 22; м'ясних крам- ниць — 9; пекарів — 56. В Луцьку купці-суконники утвори- ли цех; крамниць тут було в 1550 рр. понад 40. В Кременці в 1563 році було 70 крамниць. Важливою галуззю міської торгівлі була торгівля пивом, медом, горілкою. За відомо- стями середини XVI століття, в Києві було 58 корчом, в Луцьку — 68 шинкарів.

Поруч з дальшим розвитком внутрішньої торгівлі, зро- став і експорт продуктів сільського господарства — худоби, дерева, лісних продуктів і особливо хліба. Загальний екс- порт хліба з Гданська на 80-ті роки XVI століття доходить уже 50 тисяч ластів¹, але протягом дальших десятиліть він зростає ще більше, перевищуючи іноді 100 тисяч ластів.

Найбільше хліба експортувалось з Галичини і Волині. Але й райони Київщини, розташовані по сусідству з Во- линню, вже також втягалися в сільськогосподарський екс- порт.

Розвиток торгівлі і ремесла в останній третині XVI сто- ліття дуже гальмувався привілеями шляхти. Звільнення шляхти від мита на внутрішніх шляхах, а також при екс- порті продуктів свого господарства і при імпорті західно- європейських виробів для власного вжитку скорочувало торговельні обороти місцевого купецтва, обмежувало внут- рішній ринок для місцевих купців і ремісників. Крім того, шляхта імпортувала закордонні товари не тільки для влас- ного вжитку, а й для торгівлі ними. Вона забивала своєю конкуренцією міських ремісників і купців, які мусили пла- тити великі мита й побори². Взагалі шляхтич старався обходитись без виробів міського ремісника: гірші вироби ремісники виробляли в його маєтку, а кращі він привозив

¹ Ласт — хлібна міра, від 16 до 33 гектолітрів.

² Шляхта провадила торгівлю з допомогою агентів-нешляхтичів.

зза кордону. Нарешті, шляхта використовувала всі методи позаекономічного примусу, обмежуючи міську торгівлю й ремесло і стараючись втиснути економіку країни в вузькі рамки феодальних маєтків.

Розширення фільваркового господарства. Хижацтво і розгул шляхти. Поширення внутрішнього і, особливо, зовнішнього ринку на хліб та інші сільськогосподарські продукти стимулювало дальший ріст фільваркового господарства на Україні.

Особливо швидко росли фільварки в шляхетських маєтках Галичини, Волині і Поділля. Якщо „Устава на волоки“ 1557 року встановлювала відношення між фільварковою і селянською землею як 1 : 7, то в останній чверті XVI століття фільваркові посіви становили на Волині і Поділлі коло $\frac{1}{3}$ площі селянських земель. Починало зростати фільваркове господарство також у маєтках північно-західної Київщини і Житомирщини.

Ріст фільваркового господарства виявлявся не тільки в розширенні посівної площі, а й у збільшенні числа підприємств по оброблянню сировини (млини, гуральні і т. д.). Збільшення фільваркових підприємств було зумовлене поширенням попиту на їх вироби всередині шляхетського маєтку, з одного боку, і потребами ринку на ці вироби — з другого.

В зв'язку з посиленням експлуатації селян і з ростом селянської боротьби проти феодального гніту, шляхта мусила утворювати великі військові загони. Далі, з ростом розкоші і розгулу в побуті шляхти, збільшувалось також число двірської челяді, що обслуговувала її. А ріст військових дружин і двірської челяді збільшував попит на продукти фільваркових підприємств. Для кращого забезпечення збуту продуктів свого господарства на ринку і підвищення ціни на ці продукти шляхта обробляла їх і викидала на ринок фабрикати або півфабрикати. Разом з тим фільваркові підприємства були в руках шляхти знаряддям для витягання додаткових прибутків з селян, які мусили молоти муку на панських млинах і платити за це мірчук, пити пиво й горілку по підвищених цінах у панських корчмах і т. д.

Фільваркове господарство в основі своїй було господарством феодальним. Збільшення виробництва досягалось в ньому не шляхом певних капіталозатрат або технічних удосконалень, а в основному шляхом підсилення експлуатації селян і хижацького використання природних багатств, яке приводило до виснаження ґрунту, нищення лісів та ін. В наслідок цього хижацького господарювання шляхти з останньої третини XVI століття на Україні особливо часто

повторювались неврожаї, голод, епідемії, зокрема чума, які всім тягарем своїх наслідків падали на трудящі маси, руйнуючи остаточно їх господарства і сприяючи ще більшому їх закабаленню. З 1569 року на Україні протягом кількох років лютував голод. Як свідчать літописці, багато людей умирали з голоду, а в 1572 році в багатьох містах України з'явилося „морвое поветрие“ (чума).

Тим часом одержувані з маєтків величезні доходи шляхта витрачала на розкішне життя, на нестримний розгул, на набування предметів комфорту, дорогого одягу, дорогоцінних прикрас, срібного й золотого посуду, коштовної зброї, дорогих виїздів, на утримання численної челяді, невпинні бенкети і т. д. В описах магнатського й шляхетського майна того часу вражає сила дорогого посуду, коштовної зброї, цілі склади дорогих матерії, одягу, килимів, хутра.

В описі майна князя Януша Острозького, наприклад, перераховується багато дорогої зброї, оправленої сріблом, золотом, різним коштовним камінням, бірюзою, рубінами, смарагдами. Вирушаючи „в дорогу“, князь Януш Острозький віз з собою багато срібного посуду, 108 барсових шкір, 13 тигрових, 28 куниць і багато дорогого хутряного одягу (з рисі, чорної лисиці, соболя, горностая та ін.).

Про розкіш польської шляхти Боплан писав: „Польські дворяни... люблять розкіш і пишноту, особливо в одягу, який прикрашають коштовними хутрами; мені доводилось бачити соболині убрання, вартістю понад 2 тисячі талерів, прикрашені великими гудзиками з золота й рубінів, смарагдів, алмазів та іншого коштовного каміння“¹.

Яких розмірів набувало марнотратство магнатів, видно з такого факту: князь В.-К. Острозький (батько князя Я. Острозького і син відомого гетьмана литовського князя К. І. Острозького, який відрізнявся скнарістю) платив 70 тисяч злотих шляхтичеві за те, що той стояв у нього за стільцем протягом двох урочистих обідів.

Розкіш і марнотратство польської шляхти вражали іноземців. Про обіди й бенкети польських панів Боплан писав: „Як найбагатші з них, так і менш заможні, приймають гостей надто розкішно, не по своїх коштах; я можу з певністю твердити, що їх звичайні обіди значно перевищують щодо багатства й різноманітності наші урочисті бенкети, влаштовувані в виключних випадках“².

Ця зростаюча, ненаситна жадова розкоші й насолоди і була однією з причин захоплення шляхтою нових земель,

¹ Описание Украины Боплана. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 379—380.

² Там же, с. 382.

розширення фільваркового господарства, обезземелення селян і підсилення експлуатації їх.

Обезземелення селян і збільшення панщини та інших феодалних повинностей. Захоплення селянських земель під фільварки, що розгорнулося вже в першій і на початку другої половини XVI століття, набирає тепер ще більшого розміру. Так, за 20 років — з 60-х по 80-ті роки XVI століття — площа селянських ланів на Волині скоротилась на 50—60%. Через це надзвичайно швидко зростало число безземельних селян — загородників, халупників, комірників, підсусідків.

Найбільше загородників нараховувалося в Грабовецькому повіті: в 1578 році тут на 280 селянських ланів було понад 700 загородників і комірників, тобто коло 250% тяглових господарств.

Швидко росло число загородників і на Волині. В 1569 році на Волині на 12 930 селянських ланів було 3 460 загородників, а в 1580 році на 7 136 селянських ланів їх було вже 5 130, тобто коло 72% всіх селянських господарств.

Збільшувалось число загородників і в північно-західній частині Київського воєводства, де в 1581 році коло 25% всіх селянських господарств становили загородники.

Поруч з обезземеленням селянства росли натуральні й грошові повинності і насамперед панщина. Коли на початку другої половини XVI століття середня норма панщини в Галичині становила 2 дні на тиждень з половини лана або 4 дні з лана, то на кінець XVI століття вона зростає до 3 днів з півлана або 6 днів з лана. Але часто селян примушували відбувати й щоденну панщину. Крім того, шляхта вимагала від селян ще різних додаткових робіт — шарварків, толок, гвалтів та ін.

На Волині середня норма панщини в кінці XVI століття для волочних господарств була 2—3 дні на тиждень. Крім панщини, селяни мусили давати панові курей, яйця та інші продукти, платити грошову данину, а також додаткові грошові побори — „горіхове“ замість горіхів, „сторожеве“ замість сторожі натурою і т. д.

Росла панщина в кінці XVI і на початку XVII століття також в північно-західній частині Київщини і Житомирщини. Якщо в другій половині XVI століття вона обмежувалась тут кількома днями на рік, то на початку XVII століття вона доходить у деяких маєтках до кількох днів на тиждень з господарства.

На Брацлавщині й Наддніпров'ї в кінці XVI і на початку XVII століття селяни сиділи здебільшого ще „на слободах“, або „на волі“, ніяких повинностей не відбували або платили невеликі грошові й натуральні данини. В наслідок,

поперше, браку робочої сили в цих районах і конкуренції між шляхтичами при набуванні робочих рук, подруге, через постійні напади татар, що руйнували селянське господарство, і, потрете, в наслідок упертої боротьби селян проти наступу шляхти, — строки „воли“ доходили тут до 20, 30, а іноді й до 40 років. Звичайно, ніяк не можна ідеалізувати цю „волю“, як роблять польські історики, затушкуючи експлуатацію і грабування селян шляхтою. В умовах розгортання наступу шляхти на територію південно-східної України ліквідація „слобод“ була звичайним явищем.

Крім повинностей на користь своїх володільців, селяни мусили платити подимне, ланове державі¹, десятини на користь католицької або православної церкви, а також терпіти весь тягар постоїв польських військ, які нещадно грабували і мучили населення, особливо, коли уряд затримував їм видачу платні, а це було дуже частим явищем.

Про польських жовнірів сучасник пише: „Жовніри створюють конфедерації, розписують самовільно квартири, збирають на себе королівські доходи і таким чином той, хто мусить захищати батьківщину, стає її руйначем. Чи то на війну йдуть жовніри, — обдирають бідних людей; чи то з війни повертаються, — те саме; одна хоругва прийде в село, грабує його, за нею друга, третя, і немає такого села, де б не перебувало 30, 40 хоругов. Люди плачуть, кричать, розбігаються“².

Яскравими фарбами малює протилежність на Україні між гнітом і злиднями селян, з одного боку, і розкішшю і розгулом шляхти — з другого, в кінці XVI століття сучасник, український публіцист, афонський монах Іван Вишенський. Звертаючись до українських церковних феодалів, він пише:

„Сами и з своими слуговинами ся прекормлюете [поїдаєте] оных труд и пот кровавый, лежачи и сидячи, смеючися и граючи, пожираете, горелки препущаные курите, пиво превыборное троякое варите и в пропасть несытного чрева вливаете; сами и з гостьми своими пресыщаете; а сироты церковные алчут и жаждут, а подданные бедные в своей неволи рочного обходу удовлети не могут, з детьми ся стискают, оброку себе уймают, боячися, да им хлеба до пришлого урожаю дотягнет“³. „Не ваши милости ли обнажаєте из оборы коне, волы, овцы, у бедных подданных волочите дани пеняжные, дани пота и труда от них вытягаєте, от них живо лупите, обнажаєте, мучите, томите, до комяг и шкут безвременно зимою и летом в непогодное время гоните“³;

¹ Цей податок визначався постановою сейму.

² S t a r o w o l s k i, Reformacja obyczajów. Цитую за Костомаровим, Богдан Хмельницький, т. I, 1870, сс. XLIV—XLV.

³ Мова йде про повинності селян по сплаву хліба і лісових продуктів.

а сами яко идола на одном местцю приседите, или если и трафится того тупа оидолотворенного на другое местце перенести, на колысках, якбы и дома седячи, безскорбно преносите; а бедные подданные и день и ночь на вас трудят и мучат; котрых кров, силы и праца и подвига высавши и нагих в оборе и коморе учинивши, вырванцов ваших, вам предстоящих, фалюндышами, утрфинами и каразиями [дорогими матеріалами] одеваєте, да красноглядством тых слуговин око накормите; а тые бедници подданные и простой сермяжки доброй, чим бы наготу покрыти могли, не маюти! Вы их пота мешки полны грошми золотыми¹, таллярми², полтальярки³, орты⁴, четвертаки⁵ и потройники⁶ напыхаєте, сумы докладаєте... а тые бедници шелюга, за што соли купити, не маюти“⁷.

Остаточне встановлення кріпосного права. Завершення масового закріпачення селян. Ріст феодальних повинностей і особливо панщини супроводився закріпаченням селян. „Там, де існувала панщина, — каже Маркс, — вона рідко виникла з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини“⁸.

В останній третині XVI століття кріпосництво на Україні набрало надзвичайно жорстоких і суворих форм, майже нічим не відрізняючись від рабства. Артикули Генріха 1573 року і третій Литовський статут 1588 року остаточне оформили кріпосне право на селян.

Селяни втратили всяке право самостійно виступати на суді. Як колись рабам, третій статут забороняв їм свідчити як за, так і проти своїх панів. „Не маюти светчити слуги и подданные за панов, ани теж против панов“⁹.

Разом з тим відбувалося дальше обмеження права виходу „похожого“ селянства. Якщо за статутом 1566 року похожий міг вийти, відробивши панові стільки років, скільки просидів „на волі“, то за статутом 1588 року похожий, проживши 10 років в маєтку того самого пана, мусив відкупитись від служби десятьма копами грошей¹⁰, тобто

¹ Особливо поширеними в Польщі наприкінці XVI і на початку XVII століття „грошми золотими“ були угорські, голландські і данцігські золоті дукати.

² Талер — крупна срібна монета, що перейшла в Польщу з Західної Європи, розцінювався тоді в 35—40 польських грошей.

³ Полтальярки — півталери.

⁴ Орты — в німецькій монетній системі XVI—XVII століття монета в $\frac{1}{4}$ талера; дорівнювала 10 польським грошам.

⁵ Четвертаки — польська монета, очевидно, 4 гроші.

⁶ Потройник, трояк — монета в 3 гроші; звичайна назва трояка на Україні в XVI столітті — „шаг“.

⁷ Акты Южной и Западной России, т. I, с. 230.

⁸ К. М а р к с, Капитал, т. I, вид. 1937 р., с. 260.

⁹ Статут 1588 року, розд. IV, арт. 78.

¹⁰ Там же, розд. XII, арт. 13.

заплатити суму, рівну половині вартості селянського господарства з перебуваючими в його користуванні землями.

Крім такого надмірного відкupu і відроблення років волі, селянин мусив ще повернути „запоможенє“, тобто позику, одержану при початковому поселенні. Все це робило вихід похогого селянина неможливим, і він перетворювався фактично в непохогого, тобто кріпосного. В результаті цього число похогоих селян дуже зменшилось, і вони починають згадуватись тільки в рідких випадках. Деякі дослідники вважають, що за статутом 1588 року похогоий селянин, який просидів 10 років у маєтку того самого пана, переходив у категорію „отчинних непохогоих людей“¹.

Для виходу від феодала селянинові лишався тепер єдиний шлях — утеча. Проте статут 1588 року приходив і тут на допомогу панові, даючи йому право протягом десяти років розшукувати своїх селян-утікачів².

Статутом 1588 року всі розряди селян були остаточно зведені до одного розряду — кріпосних. Селяни-слуги (бояри — панцерні і путні) тепер просто зараховувались до розряду отчинних людей. До розряду кріпосних зараховувались і невільники: „челядь невольная и теж дети потомки полонеников мають быти осаживаны на землях и розумены быти за отчичов“³. Одночасно встановлювались суворіші кари за вбивство шляхтича людьми „простого стану“: „Естлибы люди простого стану, бояре панцерные, путные, мещане або люди тяглые забиили шляхтича або шляхтянку, тогды колко их будет обвинено, мають вси горлом караны быти“⁴.

Таким чином селянин опинився в повній залежності від феодала, втративши всяку можливість розпоряджатися своєю особою. Якщо він і міг вийти, то лише з дозволу свого пана. Влада феодала над селянином була необмежена. В королівських маєтках селянин, правда, міг скаржитись на урядників у королівські суди, але це не давало позитивних наслідків.

Разом з установленням особистого підлягання, селянин був позбавлений змоги розпоряджатися своїм майном. Статутове законодавство скасувало право селян залишати після себе рухоме майно за заповітом і відчужувати будьяким чином землі без дозволу поміщика.

Залежність селян від шляхти не обмежувалась самим тільки особистим і майновим підляганням. Шляхта встано-

¹ Любавский, Областное деление..., с. 392; Леонтович, Крестьянский двор, Ж. М. Н. П., 1896, XII, с. 158.

² Статут 1588 року, розд. XII, арт. 13.

³ Там же, розд. XII, арт. 21.

⁴ Там же, розд. XI, арт. 39. Раніш число караних на смерть обмежувалось 7 чоловіками.

вила закон, за яким селяни мусили коритися їй також і щодо віросповідання. Конституція генеральної Варшавської конференції 1573 року, в якій шляхта зобов'язувалась не переслідувати один одного в справах віри, вказувала: „Проте конституція ця не повинна ніяк порушувати владу над підданими як світських, так і духовних панів, ні ослаблювати належної покори панам їх підданих; навпаки, якби десь виникла сваволя під приводом розбіжності віри, то в такому разі кожний пан матиме й надалі право, яке завжди мав, покарати на свій розсуд усякого підданого, що не кориться йому як у світському, так і в духовному відношенні“¹.

Пограбований, люто експлуатований, абсолютно безправний, перетворений фактично в раба, селянин був об'єктом постійних знущань, катувань і звірських розправ з боку шляхти. Шляхта гвалтувала дружин і дочок селян, заковувала селян у кайдани, кидала їх у тюрми, вішала, садила на палі, четвертувала, обрізувала їм вуха, носи, відрубувала голови, руки, ноги, пальці, палила селян на вогні, катувала розпеченим залізом.

Шляхтич міг свавільно позбавити селянина життя, не даючи нікому звіту. „Немає держави, — пише сучасник Скарга, — де б піддані й землероби були так пригнічені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розгніваний зем'янин або королівський староста не тільки забирає в бідного хлопа все, що в нього є, а й самого вб'є, коли схоче і як схоче, і за те ні від кого слова поганого не потерпить“².

„І ваші уста повні свободи, — каже другий сучасник, Модржевський, — тоді як у вас одно лише варварське рабство, яке віддає життя людини на волю його пана. І яку ж свободу дають селянинові? Він платить десятину, платить податки; він оре землю, позбавлений усіх громадянських прав; він повинен був би користуватись якимсь правосуддям, але йому рішуче в цьому відмовляють. Шляхта вважає селян і всіх плебеїв собаками. Так висловлюються ці огидні люди, що, убивши селянина, якого вони вважають покидкою землі („хлопом“), кажуть, що вони вбили „собаку“³.

„В москвитян думний і найперший боярин, і в татар мурза і високий улан, — каже сучасник Старовольський, — не сміють так зневажати простого хлопа, хоч би й іновірця; ніхто й не подумає про це: всякий знає, що його самого можуть повісити перед будинком скривдженого. Тільки в нас у Польщі вільно все робити і в містечках, і в селищах. Азіатські деспоти за все життя не замордують стільки людей,

¹ Volumina legum, т. II, с. 124.

² Н. Костомаров, Богдан Хмельницький, т. I, с. XXXIX.

³ Н. И. Павлицев, Польская анархия при Яне Казимире и война за Украину, т. II, 1887, с. 44.

скільки їх замордують кожного року у вільній Речі Посполитій“¹.

Національно-релігійне гноблення селян. Люта експлуатація і грабування українського селянства під п'ятою шляхетської Польщі підсилювались національно-релігійним гнітом. Польська шляхта й католицьке духовництво провадили на Україні політику насильницької колонізації і покатоличення, спрямовану своїм вістрям проти народних мас. Якщо польський селянин був для польського шляхтича тільки „бидлом“ (худобою), „собакою“, то з ще більшим презирством і ненавистю ставився польський пан до українського селянина. Він переслідував українську мову і православну релігію, накладав на українських селян штрафи й податки за відправлення православного культу і примушував їх ополячуватись і скатоличуватись.

Національно-релігійне гноблення українського селянства польською католицькою шляхтою почалось раніш у західній Україні. З останньої третини XVI і особливо з кінця XVI і початку XVII століття воно поширюється і в інших українських землях.

„В XVI столітті, — каже Енгельс, — коли в Польщі панували єзуїти, православних руських (білоруських і українських — К. Г.) підданих Польщі примушували переходити в римську церкву“².

Ріст селянської боротьби проти шляхти на Україні в 70-х—80-х роках XVI століття. В відповідь на підсилення кріпосного гніту боротьба селян проти польської і української шляхти, перебуваючої під охороною й захистом польського уряду, швидко зростала, набувала масових розмірів, гострішого характеру, різноманітніших форм і охоплювала все ширшу територію. Все активніше виступаючи проти шляхти, селянство боролось за повне знищення кріпацтва, за перетворення в вільних продуцентів-землевласників. Разом з тим українське селянство боролось за знищення національно-релігійного гніту, носителем якого був польський шляхтич-кріпосник.

Як і в минулі десятиліття, в цей період поширеною формою боротьби селян у королівщинах були скарги селян королю на підсилення експлуатації їх старостами і державцями. Селяни роками, шляхом скарг королю, добивалися послаблення гніту, але це не давало їм позитивних наслідків. Королівський суд або комісари, боячись росту селянських заколотів, нерідко ухвалювали постанови, які лишали селян при попередніх повинностях, проте старости і державці не тільки не звертали ніякої уваги на ці постанови,

¹ Н. Костомаров, Богдан Хмельницький, т. I, с. XLV.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 11.

але переслідували селян і люто розправлялися з ними. „Старости і державці, — каже Старовольський, — не зважають ні на королівські декрети, ні на комісії... Якщож знайдеться такий смільчак, що не скориться і не покине позова, то його вб'ють або потоплять“¹.

Сваволю старост і їхніх урядників щодо королівських наказів яскраво ілюструє приклад Лежайского староства. Селяни цього староства дістали від короля охоронну грамоту. Проте ні староста, ні його урядники не звертали на неї ніякої уваги. Підстароста Грабинський наказав бити сторонками і забити в колоди підданих, які ходили до короля скаржитись, а про королівську грамоту сказав: „Якби не тільки залізні листи, а й залізного короля принесли, нічого вам не допоможе, бо я тут король і пан“². Другий урядник пропонував їм грамоти королівського суду посолити і з'їсти (початок XVII ст.).

Переконавшись, що постанови королівського суду нічого не варті, селяни Лежайської королівщини відмовились виконувати панщину і, як писав орендатор, „вештаються юрбами з рушницями, списками, шаблями і косами“. Таким чином, почавши з скарги королю, селяни перестали далі відбувати панщину і перейшли до збройної боротьби.

Відмовляння селян відбувати феодальні повинності дуже поширюється в цей час. Село Добряни ще в 1578 році відбувало повинності за давніми нормами, не корячись королівським постановам і вимогам старост. Те ж було і в інших селах. Селяни з Перемиської королівщини так говорили про королівську постанову, видану на користь старости: „То байки, а не універсал. Важніше наше право, що ми засиділи, як той універсал. Дамо королю кілька злотих, і дістанемо й собі такий без труду“³.

Великий опір чинили селяни також проведенню волочної поміри. В останній третині XVI століття феодали почали переводити селян на волоки і в деяких місцях Київського воєводства. В 1593 році власник містечок Старого і Нового Слободищ (на Житомирщині) Тишкевич вирішив провести волочну поміру і послав для цього в згадані містечка ревізора. Ревізор, зібравши „міщан“ (в дійсності ж це були селяни), запропонував їм погодитися дати переміряти свої землі на волоки і господарювати кожному на волоці, а також вписати їх з дітьми і з усім майном у реєстр. У відповідь на це „вся громада закричала: боже борони, щоб ми це зробили і по волоках свої землі розібрали, а свої родини дали вписати в реєстр. Це неможлива річ, щоб пани наші

¹ Н. К о с т о м а р о в, Богдан Хмельницький, т. I, с. XLIII.

² W. Ł o z i ń s k i, Prawem i Lewem, 1904, сс. 364—365.

³ Там же, с. 367.

записували нас, людей вільних, наших дітей, наше майно і заводили собі в неволю. Батьки наші і ми самі, живучи, постарілись, а того не тільки не бачили, але про те й не чули, щоб нас так підступом перевели на волоки. А то ми зараз, як люди вільні, дамо нашому теперішньому панові по 20 грошей, вийдемо і підемо куди схочемо, а тут жити не будемо, імен наших записувати не дамо і, як люди вільні, в неволі бути не хочемо“. А коли пан почав заспокоювати їх, вони не слухались і „почали всі бунтувати, отже поміру і реєстр довелося відкласти“¹. Проте пізніше опір селян був зломлений, і поміра в згаданих містечках була проведена.

Поширеною формою селянської боротьби стають підпали шляхетських маєтків. Яскравим прикладом цього є виступи селян маєтків Кобчі і Рожищі на Волині. 17 жовтня 1582 року вночі селяни маєтку Кобчі „с паробки своїми“ (тобто наймитами) і близькими своїми сусідами з маєтку Рожищі „Пинчуком и Павлом Куликом бондарем“ спалили двір свого пана Матиса Хорковського з усіма будівлями й майном. Дружину й дітей Хорковського вони заперли в коморі. Родина Хорковського врятувалася. Селяни ж з жінками, дітьми і з усім майном, захопивши також частину майна Хорковського, втекли. Возний, що прибув на місце події, застав „селце тоє Кобче все пустое“².

Підпал селянами маєтку пана Хорковського в 1582 році був не єдиний. Рожищани й раніш підпалювали його кілька разів. В 1583 році пан Хорковський скаржився: „Сусіди мої близькі, прикордонні люди з маєтку Рожищ... палять і спустошують все мое майно і маєточок мій, село Кобче... І тепер недавно, в 1582 році, місяця листопада 25 дня з неділі на понеділок вночі, якраз під час першого сна, хтось, підійшовши злодійським звичаєм, уже п'ятий раз спалив п'яту будівлю“³.

Частіші стали також убивства селянами шляхтичів, їхніх урядників і орендаторів. В 1586 році селяни села Колпитова, Озерецького маєтку на Волині, вбили урядника маєтку, служилого шляхтича, а другого служилого шляхтича поранили⁴.

В 1588 році селяни другого села, на Волині ж, спалили державця Барановського (який одержав село від князя Курбського) з усією його родиною. На питання про причини виступу один з селян відповів: „То поневоли учинити

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, с. 225.

² Там же, с. 131.

³ Н. И в а н и ш е в, О древних сельских общинах в Юго-Западной России, с. 46.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, с. 157.

мусели, жесмы его спалили, бо нам кгрунты, от не-
божчика князя Курпського наданые, и маетности наши от
нас отимовал, дети в неволю брал и незносные нам кривды
чинил“¹.

З'явилось також багато селянських ватаг, які нападали
на шляхту. В історичних документах ці селяни-повстанці
називаються „злодеями“. Так, під 1579 роком згадуються
„найславнейшие злодеи“ Карачура, Крадзва й Ракошик,
„которых имена славны по всем Подоли“.

Поруч з боротьбою проти своїх панів, селяни виступали
й проти польських військ. Так, в 1584 році селяни містечка
Березного на Волині, „збунтувавшись“, побили і втопили
шляхтича — товариша хоругви жовнірів, які були на по-
стої (мали „приставство“) в селі Холопах. Довідавшись про
це, кілька жовнірів з пахолками поїхали в Березне. Проте
селяни, зібравшись „о килка сот человека з рушницами,
з луками, з рогатинами и з иншими бронями, войне належа-
чими“, перетяли їм шлях у селі Холопах, стріляли в них
„з ручниц и з луков“, при чому поранили кількох пахолків
і в Березне „через село Холопы ехать не допустили“².

Масового характеру набувають у цей період втечі селян
з Волині, Полісся, Поділля, Галичини на територію південно-
східної України, куди вони тікали з жінками, дітьми, рухо-
мим майном, худобою. Заможні селяни тікали з своїми
наймитами. Нерідко тікало все населення певного села чи
містечка. В 1588 році втекло все населення містечка Свиню-
хи (на Волині): „Жадного человека... не видел... все повте-
кали недавно“³, — писав возний у своєму донесенні. Розбіг-
лись і згадані вже селяни маєтку Рожищі, які не раз палили
маєток пана Харковського Кобчі. 1591 році возний доно-
сив урядові про селища Топольне, Волю Рожищську, По-
жарки, Теремне, Липляни і містечко Рожищі, що всі ці сели-
ща „зубожонные, дворы покажонные, погнилые, люди разо-
гнанные, знищенны“⁴.

Втечі селян стали таким звичайним явищем, що їх спе-
ціально передбачали в орендних контрактах і в заставних
актах. Так, в заставному акті на маєток Хріново (на Волині)
1588 року говориться: „А если бы за держаня пана Макси-
мова... которые люди проч ся розыйшли... тогда мы... нико-
ли ничим... поискивати не маем и мочи не будем“⁵.

¹ Жизнь Курбского в Литве и на Волини К., 1849., т. I, с. 295.

² Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, сс. 140—142.

³ Там же, с. 200.

⁴ И в а н и ш е в, О древних сельских общинах в Юго-Западной
России, с. 29.

⁵ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. I, с. 194.

Польсько-литовські сейми в цілому ряді конституцій (1578, 1581, 1611, 1613, 1626, 1635, 1638, 1641 роки) порушували питання про втечі селян, намагаючись припинити їх усякими репресивними заходами.

Саме цим втікачам належить заслуга в заселенні і господарському розвитку південно-східної України, а не польським панам, як то твердять польські історики (Яблонівський та ін.). Заселяючи південно-східну Україну, український народ одночасно захищав її від татарських вторгнень і боровся з польською агресією, що насувалася з заходу і півночі на південь і схід.

Уже на початку 80-х років XVI століття антишляхетський рух на Україні являв дуже серйозну загрозу для шляхти і польського уряду. Недарма сейм 1580 року ухвалив спеціальну постанову про боротьбу з „свавільними людьми на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській“. Постанова давала старостам, князям, панам, рицарям, шляхті право „ловити і на горло карати свавільних людей“ нешляхетського роду („плебеїв“)¹.

3. КЛАСОВІ СУПЕРЕЧНОСТІ І НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ГНІТ В МІСТАХ УКРАЇНИ

Феодална залежність міст. Поруч з підсиленням експлуатації селянства шляхта в останній третині XVI століття підсилювала також натиск на міську людність як у приватних, так і в королівських містах, в тому числі і в містах, що користувалися магдебурзьким правом. Сваюля старост і воевод у містах набирає надзвичайно широких розмірів. Так, в 1576 році овруцькі куничні міщани скаржились королю, що староста їм „великие грабежи починити казал“ за відмовлення „греблю у ставу тамошнего сипати и оправовати и млин будовати, чого дей они чинити николе не были повинни“². В 1578 році київські міщани знову скаржились на воеводу князя В.-К. Острозького, який усіх цехових ремісників „с послушенства, повинности и присуду месткого... выймуеть, а в присуд и послушенство замкове вряду своего воеводского притягаючи, его милость сам и наместники его тамошние работы непомерные на них вкладают, дармо на себя робити велять, подачки неслушные... повинности и пошлины незвиклые на них витягають, до везенья безвинне сажают и трудности задають“³. В 1580 році житомирські міщани заявляли, що урядник старости Чорторийського —

¹ Volumina legum, II, с. 206.

² Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, с. 204.

³ Там же, с. 216.

шляхтич Загоровський знищив королівський привілей і примушує їх „до роботи и неслушных повинностей“¹.

Крім відзначених фактів сваволі, старости й воеводи мали і юридичні права на певну участь в управлінні і господарському житті міст з магдебурзьким правом. Навіть великі міста, засновані на магдебурзькому праві, не звільнялись цілком від влади старост і воевод. За старостами й воеводами зберігались поліційні функції, право встановлювати такси на товари і наглядати за мірами, притягати населення до виконання ряду повинностей, зв'язаних з обороною замку, повіту або воеводства і т. д.

Взагалі магдебурзьке право і в цей період лишалось надзвичайно обмеженим. Війти були здебільшого призначені і спадкові. Спадкове війтівство давалося звичайно осадчому при заснуванні міста. Уряд міг викупити це війтівство. В деяких містах посаду війта сполучав у своїх руках староста. Посада війта була дуже прибуткова: на війтівство дарувались землі з селянами; крім того, війт одержував певний процент з чиншів, які бралися з міського населення, з судових зборів, з прибутків від млинів, складів та ін. І, звичайно, шляхта намагалася зосередити війтівства виключно в своїх руках.

Міщанство деяких великих міст, як відомо, добилося права самостійно заміщати посаду війта (Львів з 1378 року, Кам'янець з 1594 року та ін.). Ця передача права на заміщення війтівства міщанам називалася „інкорпорацією війтівства місту“. Проте право виборності війта було обмежене. Яскравий приклад щодо цього дає Київ. Королівський привілей Києву 1570 року встановлював такий порядок обрання війта: міщани обирають „чотырох особ“, а король „з оных чотырох одного человека“, за якого вони „просити будут“, „за войта листом нашим потвердит маем“². Таким чином київські міщани по суті висували тільки кандидатів на війтівство, з яких король міг, мабуть, підтвердити й не ту особу, за яку вони просили.

Ще більш обмежене було магдебурзьке право в приватних містах, в яких воно фактично зводилось нанівець. В цих містах феодал призначав не тільки війта, а здебільшого й інших „врядников“, що склали міський магістрат (раду і лаву), використовуючи його як орган домініальної влади. Феодал контролював діяльність призначеного ним міського управління і регулював не тільки господарське і громадське, а й приватне життя міщан.

¹ Baliński i Lipiński, *Starożytna Polska*, W., 1844, т. II, с. 529.

² Акты Южной и Западной России, т. I, с. 172.

Міщанське населення Польщі, як відомо, не мало права голосу в державних справах. Його усували від участі в вальних сеймах і повітових сеймиках. В той же час воно мусило виконувати всі постанови шляхетства, яке визначало податки (шос-податок від нерухомого майна, чопове — від напоїв та ін.) й закони для міст.

Буржуазна історіографія намагається довести, що політичне безправ'я міст у Польщі, в тому числі й на Україні, було ніби результатом німецького, магдебурзького права, яке „виключало“ міста „з загальнодержавної організації“ (М. Грушевський та ін.). Проте твердження цього не можна визнати правильним. Поперше, політично безправні були всі міста, а не тільки ті, що мали магдебурзьке право; подруге, в Німеччині, де виникло магдебурзьке право, останнє не усувало городян від участі у так званих ландтагах. Отже не магдебурзьке право було винне в політичному безправ'ї українських міст. Винна в цьому була передусім їх економічна слабкість і шляхетська диктатура, що зумовлювало обмеженість і магдебурзького права.

Класовий склад міщанства. Міська аристократія. В зв'язку з дальшим розвитком торгівлі й ремесла поглиблювалась диференціація міського населення, особливо в великих містах — в Львові, Кам'янці, Луцьку, Києві та ін. Верхівка купців і лихварів в цих містах ще різкіше відокремилась від інших груп міщанства і утворила групу міської аристократії, патриціат, який включав у себе кілька найбагатших родин.

Джерелом росту міської аристократії була внутрішня і зовнішня торгівля, лихварські операції, відкупи мит, оренда маєтків, фільварків або окремих прибуткових галузей у маєтках — млинів, корчом, ставів, гуралень, лісів та ін. Найчисленніша й найбагатша була аристократія у Львові, що був у той час великим економічним центром України. Це були родини Шольців-Вольфовичів, Шарфенбергерів-Острогурських, Домагаличів, Корняктів та ін., що розбагатіли головним чином у другій половині XVI століття. Шольци-Вольфовичі розбагатіли як орендатори ставів і гуртові торгівці рибою. Константин Корнякт спочатку торгував мальвазією, далі займався орендою мит, потім вів широку торгівлю бавовною та іншими товарами і згодом мав навіть постійних представників у Німеччині. Деякі аристокритичні родини виростили на торгівлі речами розкоші, які привозили з Леванта, Генуї та ін.¹

Значна і багата була купецько-лихварська верхівка і в Києві. Утворилася вона з місцевих українських і інозем-

¹ W. Łoziński, *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w.*, ss. 43, 50—51, 117, 119, 231.

них купців. Київське купецтво вело широку торгівлю з Росією. В 1567 році Сігізмунд Август писав у своєму листі київським міщанам про те, що, не зважаючи на його заборону, московські купці приїжджають у Київ для торгівлі, а київські — в Московську землю („вы за границу до земли неприятельские ездячи с товарами своими, ганрлюете и купчите“), і один з київських купців — Булига („человек в месте тамошном значний і можний“) втік в Росію¹. Серед аристократичних родин Києва можна відзначити Мелешковичів, Мефодовичів, Балик, Булиг, Ходик.

Інтереси міської аристократії були тісно зв'язані з кріпосницькою системою, зокрема через відкупи мит і оренду маєтків. Виступаючи в ролі митників, аристократія тим самим підтримувала цю феодально-фіскальну систему, яка облупувала торгівлю і затримувала її ріст. Ще сильніше аристократія була зв'язана своїми інтересами з кріпосницькою системою, виступаючи в ролі орендаторів маєтків. До орендатора переходили всі права шляхтича відносно кріпосних селян, до права смертної кари включно. Намагаючись повернути собі орендну плату і одержати якнайбільші прибутки, орендатор надзвичайно підсилював експлуатацію і грабування селянства. Тому документи тих часів часто вказують, що орендатор своїм господарюванням обернув маєток в „Аравійську пустелю“.

Окремі представники міської аристократії часто набували у власність великі земельні володіння і перетворювались у справжніх феодалів. Наприклад, Ян Шольц-Вольфович мав три села, Ганель (також представник львівської аристократії) — фільварок під Львовом, В. Ходика — села Криничі і Юр'євичі під Києвом².

Деякі представники міської аристократії походили з шляхти. Інші намагались одержати права шляхетства шляхом нобілітації. Шольц-Вольфович дістав шляхетство і навіть західноєвропейський титул барона. Дістав шляхетство й Ходика. Корнякт одержав шляхетство і вступив у родинні зв'язки з видатними шляхетсько-магнатськими родинами: син його одружився з дочкою воеводи Осолінського, дочки були одружені з Гербуртами, Тарновськими, Вишневецькими та ін.³

Міська аристократія великих міст України являла собою, як і в Західній Європі того періоду, касту, „що оточила себе всякими привілеями і була тісно об'єднана родинними зв'язками і спільними інтересами“⁴.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, сс. 162—163.

² В. Антонович, Монографии, т. I, с. 205.

³ W. Łoziński, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie, с. 213.

⁴ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, с. 26.

Використовуючи свої фінансово-економічні можливості і вплив, аристократія захопила в свої руки міське управління. Всі міські посади — вйтів, де вони були виборні, райців, лавників, бурмістрів — були в руках представників аристократії. Міський магістрат поповнювався через кооптацію. Міські посади переходили часто навіть у спадщину. Аристократичні родини, як і на Заході, „не тільки відали доходами міста, а й споживали їх. Сильні своїм багатством, своїм традиційним, визнаним... становищем аристократів, вони всіма способами експлуатували як міську громаду, так і підвладних місту селян... В управлінні зібраними таким чином міськими доходами панувала величезна сваволя; запис в міських книгах, що являв собою чисту формальність, вели надзвичайно недбало й заплутано; розтрати і касові нестачі були звичайним явищем“¹.

Яскраво малює панування міської аристократії у Львові скарга львівських цехів королю в 1578 році. Всім містом, — писали вони, — заправляє майже одна родина. Всі райці між собою родичі. Бурмістром є Вольф Шольц, його син — вйтом, зяті — райцями, сини — лавниками, інші посади займають кандидати в зяті. В діловодстві немає ніякого контролю, рахунки фальшиві і т. д.² Таким чином родина Шольців і їх родичі являли собою олігархічну групу всередині самої аристократії Львова.

В Києві магістрат був також у руках групи аристократичних родин об'єднаних насамперед родинними зв'язками.

Яскравою ілюстрацією цього є біографія В. Ходики. Прагнучи потрапити в ряди аристократії, Ходика намагався вступити в родинні зв'язки з її представниками. В 1583 році він уже засідав у магістраті як райца. Більшість членів магістрату була зв'язана з ним або родинними відносинами, або спільністю інтересів. Брат його Федір був одружений з внучкою вйта В. Черевчея. Поруч з ним засідали райці: Мартин Жолнер, одружений з його сестрою, Гаврило Рай і Федір Лєвонович — також його родичі. Інші члени магістрату приходились йому або кумами, або були його боржниками³.

Кривно зацікавлена в збереженні існуючих порядків, міська аристократія являла собою реакційну соціальну силу на Україні.

Бюргерство. Другу групу міського населення становило заможне міщанство — бюргерство, — багаті і середні купці, дрібні торгівці і цехові майстри. Заможне міщанство, бюргерство, стояло в опозиції до аристократії. Незадово-

¹ Ф. Е н г е л ь с, Крестьянская война в Германии, сс. 25—26.

² М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. V, с. 347.

³ В. А н т о н о в и ч, Монографія, т. I, сс. 203—204.

лене пануванням останньої, воно вимагало обмеження її сваволі, добивалось контролю над міським самоврядуванням і участі в ньому. В ряді міст (Львів, Кам'янець та ін.) бюргерство добилось утворення свого органу — колегії, або ради мужів, що складалась з 24, 30, 40 членів, обраних здебільшого довічно з числа купців і цехових ремісників. Рада мужів являла собою контрольний орган над міським самоврядуванням. Вона претендувала на керівництво всім життям міста і вела за це уперту боротьбу з магістратом. Бувало, що на чолі бюргерства ставали аристократи, які виступали проти аристократії з причин особистого характеру. Так, на початку XVII століття на чолі міського руху проти львівської міської аристократії стояв представник аристократії Ян Алембек.

В своїх виступах проти аристократії і шляхти бюргерство використовувало міську бідноту, яка до виникнення пізніше великих селянських заколотів являла собою, як і в Західній Європі, „юрбу, що пленталась у хвості бюргерської опозиції“¹. Проте суперечності між інтересами міської бідноти і бюргерства, яке теж гнобило її, перешкоджали спільним виступам цих груп проти аристократії і шляхти.

Аристократія і бюргерство як відокремлені групи міщанства існували тільки в найкрупніших містах. В більшості ж українських міст міська верхівка не була диференційована. Це стосується особливо південно-східних міст України, в яких через слабкий розвиток торгівлі й ремесла заможне міщанство росло повільніше, і тому диференціація міського населення в цілому була розвинута слабо. В цих містах були менше розвинуті й суперечності між заможним міщанством і міською біднотою, і це сприяло спільним виступам цих груп проти шляхти.

В своїй боротьбі проти шляхти заможне міщанство ставило помірні вимоги. Воно не добивалося повного знищення кріпосництва, а боролось тільки за ліквідацію феодальної залежності міст і за розширення своїх прав і привілеїв.

Міська біднота, плебейство. Третю групу міського населення України становила міська біднота, плебейство, що складалось з майстрів, число яких було невелике, позацехових ремісників — партачів, наймитів, городників, комірників і гультяїв. Городники і комірники в містах були аналогічні городникам і комірникам у селах. Гультяї являли собою неосілий, бродячий елемент, що добував собі засоби до життя поденною роботою, найманням на військову службу до феодалів, жебрацтвом та ін. Але значна частина їх показувалась і поповнювала ряди козацької голоти.

Число міської бідноти, особливо в великих містах

¹ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, с. 28.

України, в останній третині XVI століття помітно зростало, і при тому значною мірою коштом припливу селян, ремісників і торгівців з сіл. В умовах вузькості внутрішнього ринку і загострення конкуренції як між торгівцями, так і між ремісниками, заможне міщанство старалось обмежити коло міського населення, що займалось ремеслом і торгівлею і мало права громадянства. Тому ремісники і торгівці, що прибували з сіл і містечок, мусили поповнювати склад безправної міської бідноти.

Цехові ремісники підсилювали репресії проти партачів. За те, що вони займалися ремеслом, партачів штрафували, садили в тюрми, конфіскували їхні вироби, брали з них великі внески в цехову касу і т. д. Торгувати своїми виробами партачам дозволялось тільки під час ярмарків, та й то тільки тоді, коли вони повідомляли про це цехмістра певного цеху, який контролював якість виробів партача. Цехові ремісники намагалися забезпечити монополію ремесла виключно за собою, за членами своїх родин і своїми родичами. Вони підвищували вимоги до пробних робіт, збільшували внески при вступі в цех і т. д. В той же час для синів і зятів цехових майстрів вимоги при вступі в цех знижувались. При таких умовах багато підмайстрів не могли вступити в цехи, мусили лишатися вічними підмайстрами і жити під гнітом майстрів.

Ще гірше було становище учнів. Тяжкий був шлях від учня до підмайстра. Вступивши до майстра, учень перетворювався на 5—7 років у його домашнього слугу і в об'єкт знущання. По закінченні строку навчання учень „визволявся“: він мусив віддячити майстрові, влаштувати обід і дати цехові два безміни воску. Після цього він ставав „юнцем“ і мусив проробити деякий час у майстра за невелику плату, і лише після цього ставав підмайстром¹.

Своїм становищем і інтересами міська біднота на Україні була тісно зв'язана з селянством і в масі своїй по суті нічим не відрізнялась від нього. Навіть гультяї, що нагадували своїм становищем західноєвропейських люмпен-пролетарів, не були ще соціально декласовані і мали ще більше, ніж західноєвропейські люмпен-пролетарі, „здорову селянську природу“².

Під час великих селянських повстань рух міської бідноти був підпорядкований селянському рухові, і разом з селянством біднота ця становила єдиний клас, що боровся за повне знищення кріпосництва.

¹ В л а д и м и р с ь к и й - Б у д а н о в, Німецьке право в Польщі і Литві. Руська історична бібліотека, т. XXIV, с. 296 1—297.

² Ф. Е н г е л ь с, Крестьянская война в Германии, с. 27.

Національно-релігійний гніт у містах України. В умовах панування шляхетської Польщі на Україні класові суперечності в містах загострювались і ускладнялись національно-релігійною ворожнечею. Намагаючись перетворити українські міста в опорні пункти своєї влади на Україні, польська шляхта сприяла зміцненню в них позицій католицьких польських і німецьких купців і ремісників. Перш за все польське міщанство зміцнилось у містах Західної України.

Ця іноземна католицька міська верхівка з допомогою польської шляхти й католицького духовництва утискала українське православне міщанство, усуваючи його від торгівлі і ремесла. В результаті цих утисків, як підкреслює скарга львівських міщан на початку XVII століття, в деяких цехах „народ руський вже перевівся“, а в ті цехи, де ще були майстри і учні українці, нових не приймали, старих же виключали під різними приводами. „Утяжени естесмо мы, народ русский, от народа полского ярмом над египетскую неволю“, — заявляло львівське українське міщанство на початку XVII століття, — „же нас леч без меча, але горей неж мечем с потомств выгубляют, заборонивши нам пожитков и ремесел, обходов вшеляких, чим бы толко человек жив быти могл, того не волен русин на приржоной земли своей русской уживати в том то русском Лвове“¹.

Після Люблінської унії 1569 року починається приплив польського міщанства в міста Волині, Брацлавщини і Київщини. В своїх привілеях про приєднання українських земель до Польщі в 1569 році польський уряд лишив як офіційну мову для української шляхти мову „руську“. В той же час привілеї підкреслювали, що в міщанських справах уряд буде користуватись польською мовою.

Повстання в Білій Церкві в 1590 році. В зв'язку з підсиленням натиску феодалів на міста боротьба міського населення проти феодалів і особливо проти старост і воєвод в королівських містах надзвичайно загострюється і розширюється. На кінець 80-х і початок 90-х років XVI століття в цю боротьбу втягаються майже всі королівські міста, хоч виступи ці були ізольовані один від одного. З міських повстань останньої третини XVI століття (до селянсько-козацьких повстань 1591—1596 років) особливо великих розмірів і упертого характеру набрало повстання в Білій Церкві в 1590 році. Біла Церква була в цей час у довічному володінні київського воєводи князя В.-К. Острозького. В 1589 р. міщани Білої Церкви випросили собі від короля Сігізмунда III привілеї на магдебурзьке право. Одержавши його, вони почали боротьбу проти князя Острозького. Як

¹ С. Голубев, Материалы для истории западнорусской церкви, Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, V, 3, с. 209.

розповідає королівський лист, білоцерківці „бунты и квалты починили и, змоцнившись сами, з моцы пана воеводы киевского выняли млыны, корчмы, пересуди и вси иные пожитки, ему належачие, отняли, шляхту, которая так на Украине в месте перемешкивает, до послушенства и повинности своее местское приворочали, шкоды немалые пану воеводе, шляхте и арендарови тамошнему починили“¹.

Не обмежившись цим, білоцерківці, як розповідає далі цей королівський лист, „бунтуючися далее против воеводы его милости, о помощь себе до иных мест украинных писали, на замок Белоцерковский квалтом торгнувшись, стрельбу, порох побрали, наместника тамошнего Миколая Островского, в замку поймавши, водили и мало о горло не приправили, подстаростему самому отповедали, за чим з Белое Церкви отъехать мусил, слугу пана воеводы киевского шляхетного Тихона Шашкевича, который был на сторожу приехал, и иных слуг его з места выгнали, а потом погонивши их у чотырох милях побили, поранили и чотырох з них, шляхтичов, поймавши, в Белой Церкви у везенью своем мели и не ведати где их подели“².

Король послав у Білу Церкву свого посланця з листом до міщан, наказуючи їм „привернути“ Острозькому „юрисдикцию и пожитки“. Але білоцерківці відмовились скоритися королівському наказові, самого посланця „мало о горло не приправили“, а двох возних і шляхтичів, що були з ним, побили і поранили³.

Король скасував свій привілей на магдебурзьке право Білій Церкві і знову послав наказ міщанам повернутись під юрисдикцію князя Острозького. Білоцерківці й цього разу не скорились і вирішили вчинити збройний опір, зібравши кілька тисяч „людей свовольных“. Коли ж князь Острозький і королівські комісари поїхали в Білу Церкву, то білоцерківці їм „спротивенье учинили: до места и замку нашего пана воеводы и комисаров наших не пустили, на обоз его окрик, стрелянье чинили, слуг колконадцать шляхтичов забили... других поимали и до везенья своего отведши посадили“⁴.

За відмову виконати його наказ і за збройний опір король покликав білоцерківських міщан на суд. Проте білоцерківці до суду не з'явилися і не послали своїх представників. Слідом за цим в 1590 році був оголошений заочний вирок. Призвідців виступу — „особы тые, которые поводом и причиною тых речей были“, — ухвалено було ска-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, с. 249.

² Там же, с. 249—250.

³ Там же, с. 250.

⁴ Там же, с. 251.

рати на смерть, при чому виконати вирок наказувалося старостам разом з усією „шляхтою поветовою воеводства Киевского“¹.

4. РІСТ КОЗАЦТВА. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ

Ріст козацтва в останній третині XVI століття. Остання третина XVI століття була періодом дуже інтенсивного кількісного росту і територіального поширення козацтва. Зумовлювалось це головним чином підсиленням кріпосного гніту, який викликав масові втечі селян з Галичини, Побужжя, Волині, Західного Поділля, Полісся, північно-західної Київщини на територію східного Поділля, південно-східної Брацлавщини (басейн Південного Буга) і Наддніпров'я. Ще в середині XVI століття, після татарських нападів і спустошень кінця XV і першої половини XVI століття, південно-східна Україна лишалась майже пустинею. Невелике число населення трималось головним чином тільки навколо замків (Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Брацлав, Вінниця — на правому боці Дніпра і Остер — на лівому). В останній третині XVI і на початку XVII століття південно-східна Україна вкривається значною кількістю сіл і містечок з силою вільної покозаченої людності.

Поруч з селянством козацтво продовжувало зростати і коштом неосілого, бездомного елемента — гультяїв, що формувались, як ми вже говорили, з безземельного, зруйнованого селянства і міської бідноти.

Крім того, ростові козацтва в цей період сприяли також такі обставини: закріпачення селян-слуг; натиск пануючого класу — шляхти на міщанство і загострення суперечностей в середині пануючого класу — між магнатами і шляхтою. Це штовхнуло в ряди козацтва чимало селян-слуг, частину міщанства, в тому числі й заможного (особливо південно-східної України), і частину дрібної шляхти, головним чином служилої.

Ріст козацтва в другій половині XVI століття виявлявся не тільки в його кількісному збільшенні і в територіальному поширенні. Характерною рисою цього росту було формування і збільшення питомої ваги прошарку козаків осілих, господарських, колонізаторів нових земель, типу заможного й середнього вільного селянства. Якщо головним прошарком козацтва в першій половині XVI століття був неосілий, бездомний елемент, наймити і кабальні люди, які не мали своєї громадської організації, перебували значною мірою під владою і юрисдикцією старост і відбували їм феодалні повинності, то в другій половині XVI століття

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VIII, т. V, с. 253.

головним прошарком стає козацтво осіле, господарське, яке не визнавало над собою влади старост, не відбувало ніяких повинностей і утворювало свою власну козацьку організацію і юрисдикцію (козацькі громади, отамани та ін.).

Утворення прошарку заможного землевласницького козацтва. Формування осілого козацтва було зв'язане з ростом козацького землеволодіння, що зародилося вже в першій половині XVI століття. Найбільше земель зосереджували в своїх руках заможні козаки, які володіли землями, пасіками й хуторами і вели своє господарство руками козацької голоти, наймитів і підсусідків (селян, перебуваючих в економічній залежності від них), а також, можливо рабів з военнополонених турків, татар та ін.¹

В руках верхівки заможного козацтва, що іноді походила з шляхти, зосереджувались часто великі земельні володіння, які розміром своїм нерідко не поступалися шляхетським володінням. Намагаючись створити з козацької верхівки свою опору серед козацтва, польський уряд надавав їй земельні володіння. Так, в 1574 році король надав козакові Омеляну Івановичу, якого грамота називає „шляхетним“, „землю... Северу за Черкаси“², що являла собою велике земельне володіння. За сеймовою конституцією 1590 року значні земельні володіння на Наддніпров'ї були надані кільком „людям козацьким“ шляхетського походження: Криштофу Косинському, Войтеку Чановицькому та ін.³ Значні земельні володіння мали також багаті козаки нешляхетського походження. Так, козацький гетьман Г. Лобода на початку 1590 років купив село Сошники (на Київщині) у шляхтича Олізара Волчкевича. Особливо характерним прикладом багатого козака-землевласника нешляхетського походження був Тишко Волевач — „обиватель і козак чигиринський“. Волевач мав великі володіння з лісами, орними землями, сіножатями, хуторами і пасіками⁴.

В своїх маєтках верхівка заможного козацтва експлуатувала не тільки наймитів, підсусідків і рабів, а й залежних селян. Це підтверджує зокрема лист козака Максима Михайловича, даний синові Волевача — Івану на початку XVII

¹ Частина военнополонених, заможніших, козаки відпускали за викуп; тих, які не могли викупитись, вони або продавали і обмінювали на необхідні речі, або лишали для експлуатації в своєму господарстві. Боплан відзначає, що козаки брали в полон звичайно дітей і підлітків і лишали їх у себе як слуг.

² Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, VIII, 3, сс. 11—13.

³ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, с. 176.

⁴ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, VIII, 3, сс. 13—14.

століття на продаж значного земельного володіння над р. Цибульником „с поселением людей“, тобто з селянством, яке жило на землях цього володіння¹.

Ростові заможного козацтва значною мірою сприяли лихварські операції, якими воно облутувало козацьку голоту, а також селян. Деякі з багатих козаків позичали гроші навіть феодалам. Наприклад, Шаула, багатий козак з черкаських міщан, позичив Києво-Печерському монастиреві 100 кіп грошей під заставу монастирської землі. Згаданий вище Волевач заповів своїм спадкоємцям 2 тисячі кіп грошей готівкою і 1062 копи в боргах і, крім того, доручив дружині певну суму грошей, очевидно велику, „по равной части детем отказать, також на поминание за душе и на церкви роздать по воле своей“².

Заможне козацьке господарство виявляло феодальні тенденції розвитку: закабальюючи поступово наймитів і підсусідків, заможний козак намагався перейти до експлуатації феодально-залежних селян. Деякі з заможних козаків уже в цей час, як ми говорили, мали феодально-залежних селян і були фактично феодалами, хоч і не користувалися шляхетськими правами.

Ріст козацької „сваволі“ і організація польським урядом реєстрового козацтва. Ріст козацтва являв велику загрозу для шляхетства Польсько-Литовської держави. Поперше, покочання маси селянства (козак, як вільний землевласник, був для селянина ідеалом) позбавляло шляхту робочих рук, підривало її господарство, збільшувало число „непослушного“, „свавільного“ населення, яке не визнавало над собою влади шляхти і виступало разом з селянством проти неї. Подруге, козацькі походи на татарські і турецькі землі, в які втягалось усе більше число козаків, загострювали відносини між Польщею та Туреччиною й Кримом. Цими походами татари виправдували свої напади на Україну, а Туреччина загрозувала Польщі війною, якої польський уряд, не маючи ні достатнього війська, ні засобів, боявся і уникав. В цих умовах польсько-литовський уряд вирішив здійснити свій старий проект: взяти найзаможніших козаків на державну службу і, надавши їм деякі привілеї, використати їх для приборкання козацької „сваволі“ й для захисту кордонів від татар³.

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, VIII, 3, с. 16.

² Там же, сс. 13—15.

³ Під впливом ростучої козацької „сваволі“, з одного боку, і під загрозою війни з Туреччиною — з другого, польський уряд пізніше намагався іноді цілком знищити козацтво. Але здійснити це було не-

В 1570 році польський король Сігізмунд Август наказав коронному гетьманові (головнокомандуючому польською армією) Ю. Язловецькому взяти частину козаків на державну службу. Язловецький наwerbував невеликий козацький загін в 300 чоловіка. Ці козаки одержували платню, були виключені з юрисдикції старост та інших властей і підпорядковані козацькому „старшому”¹ і судді, яким був поставлений шляхтич Ян Бадовський. Владі козацького старшого мусило підлягати не тільки служиле, „реєстрове” козацтво², а й усе козацтво „низове”³. Поширюючи на все козацтво владу козацького старшого, уряд мав чисто поліцейні цілі. Через те, що старости не могли припинити козацьку „сваволю”, уряд сподівався, що це зможе зробити козацький старший з допомогою служилого козацтва.

Проте козацький старший не мав достатньої сили, щоб тримати в своїх руках усю козацьку масу. Загін служилого козацтва в 300 чоловіка не міг бути такою силою. Отже влада старшого фактично поширювалась тільки на служиле козацтво. Щодо козацтва неслужилого, то воно утворювало самостійні виборні органи козацької влади і юрисдикції (козацькі громади, отамани тощо), які вже до того почали виникати на волості⁴.

Таким чином утворення урядом реєстрового козацтва не досягло своєї мети. Загін служилих козаків з 300 чоловіка не міг припинити козацької „сваволи”.

На початку 1570-х років козаки на чолі з подільським шляхтичем Іваном Сверчовським зробили похід у Молдавію, щоб підтримати одного з претендентів на молдавський престол Івоню. В 1577 році відбувся новий козацький похід в Молдавію на чолі з Підковою (претендентом на молдавський престол) і „гетьманом” Шахом. Протягом 1575—

можливо: поперше, Польща не мала для цього достатніх сил; подруге, повного знищення козацтва польський уряд бажати взагалі не міг, бо козацтво було головним, а часто і єдиним захистом кордонів від татар.

¹ Це був офіційний титул козацьких ватажків. Неофіційно вони титулувалися гетьманами. Офіційно титул гетьмана був уперше визнаний польським урядом щодо Богдана Хмельницького в 1649 році.

² Служиле козацтво вписувалось у спеціальні урядові реєстри, а тому й називалось реєстровим.

³ Низом називалася місцевість по нижній течії Дніпра, за порогами. За цією місцевістю низові козаки називались також запорожцями.

⁴ Козаки, що жили по хуторах, селах і містах на Надніпров’ї, називались, відмінно від низових, запорізьких козаків, козаками „волосними”, або „городовими”, хоч напочатку різниці між низовими і волосними козаками не було.

1577 років козаки на чолі з гетьманом князем Богданом Ружинським робили походи на Крим.

В відповідь на козацькі походи татари нападали на Україну, а турецький султан подав ультиматум Польщі: приборкати козаків, вивести їх з Низу, радячи взяти на службу „преднейших из них“ (тобто найзаможніших), а інших знищити.

Під впливом ростучої козацької „сваволи“ і вимог Туреччини новий польський король Стефан Баторій (1575—1586) в 1578 році взяв на службу новий полк козаків в 500 чоловіка, а для приборкання нерестрових козаків видав ряд суворих наказів.

Організуючи реєстрове козацтво, польський уряд, як ми вже згадували, звільняв його спід влади і юрисдикції старост і підпорядковував владі і юрисдикції козацького старшого, а також виплачував йому платню. Одержуючи платню, реєстровий козак мусив сам споряджатися на війну. Але реєстрове козацтво не могло задовольнитись самим звільненням спід влади старост і платнею. Головним джерелом існування і збагачення реєстрових козаків була не королівська платня, а землеволодіння і зв'язані з ним промисли. Тому, поруч із звільненням спід влади і юрисдикції старост, головним прагненням реєстрового козацтва було одержати майнові права. Король Стефан Баторій змушений був визнати їх. В 1582 році, в відповідь на скаргу козаків, що місцеві урядники порушують їх інтереси і права, він спеціальним листом у формі інструкції забороняв місцевим урядникам, старостам та ін. підкоряти своїй юрисдикції козаків, а також обкладати їх податками і забирати майно померлих козаків („відумерщину“), яке мусило переходити спадково до їх родичів¹.

Незалежність від місцевої адміністрації, право розпоряджатись майном і звільнення від податків — такі були головні вимоги реєстрового козацтва. Проте й це не задовольняло його цілком. Воно намагалося розширити свої права і привілеї, дістати право вільної торгівлі, рибної ловлі, звіриних промислів, куріння горілки і т. д.

Такі ж права прагнули одержати й неслужилі козаки. Тим часом уряд і шляхта намагалися повернути неслужилых козаків у кріпосний стан з допомогою служилого реєстрового козацтва. Але здійснити це йому не вдавалось.

Суворі розпорядження Стефана Баторія не спинили „козацької сваволи“, а набраний ним в 1578 році полк розпався після закінчення польсько-російської війни 1579—1582 років. Тому в 1583 році польський уряд змушений був набрати

¹ Жерела до історії України-Русі, т. VII, с. 53.

новий полк козаків в 600 чоловіка. Після 1583 року набори козаків робилися не раз.

Проте „козацька сваволя“ не припинялась. Козацькі набіги на татарські і турецькі землі тривали і набрали особливо широких розмірів в 80-х роках XVI століття. Найбільший козацький набіг, що загрожував Польщі війною з турками й татарами, був вчинений в 1589 році; під час нього козаки спустошили Очаків, Білгород, Тегиню, а в Криму — Козлов.

В зв'язку з спробами польського уряду знищити масу козацтва, в 80—90-х роках XVI століття підсилюються переселення і переходи козаків у Російську державу. Російський уряд охоче приймав козаків, використовуючи їх як військову силу для захисту кордонів від татар. В 1582 році загін українських козаків був у Путивлі, пізніше — в Ливнах. В 1589 році в межі Росії, на Донець, переселилось коло 700 козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим. Велікоруська народна поезія зберегла ім'я „Михайла Черкашенина“¹, який в 50—70-х роках XVI століття виступає як одна з найскравіших постатей серед отаманів донського козацтва. Про смерть Михайла Черкашенина в пісні співається:

За Зарайском городом, за Рязанью за Старою,
Из далеча из чиста поля, из раздолья широкого,
Как бы гнедого тура привезли убитого,
Привезли убитого атамана польского²,
Атамана польского по имени Михайла Черкашенина.
А птицы ластицы круг гнезда убиваются;
Еще плачут малы его дети над белым телом;
С высокого терема зазрела молодая жена,
А плачет-убивается над его белым телом.
Скрозь слезы свои она едва слово промолвила,
Жалобно причитаючи по его белу телу:
„Козачья вольная по здорову приехали,
Тебя света моего привезли убитого!“
Привезли убитого атамана польского,
А по имени Михайла Черкашенина³.

Запорізька Січ. В відповідь на наступ магнатів і шляхти на територію південно-східної України, козацтво в другій половині XVI століття утворює за дніпровськими порогами, за межами панування шляхетської Речі Посполитої, свій центр — Запорізьку Січ (від слова засіка, укріплення).

На початку 80-х років XVI століття Запорізька Січ знаходилась на острові Томаківці, а в 1594 році — на Базавлуці.

¹ Українських козаків і взагалі українців називали в Росії черкасами, за назвою міста Черкаси, яке було найдавнішим центром українського козацтва і грало велику роль в його історії.

² Тобто степового.

³ Песни, собранные П. Киреевским, в. 7, 1868, с. 164.

За свідченням посла німецького імператора, Ляссоти, який їздив на Запоріжжя в 1594 році, щоб найняти запорожців на службу до імператора і схилити їх до походу проти татар, запорізьке козацтво складалося з заможних козаків — „мисливців або володільців човнів“ і з голоти — „простого народу, що зветься у них черню“¹.

Заможні запорожці організували на свої кошти на дніпровських уходах рибні і звірині промисли, торгували з півднем і з волостю, займалися лихварством. Заможний запорожець часто був зв'язаний з волостю, де володів землею.

Переважну частину козацтва на Запоріжжі становила козацька голота. Образ представника козацької голоти яскраво малює дума про козака Голоту:

Правда, на козакові шати дорогії —
Три семерязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі ряднані,
Волоки шовкові —
Удвоє, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка бирка,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди провіває,
Козака молодого прохоложає².

Заможні козаки наживалися коштом козацької голоти як на уходах, так і в походах на татар і турків. Одною з головних форм експлуатації козацької голоти була кабала.

Заможні козаки постачали зброю, знаряддя праці, одяг, муку, сіль та інші продукти, що привозили на Запоріжжя, а за це забирали собі частину продуктів уходництва і воєнної здобичі. За словами сучасника Папроцького, козаки ділили привезену з походів здобич, попередньо віддавши те, що позичали у заможних козаків³. Про те, яким шляхом наживалась козацька старшина під час походів, свідчить дума про Самійла Кішку. Захопивши турецьку галеру, козаки

Галеру на пристань стягали
От дуба до дуба,
На Семена Скалозуба
Паювали.

¹ Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, сс. 168—171.

² Антонович и Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. I, сс. 168—169.

³ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, с. 292—293.

Отже, з кожного козацького човна-дуба козаки давали частину здобичі Скалозубові, своєму сотнику.

Значну частину козацтва, зокрема на Запоріжжі, становили так звані пахолки, хлоп'ята, молодики, слуги, або джури. В думах джура виступає як слуга, зброєносець свого пана — заможного козака. В думах оспівується вірність джури, як і коня, своєму панові. Пан посилає джуру в небезпечну дорогу.

В думах зустрічаються й натяки на боротьбу джур проти своїх панів. Безрідний, отаман (дума про Федора Безрідного), перед смертю дає джурі свого коня і одяг. Побачивши джуру на доброму коні і добре одягненого, його питають:

Мабуть, каже, ти Хведора Бездільного
Та Безрідного
Або продав, або живцем в землю закопав.

Другий варіант:

А десь ти свого пана вбив,
Або стрєбив,
Або молодого душі ти ізбавив.

Один із сучасників, Старовольський (1628 р.), називає джур „новиками“. Він вказує, що на Запоріжжі, крім повноправних козаків, були ще й неповноправні — „новики“. Протягом перших трьох років перебування в Січі вони не брали участі в деяких нарадах і, як правило, не допускалися до участі в виборах старшин. Кожний отаман-десятник мав у своєму розпорядженні, крім дев'яти старих вояків — „товаришів“, від 30 до 50 новиків, які виконували роль слуг. Він поводився з ними як повний хазяїн, особливо в боях. За всяку провину вони „терплять від своїх отаманів тяжкі кари“¹.

В Запорізькій Січі вже в перші десятиліття її існування точилася гостра боротьба між старшиною і голотою. Про цю боротьбу на початку 1580-х років знаходимо дані в оповіданні Папроцького про гетьманство шляхтича-авантюриста Зборовського в Січі². Коли Зборовський і запорізька старшина вирішили укласти договір з Туреччиною, козацька голота запротестувала проти цього. „Вночі стався сильний заколот, так що гетьман не знав, що з ними робити, і не був спокійний за своє життя“, — каже Папроцький. Зборовський вирядив до козаків свого поручика, „наказуючи, щоб утихомирились або, якщо вони цього не зроблять, він дасть їм бій раніш, ніж якомусь іншому ворогові“. За це, — каже Папроцький, — вони хотіли покарати його своїм звичаєм: підперезавши міцно, насипати за

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, с. 295.

² Herby rycerstwa polskiego, вид. 1858 р., сс. 156—167 (опис експедиції Зборовського на Запоріжжя).

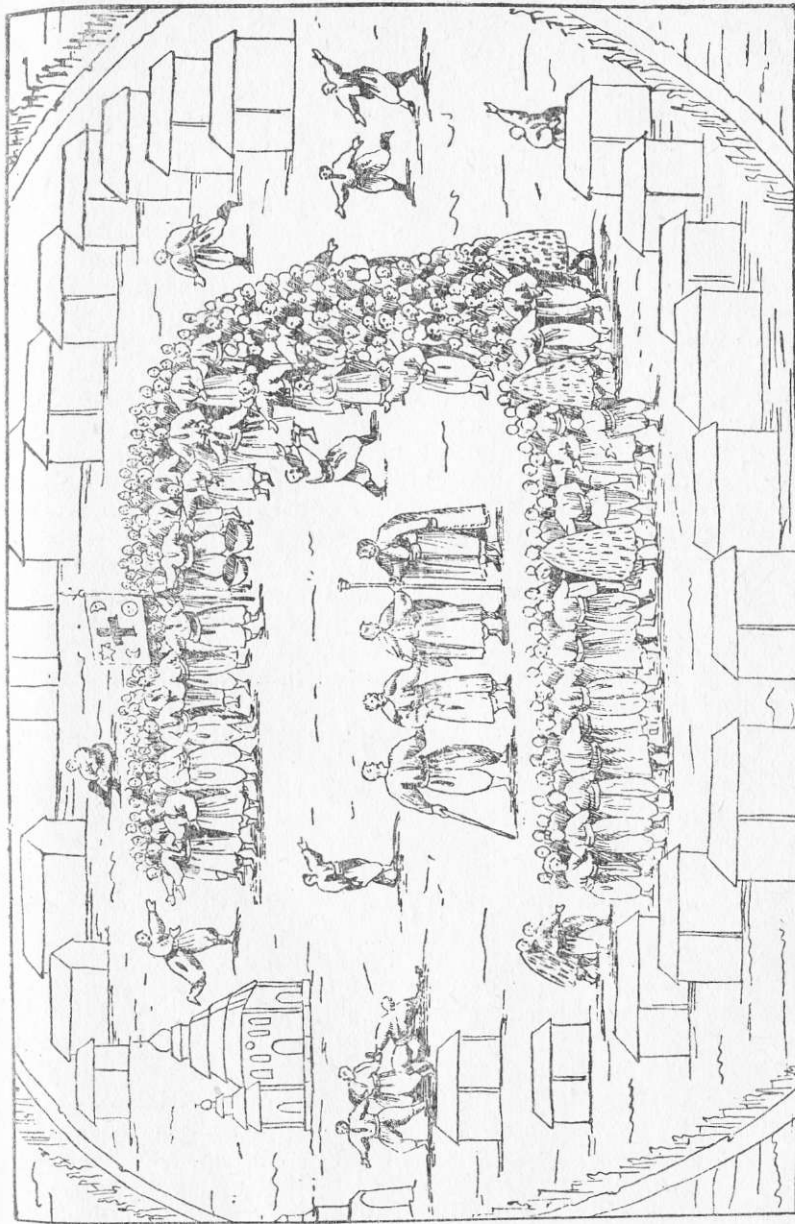

Рис. 3. Козацька рада в Запорізькій Січі (з малюнку Рігельмана другої половини XVIII ст.).

пазуху піску і вкинути в воду“. Нарешті, Зборовському вдалося при допомозі частини козаків, яку він притяг на свій бік різними подарунками, „розгромити“ непокірних.

Боротьба в Запорізькій Січі відбита і у Ляссоти. Коли був прочитаний привезений Ляссотою лист від німецького імператора, козаки поділились на два кола — старшини і черні. „Після довгих нарад, — розповідає Ляссота, — чернь, нарешті, звичайними вигуками висловила свою згоду вступити на службу й. і. величності, на знак чого кидали вгору шапки... Юрба кинулась до другого кола — старшин, загрожуючи покидати в воду і потопити всіх, хто буде проти цієї думки“. Старшина змушена була згодитися з постановою „черні, такої сильної і могутньої, коли вона розлютується“. Проте боротьба тривала ще кілька днів, поки козацька старшина не добилась, нарешті, такої постанови, як хотіла.

Січі підлягало не тільки низове козацтво, а й те козацьке населення, що „сиділо по містах і селах і залічувало себе до запорожців“ (Ляссота).

Військова організація козацтва була така: все козацтво поділялось на полки, що обіймали по 500 чоловіка; полки знову таки поділялися на сотні, а сотні — на десятки (курені). Полками командували полковники, сотнями — сотники, а десятками — отамани. В міру дальшого розвитку козацтва на Січі з'явилися уряди: обозного, що завідував артилерією, писаря, що завідував канцелярією козацького війська. На чолі всього козацтва стояв виборний гетьман, який офіційно називався старшим. При гетьмані були осавули, на обов'язку яких лежало також скликати козаків на раду. Крім того, в козацькому війську були прапороносці, трубачі, сурмачі, довбиші.

В грамотах запорізьке козацтво називало себе „військом запорізьким“, „лицарством запорізьким“, „лицарством війська запорізького“. Між собою повноправні козаки-запорожці називали себе „товаришами“. Польські ж пани в зносинах з запорожцями титулували їх „молодцями“ або „паннами-молодцями“.

Запорізьке козацтво було порівнює добре озброєне. В Січі були гармати. Серед козаків були прекрасні пушкарі. Головну зброю козаків становили рушниці й шаблі. Крім того, вони вживали короткі списи і луки. Залізної броні і панцерів не носили. Умілі козаки воювати і на суші (пішо і кінно), і на морі. В війні на суші особливу умілість і відвагу вони виявляли в битві табором, тобто під прикриттям возів. Як свідчать сучасники, козаки дуже влучно стріляли з рушниць. Майстерні були вони і в війні на морі. Флот їхній складався з човнів, що називалися чайками або байдаками. Основу чайки становив вербовий або липовий чо-

вен, оббитий дошками і обв'язаний снопами з очерету (щоб не тонув при наповненні водою), а всередині просмолений. Чайка мала коло 60 футів довжини, 10—12 футів ширини і 12 футів глибини і вміщала 50—70 козаків.

Жили запорожці в дерев'яних хатах, куренях, укритих очеретом або шкірами. Ляссота каже, що запорожці вмістили їх, послів, у намети, що звались „кошами“. Коші були зроблені з хмизу і вкриті зверху шкірами для захисту від дощу.

Основну масу запорізьких козаків становили українці. Але зустрічалися серед них і представники інших народ-

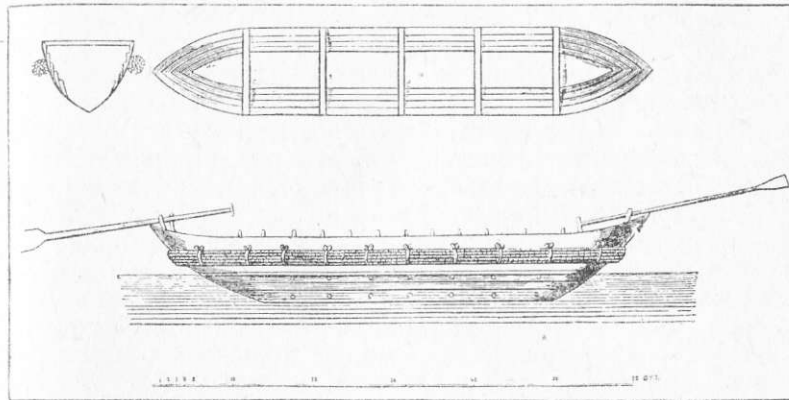

Рис. 4. Козацька чайка (за Бопланом).

ностей — білоруси, великоруси, поляки, євреї, татари і навіть німці, французи, італійці, іспанці та ін. Жінки в Січ не допускались.

Сучасники малюють козаків як людей сильних, витривалих, невтомних на війні, хоробрих і відважних. Старовольський каже, що запорожці, „коли зустрічаються з турецькими галерами, воліють завжди загинути, ніж ганебно тікати або здатись; тому, навіть маючи нерівні сили, вони не ухиляються від бою і часто перемагають“¹. За словами Боплана, козаки під час боїв не берегли свого життя і більшість з них умирили на полі честі, вбиті під час воєн.

Запорізька Січ відіграла велику роль у боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі. Ляссота, говорячи про причини, які примусили його погодитись на подані йому запорожцями умови відносно вступу на службу до німецького імператора, пише: „Через те, що внутрішні відносини в Польщі, очевидно, загрожували переворотом

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, с. 296.

в недовгому часі, то я вважав надзвичайно важливою справою заручитися дружбою цієї громади, яка не тільки користується величезним впливом на Україні [тобто на Волині і Поділлі], а на яку оглядається й ціла Польща“¹.

Початок боротьби козацтва проти панування шляхти. Козацтво гостро відчувало наступ магнатів і шляхти на територію південно-східної України. Цей наступ загрожував не тільки козацьким масам, а й заможному козацтву, в тому числі й реєстровому. Магнати і шляхта намагалися повернути козацьку масу в кріпосний стан, захоплювали козацькі землі й майно і весь час порушували права реєстрового козацтва. Навіть спеціальні королівські надання або підтвердження на маєтки, одержувані іноді козацькою старшиною, не гарантували цих маєтків. Все це робило неминучим виступ козацтва проти магнатів і шляхти, проти панування шляхетської Польщі.

Звичайно, в характері виступу козацької маси з одного боку і заможного козацтва — з другого, не зважаючи на певну спільність їх інтересів у боротьбі проти шляхти й магнатів, були й відмінності. Козацька маса, разом з селянством, боролася за знищення кріпосництва, а заможне козацтво боролось насамперед за своє місце в феодално-кріпосницькій системі, за забезпечення свого господарського розвитку правами і привілеями, за обмеження панування шляхетства. Тому заможне козацтво, виступаючи разом з селянською й козацькою масою проти магнатів і шляхти, нерідко йшло на компроміс з ними коштом селянсько-козацьких мас.

Крім того, була деяка відмінність і серед самого заможного козацтва — між заможнішим козацтвом, нерідко шляхетського походження, яке головним чином і поповнювало реєстр, і менш заможним, що не мало прав і привілеїв. Між цими групами заможного козацтва виникали сутички за входження в реєстр, за одержання прав і привілеїв, які заможніше козацтво хотіло забезпечити тільки за собою. Нереєстрове заможне козацтво було настроєне більш вороже до магнатів і шляхти, і в своїх виступах було тісніше зв'язане з селянсько-козацькою масою, яка являла собою головну силу в боротьбі проти шляхетства, проти панування Польщі.

Перші виступи козацтва проти магнатів, шляхти і польського уряду починаються в 80-х роках XVI століття. В 1585 році обурена запорізька козацька голота „замордувала й утопила“ королівського посла Глембоцького, який прибув у Січ з вимогою припинити набіги на татар і турків.

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, сс. 178—179

повернути захоплену під час останнього походу на Очаків здобич і коритися наказам короля. Запорізька козацька старшина на чолі з гетьманом князем Михайлом Ружинським схопила 11 козаків, закувала їх у кайдани і видала польському урядові¹. В 1587 році Лукіян Чернинський, „который кажет себя гетьманом звати“, зібравши „казаков немало и хлопов простых“, розгромив містечко Кодню (коло Житомира) пана Тишкевича-Логойського².

Особливо підсилюється боротьба козацтва проти шляхти з кінця 80-х і на початку 90-х років XVI століття. Про те, яку велику загрозу являло козацтво для шляхетської Польщі вже в цей час, яскраво свідчить заява віленської шляхти на варшавському сеймі в 1590 році: „Козаки низові, — говорить в цій заяві, — не тільки порушують своєю сваволею договори й союзи з сусідніми державами, а й добре далися нам взнаки, не інакше, як татари, з нами поводяться, не тільки палять маєтки, а обкладають народ шляхетський і міста великими викупамі“³.

В таких умовах польський уряд знову вирішив вдатися до старого засобу — провести новий набір козаків, і почав в 1590 році організацію козацького полку в 1000 чоловік, який мав приборкати „сваволю українську“. Одночасно польський уряд наказував нікого не пропускати на Низ і не впускати в міста і містечка людей з Низу.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, VII.

² Там же, VIII.

³ Жерела до історії України-Русі, т. VIII, с. 65.

II

Козацько-селянські повстання на Україні в 90-х роках XVI століття. Брестська унія 1596 року

5. КОЗАЦЬКО - СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 1590-х РОКАХ

Козацько-селянське повстання 1591—1593 років. Всі заходи польського уряду, скеровані на придушення „української сваволі“, не досягали своєї мети. Маса селянства продовжувала показуватись, число козацтва зростало, територія поширення його збільшувалась, а одночасно зростав і селянсько-козацький рух проти шляхти. В кінці 1591 і на початку 1592 року цей рух переріс у велике козацько-селянське повстання. Цьому до певної міри сприяв голод на Україні в 1591 році. Інтенсивно розгорнувшись, повстання це охопило значну частину України і являло велику загрозу для шляхетства, для панування Польщі на Україні. Королівський універсал від 16 січня 1592 року свідчить про широкий розмах руху, який охопив воеводства Волинське, Брацлавське і Київське, де „великі і нечувані шкоди, кривди, грабунки і вбивства як у містах і містечках, так і в селах починено від деяких людей свавільних“¹.

Найвидатнішим проводирем цього повстання був гетьман реєстрового козацтва Криштоф Косинський, що походив, очевидно, з шляхти. В 80-х роках XVI століття він був на Запоріжжі, де займав видатне становище серед запорізької старшини. В 1590 році він разом з іншими представниками козацької старшини шляхетського походження одержав від короля надання на маєток Рокитне на Білоцерківщині (над. р. Рокитною, притокою Росі). Але на ці землі заявив домагання князь Януш Острозький (син князя В.-К. Острозького), як староста білоцерківський, і добився на них грамот від короля. Тоді Косинський з іншою козацькою старшиною, на чолі реєстровців, виступив в кінці 1591 року проти Острозького. Він напав на Білу Церкву, пограбував

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XIII.

будинок білоцерківського підстарости князя Курцевича-Булиги і позабирав документи на маетки¹.

Для придушення повстання король Сігізмунд III на початку 1592 року призначив комісію, що складалася головним чином з магнатів — з старост брацлавського, черкаського і барського. Комісія на чолі війська рушила до Трипілля, де засіли козаки, і зажадала від козаків видати „зрадника короля і Речі Посполитої“ Косинського, а самим „волі королівській не перечити“, загрожуючи в разі відмовлення розправою².

Козаки відмовились видати Косинського. Побачивши, що вона безсила розгромити повстанців, комісія ухвалила проти козаків заочне рішення, оголосивши їх поза законом як бунтівників і ворогів держави.

Тим часом повстання на Україні росло. Повстанці взяли Білу Церкву, Богуслав, а також нападали на інші міста й замки.

Повстання охопило Київщину і Брацлавщину і поширювалось на Поділля і Волинь. Повстанці нападали не тільки на шляхетські маетки, містечка й дрібні міста, а й на міста великі. В тому ж році було вчинено кілька нападів на Київ і київський замок, де повстанці, за свідченням князя В.-К. Острозького на осінньому сеймі, „позабирали гвалтом гармати ліпші, порох і всю зброю“³. Козаки на чолі з Косинським продовжували боротьбу. Косинський нападав на маетки Острозьких. Острозький з сусідніми старостами виступив проти Косинського, але військо його було розбите.

Особливо великих розмірів набрало повстання в кінці 1592 і на початку 1593 року. На початку січня 1593 року волинська шляхта, що з'їхалась у м. Луцьк на судові „рочки“ (сесія земського суду), вирішила відкласти засідання судів і виступити на боротьбу з „великим небезпеченством в Речі Посполитої от людей свовольных, которые се называют быти козаками низовыми“⁴.

Косинський в цей час вступив на чолі великої повстанчої частини на Волинь. Загін його швидко збільшувався. До нього приєднувались окремі повстанські загони, стікалися селяни, міська біднота і служила шляхта. Повстанці займали замки і міста, захоплювали в них гармати і зброю, забирали у шляхтичів майно, а самих шляхтичів убивали, садили в тюрми або разом з міщанами приводили до присяги на вірність собі.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XII.

² Listy St. Żółkiewskiego, сс. 21—22.

³ Архив Юго Западной России, ч. III, т. I, XIV.

⁴ Там же, XV.

Волинська шляхта почала збиратися під командування князя В.-К. Острозького. Король із свого боку видав універсал, в якому пропонував шляхті Київського, Волинського і Брацлавського воеводств виступити посполитим рушенням і збиратися до м. Костянтинова під командування Острозького. Останній зібрав військо з своїх маєтків, покликав на допомогу шляхту і магнатів, а також старосту черкаського, канівського і любецького — Олександра Вишневецького, а Я. Острозький спішно стяг війська з Галичини і виписав кілька рот найманої піхоти з Угорщини.

Косинський в цей час стояв у містечку Острополі в маєтках князя Острозького, а далі відійшов під містечко П'ятку, недалеко від Чуднова (також у маєтках Острозького). 2 лютого (н. ст.) 1593 року Острозький вщент розбив Косинського під П'яткою. 10 ж лютого (н. ст.) між козаками і Острозьким була укладена угода, за якою козаки зобов'язались: скинути Косинського з гетьманства; перебувати в повному послушенстві королю і не нападати на сусідні держави; перебувати за порогами; не чинити надалі нападів на маєтки князя Острозького, його друзів і взагалі всіх шляхтичів, що були при ньому під П'яткою; видати всіх утікачів селян, а також слуг (шляхтичів); повернути захоплені у шляхти зброю, майно, коней, худобу і, нарешті, старатися перебувати завжди в милості князів і Речі Посполитої¹. Лист написаний від імени гетьмана Криштофа Косинського, сотників, отаманів і всього лицарства війська запорізького і підписаний Косинським і Іваном Кречковичем, „писарем войсковым именем всего войска“. Після цього Косинський „три рази упав до ніг“ Острозького і його синів і був відпущений з військом.

Проте, відступивши на Низ, козаки не скинули Косинського з гетьманства і почали готуватися до нового виступу. Князь Олександр Вишневецький, черкаський і канівський староста, писав у травні 1593 року, що Косинський ставив своїм завданням перевернути догори дном усе пограниччя і знищити всіх панів. За словами Вишневецького, Косинський „з військом своїм запрягся на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошувати землі коронні і допомагати псам поганським заволідати короною, і хан кримський має послати з ним військо своє, а Косинський обіцяв йому воювати землі королівські. На це він присяг і великому князеві московському з усім своїм військом, і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях, і в листі своєму до них великий князь московський писав себе вже царем запорізьким, черкаським і низовським і послав на Запоріжжя сукно і гроші“¹.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XIX.

² Listy St. Żółkiewskiego, № 17, с. 27.

Факт переходу Косинського в підданство до московського царя Федора Івановича підтверджує грамота останнього донським козакам, в якій указувалось, що „велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом“, щоб вони, разом з донськими козаками, воювали проти татар¹.

Про існування тісного зв'язку між запорізькими козаками і московським урядом в ці роки свідчить також Ляссота, який приїздив у Запорізьку Січ, як відомо, в 1594 році. По дорозі в Запорізьку Січ Ляссота зустрів московського посла Василя Нікіфоровича, що віз подарунки запорізькому війську. Ляссота пише, що московський цар тримав запорізьких козаків „до того часу на своїй службі“ і вважав їх „своїми підлеглими“².

Московський цар дозволив запорізьким козакам вступити на службу до австрійського імператора для війни з турками і „через своїх послів наказав оголосити козакам... що вони можуть вербуватись на службу й. і. в.“³.

Хоч московський уряд і не втручався в боротьбу козацтва з магнатами, але приймання ним козаків до себе на службу, очевидно, сприяло активізації козацьких виступів на Україні.

В травні 1593 року Косинський на чолі двотисячного козацького загону виступив під Черкаси. Проте тут він зазнав рішучої поразки від Вишневецького і, як передає Вишневецький, сам загинув у битві. Козаки ж утекли на Запоріжжя. За іншими даними (Іоакім Бельський і Гейденштейн), Косинський був підступно вбитий у корчмі слугами Вишневецького. В цьому ж місяці варшавський сейм оголосив козаків поза законом.

В другій половині 1593 року селянсько-козацький рух на Україні продовжувався. Влітку козаки знову вирушили з Запорізької Січі на Наддніпров'я. Одночасно татари напали на Волинь. В цих умовах селянсько-козацького руху князь Вишневецький, не зважаючи на свою перемогу над Косинським, змушений був, всупереч постанові сейму проти козаків, укласти в серпні з ними угоду. Вишневецький мав повернути козакам забране у них майно; за смерть Косинського та інших козацьких старшин (Шалевського і Снятовського) їх родичі могли добиватися задоволення судом; урядники (підстарости та ін.) не повинні були забирати на користь черкаського старости майно, що лишилося після померлих козаків, а майно це („відумерщина“) мало

¹ Собрание государственных грамот и договоров, II, Москва, 1819, № 62, с. 126.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, сс. 163, 178.

³ Там же.

Волинська шляхта почала збиратися під командування князя В.-К. Острозького. Король із свого боку видав універсал, в якому пропонував шляхті Київського, Волинського і Брацлавського воеводств виступити посполитим рушенням і збиратися до м. Костянтинова під командування Острозького. Останній зібрав військо з своїх маєтків, покликав на допомогу шляхту і магнатів, а також старосту черкаського, канівського і любецького — Олександра Вишневецького, а Я. Острозький спішно стяг війська з Галичини і виписав кілька рот найманої піхоти з Угорщини.

Косинський в цей час стояв у містечку Острополі в маєтках князя Острозького, а далі відійшов під містечко П'ятку, недалеко від Чуднова (також у маєтках Острозького). 2 лютого (н. ст.) 1593 року Острозький вщент розбив Косинського під П'яткою. 10 ж лютого (н. ст.) між козаками і Острозьким була укладена угода, за якою козаки зобов'язались: скинути Косинського з гетьманства; перебувати в повному послушенстві королю і не нападати на сусідні держави; перебувати за порогами; не чинити надалі нападів на маєтки князя Острозького, його друзів і взагалі всіх шляхтичів, що були при ньому під П'яткою; видати всіх утікачів селян, а також слуг (шляхтичів); повернути захоплені у шляхти зброю, майно, коней, худобу і, нарешті, старатися перебувати завжди в милості князів і Речі Посполитої¹. Лист написаний від імени гетьмана Криштофа Косинського, сотників, отаманів і всього лицарства війська запорізького і підписаний Косинським і Іваном Кречковичем, „писарем войсковым именем всего войска“. Після цього Косинський „три рази упав до ніг“ Острозького і його синів і був відпущений з військом.

Проте, відступивши на Низ, козаки не скинули Косинського з гетьманства і почали готуватися до нового виступу. Князь Олександр Вишневецький, черкаський і канівський староста, писав у травні 1593 року, що Косинський ставив своїм завданням перевернути догори дном усе пограниччя і знищити всіх панів. За словами Вишневецького, Косинський „з військом своїм запрягся на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошувати землі коронні і допомагати псам поганським заволодіти короною, і хан кримський має послати з ним військо своє, а Косинський обіцяв йому воювати землі королівські. На це він присяг і великому князеві московському з усім своїм військом, і піддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях, і в листі своєму до них великий князь московський писав себе вже царем запорізьким, черкаським і низовським і послав на Запоріжжя сукно і гроші“¹.

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XIX.

² Listy St. Żółkiewskiego, № 17, с. 27.

Факт переходу Косинського в підданство до московського царя Федора Івановича підтверджує грамота останнього донським козакам, в якій указувалось, що „велено черкасом запорожским гетману Хриштопу Косицкому и всем атаманом и черкасом“, щоб вони, разом з донськими козаками, воювали проти татар¹.

Про існування тісного зв'язку між запорізькими козаками і московським урядом в ці роки свідчить також Ляссота, який приїздив у Запорізьку Січ, як відомо, в 1594 році. По дорозі в Запорізьку Січ Ляссота зустрів московського посла Василя Нікіфоровича, що віз подарунки запорізькому війську. Ляссота пише, що московський цар тримав запорізьких козаків „до того часу на своїй службі“ і вважав їх „своїми підлеглими“².

Московський цар дозволив запорізьким козакам вступити на службу до австрійського імператора для війни з турками і „через своїх послів наказав оголосити козакам... що вони можуть вербуватись на службу й. і. в.“³.

Хоч московський уряд і не втручався в боротьбу козацтва з магнатами, але приймання ним козаків до себе на службу, очевидно, сприяло активізації козацьких виступів на Україні.

В травні 1593 року Косинський на чолі двотисячного козацького загону виступив під Черкаси. Проте тут він зазнав рішучої поразки від Вишневецького і, як передає Вишневецький, сам загинув у битві. Козаки ж утекли на Запоріжжя. За іншими даними (Іоакім Бельський і Гейденштейн), Косинський був підступно вбитий у корчмі слугами Вишневецького. В цьому ж місяці варшавський сейм оголосив козаків поза законом.

В другій половині 1593 року селянсько-козацький рух на Україні продовжувався. Влітку козаки знову вирушили з Запорізької Січі на Наддніпров'я. Одночасно татари напали на Волинь. В цих умовах селянсько-козацького руху князь Вишневецький, не зважаючи на свою перемогу над Косинським, змушений був, всупереч постанові сейму проти козаків, укласти в серпні з ними угоду. Вишневецький мав повернути козакам забране у них майно; за смерть Косинського та інших козацьких старшин (Шалевського і Снятовського) їх родичі могли добиватися задоволення судом; урядники (підстарости та ін.) не повинні були забирати на користь черкаського старости майно, що лишилося після померлих козаків, а майно це („відумерщина“) мало

¹ Собрание государственных грамот и договоров, II, Москва, 1819, № 62, с. 126.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, сс. 163, 178.

³ Там же.

переходити в спадщину дружинам, дітям і родичам козаків. Козаки, що були на службі у Вишневецького, діставали право вільного приходу і відходу. Запорізькі козаки могли вільно приходити на волості, що були у віданні Вишневецького, а також відходити на Запоріжжя, і повинні були тільки обрати зсеред себе старшого, який судив би їх за злочини, вчинені на волості.

Проте виконати цієї угоди козацтво не могло. Коли козаки вирядили в Київ своїх послів, щоб гродський суд на основі укладеної угоди засвідчив втрати і збитки, завдані козакам князем Вишневецьким, уряд замковий (князь В.-К. Острозький) наказав їх заарештувати і взяти на допит, в результаті якого один з послів умер, а другий лишився ледве живий. Майно послів і козаків, що перебували при них, було конфісковане. В відповідь на це козацьке військо „з усією гарматою“ рушило на Київ. Уряд замковий і магістрат мусили піти на поступки. За „кривди“ козакам був заплачений відкуп 12 тисяч злотих і, крім того, з ними була укладена угода „про вічний спокій і замирення“¹.

Угода була укладена, але повстання не припинялося. Вся південно-східна Україна була в цей час фактично в руках повсталих козаків, селян і міщан. Особливо уперте було повстання міщан м. Брацлава, яке тривало кілька років. Польний гетьман С. Жолкевський в листопаді 1593 року писав коронному гетьманові Замойському: „Пан староста брацлавський [Струсь] дуже занепокоений свавіллям і бунтами тих злих хлопів... Я маю відомості, що вони запряглися не дати там жовнірам квартир, а може і в кримського царя їхні посланці бувають. Такий у них непослух і сваволя, що вже не зважають ніяк ні на бога, ні на короля, ні на що інше. Треба було б [цьому] вчасно запобігти, щоб з того чогось гіршого не сталося. Як мені казав пан староста, сила їх там слаба, тільки завзяття велике“². Брацлавські міщани на чолі з війтом Романом Титченком зброєю примусили Струся втекти з міста.

Козацько-селянські повстання 1594—1596 років. Найвидатнішими проводирями повстанців у цей період були Григорій Лобода і особливо Северин Наливайко.

Лобода, як ми вже говорили, належав до багатих козаків. Він володів селом Сошники на Київщині і мав багато рухомого майна, яке під час повстань переховувалось у Печерському і Пустинському монастирях і у приватних осіб. Після придушення повстання польський уряд конфіскував майно Лободи і роздав шляхтичам. Лобода був зв'язаний

¹ Listy St. Żółkiewskiego, № 18, с. 30.

² Там же, № 22, с. 39.

з київською шляхтою і київським духівництвом (монастирями) і підтримував добрі стосунки з князем В.-К. Острозьким. В період повстання 1595 року князь В.-К. Острозький в листі до Радзівілла називав Лободу „паном“, підкреслюючи, що Лобода поводився відносно нього (князя) і його підданих „спокійно“, шукаючи з ним „приятні“¹. Одружений був Лобода з шляхтянкою. Польський літописець малює Лободу як людину високого росту, великої фізичної сили, відважну, сувору, тверду в своєму слові. Лобода користувався великим впливом серед запорізького козацтва.

Після смерті Косинського він виступає як запорізький гетьман. В червні 1594 року, коли на Запоріжжя приїздив Лясота, гетьманом запорізьким був Богдан Микошинський, але Лобода й далі займав видатне місце серед запорізької старшини, і незабаром його знову обрали гетьманом. Лобода був представником переважно реєстрового заможного запорізького козацтва. За словами сучасника Гейденштейна, „Лобода мав вплив серед великої частини, і то старших низовців“².

Северин Наливайко стояв на чолі волосного нереєстрового козацтва. Гейденштейн пише, що Наливайко мав вплив „переважно серед різних утікачів, які, вчинивши якийсь злочин або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту — у них він своєю відвагою і злочинами набув великої слави й поваги“³. Між Наливайком і Лободою існувала неприязнь, — каже Гейденштейн.

Наливайко мав також зв'язки з шляхтою, особливо служилою, якої було чимало в його загоні. Називаючи Лободу паном, князь В.-К. Острозький Наливайка називав „лотром“ (розбійником). Наливайко був людина надзвичайно здібна, відважна і, як можна думати, досить освічена для свого часу. Сучасник Бельський пише про нього: „Це був красунь, до того ж людина незвичайна, ...до того прекрасний пушкар“⁴.

Родом Наливайко був з Поділля. Існує переказ, що батько Наливайка був міщанином-кушніром і володів землею в м. Гусятині. Вмер батько Наливайка від побоїв польського магната Каліновського, власника м. Гусятини, який захопив землю Наливайка. Наливайко пізніше писав про це королю, пояснюючи свій напад на маєток Каліновського: „Пан Каліновський батькові моєму, який був у мене єдиний, без

¹ П. К у л и ш, История воссоединения Руси, т. II, Приложения, с. 435.

² H e i d e n s z t e i n, Dzieje Polski, II, с. 363.

³ Там же.

⁴ Joachima Bielskiego, Dalszy ciąg kroniki Polskiej, Warszawa, 1851, с. 281.

ніякої причини переламав ребра, і таким катуванням звів батька мого з світу. Не знаючи, як вчинити по закону за таку велику кривду, над яку, гадаю, ніщо нікого з нас і вразити не може, і не маючи засобів на витрати, яких вимагає судочинство, я як людина убога [chudy raschołek] вдався до того, на що здатний: помстився над ним худопахольським способом... І хоч він заволодів усією моєю землею, хоч як мало її в мене було, і тепер володіє, я вже не хочу і не буду від нього домагатись мого майна, не ганяючись ніяк за прибутком"¹.

Старший брат Северина Наливайка Демян був попом при острозькому замку і займав видатне місце серед діячів острозького літературного гуртка, що виступали проти унії і католицизму. Сам Наливайко, за його словами, „з молодих років при багатьох козацьких гетьманах промишляв у багатьох місцях в ворожих землях козацьким хлібом“². Пізніше Наливайко вступив на службу в військо князя Острозького і як слуга останнього мусив брати участь у боротьбі проти повстанців на чолі з Косинським. Це викликало незадоволення серед козаків проти Наливайка. Але незабаром він покинув службу у Острозького і, організувавши загін нереєстрового козацтва, почав боротьбу проти шляхти і організував походи проти татар і турків у Молдавію.

На початку 1593 року Туреччина при допомозі Кримського ханства почала війну з Австрією за Угорщину. Австрійський імператор Рудольф II хотів притягти до участі в війні Австрії проти Туреччини запорізьких козаків. До австрійського уряду в Прагу з'явився один з шляхтичів-авантюристів Хлопицький, який заявив, що запорожці згодні взяти участь у війні проти Туреччини. Австрійський уряд прийняв Хлопицького на службу і послав його з грамотою до запорожців. Одночасно з Хлопицьким, але окремо від нього, був виряджений на Запоріжжя вже відомий нам Ляссота. В цей же час папа Клімент VIII через свого нунція Комуловича (Комулея) також старався притягти козаків до участі в війні проти Туреччини.

І козаки дійсно зробили проти турків і татар, які загрожували також і Україні, ряд походів. Весною 1594 року запорожці під проводом Лободи напали на Білгород, де збиралися турецькі війська для походу на Угорщину, зруйнували місто і знищили багато турків. Незалежно від запорожців, влітку 1594 року рушив у Молдавію Наливайко на чолі козацького загону в 2500 чоловіка. Він напав на

¹ Broel-Plater, Zbiór Pamiętników do Dziejów Polskich, т. 2, Warszawa, 1858, с. 215.

² Там же, с. 214.

татар, що йшли на Угорщину, погромив їх і захопив кілька тисяч коней.

Після цього походу Наливайко вирядив своїх посланців у Запорізьку Січ з пропозицією помиритись і діяти спільно проти турків. Про це посольство на Запоріжжя розповідає Лясота.

Запорожці, як відомо, були незадоволені Наливайком за те, що він брав участь у боротьбі проти них в 1593 році. Посланці Наливайка заявили запорожцям, що Наливайко хоче бути їхнім другом і на знак замирення готовий подарувати їм 1500—1600 коней з захопленої в татар здобичі. „Але через те, що чесне лицарство підозрює його в ворожих намірах, то він хоче з'явитись особисто в їх коло, скласти серед нього свою шаблю, і спробує виправдатись від обвинувачень, які зводять на нього. Коли ж і після того лицарське коло, як і раніш, визнає його неправим, то він сам запропонує відтяти йому голову його власною шаблею. Проте він сподівається, що вони задовольняться його поясненнями, визнають їх ґрунтовними і назавжди вважатимуть його своїм другом і братом, бо, щодо минулого, то він був на службі в київського воеводи ще до їх війни з останнім; коли ж виниклі між ними непорозуміння закінчилися війною, тоді вже власна честь не дозволяла йому залишити воеводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим і на службі якого перебував і в даний час. Ось чому він змушений був битися за нього з його ворогами“¹.

Запорожці помирилися з Наливайком. В жовтні 1594 року Наливайко і Лобода на чолі 12-тисячного війська зробили спільний похід на Молдавію. Про цей похід Наливайко писав пізніше королю: „В трьох місцях бившися з ворогом, мав я щастя і завдав йому таких втрат у людях, що він не міг більше оправитись і, кидаючи гармати, мусив шукати порятунку втечею“². Весною 1595 року Лобода й Наливайко знову разом ходили в Молдавію.

Козацькі походи відіграли велику роль у боротьбі проти турецького нашествия на Європу, що, як і татарське нашествя XIII століття, загрожувало „всьому європейському розвитку“³.

В той час, коли Наливайко й Лобода робили походи в Молдавію, на Україні тривав селянсько-козацький рух, що являв велику загрозу для шляхетської Польщі. Лясота, побувавши на Україні, зокрема на Запоріжжі, в 1594 році, записав у своєму щоденнику, що „внутрішні відносини

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. I, сс. 183—184.

² Voel-Plater, там же.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. VII, ч. II, с. 276.

в Польщі, очевидно, загрожували переворотом в найближчому часі“¹.

Повернення Наливайка й Лободи з походів сприяло піднесенню антишляхетської боротьби на Україні. Ця боротьба дуже загострилася в вересні 1594 року на Брацлавщині, куди знову повернувся Наливайко з Молдавії. Розташувавшись у Брацлаві, він зажадав від шляхти „стації“ і „помірного“ для свого загону. Шляхта відмовилась виконати цю вимогу. Зібравшись у Вінниці, вона вирішила збройною силою поновити свою владу і рушила на Брацлав. Одночасно вона вирядила до Брацлава свого посланця повідомити магістрат, що вона йде в місто „з судом земським“. Проте магістрат затримав посланця. Після цього брацлавські міщани разом з Наливайком несподівано напали вночі на шляхетський табір на березі Буга і розгромили його. Шляхта скаржилась, що „пан войт браславский, Роман Тикович, з бурмистрами и райцами, и со всем их посполитством, маючи себе на помоч того то чеволека незбожного, Наливайка з его дружиною, якобы с полночи скоро нападши на нас, побили, помордовали, пана Ивана Гордевича Микулашского окрутне насмерть замордовали, также колконадцять чоловеков слуг наших позабияли, помордовали, к тому нас самых немало шляхты и людей служебных окрутне поранили, покололи, посекли, маетности наши, што при нас были: шаты, листы, гроши готовые, кони побрали, зо всеи маетности нас злупили“². Після цього брацлавські міщани захопили замок.

Особливо розгорнувся антишляхетський рух в околицях Бара і на Брацлавщині зимою 1594—1595 року, під час перебування тут загонів Лободи й Наливайка, що повернулися з спільного походу в Молдавію. В загони Лободи й Наливайка почало прибувати багато „гультяйства“, „хлопства“, а також збіднілої служилої шляхти. Козацькі загони, особливо Наливайка, нападали на шляхетські маєтки, обкладали шляхту контрибуціями, знищували її судові й земельні документи. Особливо діставалось від загонів Наливайка маєткам Каліновського. Наливайко вдарив на м. Гусятин і взяв замок. Шляхта, рятуючи своє життя, тікала. „Який там страх, — доносив каштелян Якуб Претвич з Барщини Жолкевському, — як люди з своїх домів тікають куди можуть, того й описати не можу... І коли не буде ласки божої, а поради від короля і старання від вас, пограбують і зубожать нас усіх“³.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 1, с. 178.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XXI.

³ Listy St. Żółkiewskiego, № 37, сс. 59—60.

Весною 1595 року Наливайко й Лобода зробили новий, також спільний похід на Молдавію і знову повернулись на Україну. Влітку 1595 року польський уряд у відповідь на благання шляхти вирядив на Україну коронне військо на чолі з гетьманом польним Жолкевським, якому доручалось приборкати насамперед брацлавське міщанство. Жолкевський послав міщанам королівський наказ, пропонуючи їм скоритись і загрожуючи збройною розправою. Не маючи достатніх сил для боротьби проти коронного війська, населення Брацлава мусило скоритись. Воно повернуло замок з артилерією брацлавському старості Струсеві, віддало актові книги, які не були ще знищені, і обіцяло відшкодувати всі збитки. Проте широко розгорнути боротьбу проти народних рухів на Україні польський уряд в той час не міг, — увагу його відтягали справи в Молдавії, яку він хотів підкорити собі.

Ще ширше розгорнулось селянсько-козацьке повстання восени 1595 року, коли Наливайко повернувся з походу в Угорщину. Вирушивши з Угорщини, він пішов через Мункач і Самбор на Львів, у напрямку до Волині, напав на Луцьк під час ярмарку і сесії земського суду, взяв контрибуцію з шляхти і купців, а далі рушив на Білорусію, захопив Слуцьк, Бобруйськ, Могилів на Дніпрі та інші міста.

Похід Наливайка в Білорусію сприяв поширенню селянського руху в Білорусії і в Литві. В січні 1596 року шляхтич Сапега писав литовському гетьманові Радзівілу: „Хлопи, наші піддані, найжджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки зв'язані, — не тільки не можемо відплатити їм, а навіть оборонятися від них“¹. Повстання поширилось навіть у Мазовії, а також в околицях Нейштадта.

Радзівілл з великими силами рушив проти Наливайка, що розташувався в Могилеві. Щоб вигнати козаків литовські пани підпалили Могилів. Наливайко вийшов з міста. Литовське військо вдарило на козаків, але дістало люту відсіч. Литовські пани більше не наслідувались нападати на Наливайка. За словами сучасника, у козаків було 20 гармат, вони йшли в повному порядку і до них приєднувалось багато народу.

Ідучи з Могилева, Наливайко в Річиці над Дністром написав королю листа, який уже не раз цитувався. В цьому листі він, вживаючи дипломатичної мови, затушковує свою антишляхетську боротьбу і малює себе як вірного слугу Речі Посполитої. Свій похід на Волинь і в Білорусію він пояснює необхідністю „дати перепочинок коням“ і приготува-

¹ Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 62, с. 78.

ти собі військові припаси“, „поки не наспіє якась нагода для служби Речі Посполитій“. Наливайко просив короля призначити його гетьманом і дати йому пустиню між Бугом і Дністром, на татарському і турецькому шляху, між Тегинею і Очаковом, де він збудує місто і замок і буде жити з козаками в кількості, визначеній королем. На Запоріжжі не повинно бути гетьмана, а тільки „поручник“ (помічник). Наливайко обіцяв за це боротися проти свавільних козаків, яких не буде у нього в реєстрі під його юрисдикцією, і воювати проти татар, турків і московського князя¹. Польський уряд не прийняв плану Наливайка. Він не вірив його обіцянкам і вважав його найнебезпечнішим своїм ворогом. Здійснення плану Наливайка підсилює загрозу для шляхетської Польщі з боку південно-східної України.

В такому ж дусі, як Наливайко, писав і запорізький гетьман Лобода, що перебував у цей час в Овручі. Лобода також затушковував козацьку антишляхетську боротьбу і удавав з себе вірного слугу Речі Посполитої. В відповідь на обвинувачення з боку деяких панів у тому, що він посилав козаків у землі Великого князівства Литовського, Лобода писав одному з них: „Не ображайся на нас за це і не забороняй нам хліба-солі в цьому краї. Бо ми не противні владі королівській і вашим наказам і вміємо цінити ласку вашу“. Одночасно Лобода запевняв, що він не має нічого спільного з Наливайком².

В кінці січня 1596 року Наливайко повернувся з своїм військом на Волинь. В цей час на Україні назрівала нова важлива політична подія: польський король Сігізмунд III і папа римський Клімент VIII, намагаючись підсилити наступ шляхетсько-католицької Польщі на Україну, готували введення церковної унії. Частина українських і білоруських духовних і світських феодалів пішла назустріч цьому плану, намагаючись таким шляхом зміцнити свої позиції в складі шляхетсько-католицької Польщі і організувати разом з польськими панами єдиний феодальний фронт проти народних мас. Зокрема православні духовні феодали — єпископи хотіли зрівнятися в правах з католицькими єпископами.

Вирішивши приєднатись до католицької церкви, єпископи вирішили в кінці 1595 року в Рим для визнання влади папи єпископів луцького Кирила Терлецького і володимирського Іпатія Потія. Ці дії верхівки православного духовництва викликали велике незадоволення серед православних. Наливайко, прибувши на Волинь, разом з своїм братом Демяном (острозьким попом) взяв участь у нападах

¹ Broel-Plater, там же, сс. 214—219.

² Listy St. Żółkiewskiego, № 42, сс. 65—66.

на маетки прихильників унії Терлецьких і старости луцького Семашка, який, прийнявши католицтво, став ворогом православних.

Князя В.-К. Острозького підозривали в тому, що він насилає і переховував у себе козаків. Католики і прихильники унії прозвали православних „наливайками“, або „наливайківською сектою“. Загін Лобода також нападав на маетки Семашка. Сам Лобода з частиною запорожців був у цей час в київському Поліссі. Частина ж запорожців на чолі з Шаулою рушила в Білорусію.

Придушення польським урядом козацько-селянського повстання в 1596 році. Ріст козацько-селянських виступів, які охопили Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля і Білорусію і перекидались на ширшу територію, був дуже небезпечний для шляхетської Польщі. „Справа йшла про короля і всю державу, — каже сучасник Гейденштейн, — козаки загрожували самому королю і місту Кракову“¹. Вони, писав польний гетьман Жолкевський, загрожували винищити шляхетський стан, а Краків зруйнувати². Король писав у Молдавію коронному гетьманові Замойському про необхідність вжити проти українських повстанців негайних і найрішучіших заходів.

Закінчивши війну з Молдавією в кінці 1595 року, Замойський наказав Жолкевському виступити на Україну для придушення повстання.

Зібравши коронне військо в Кременці, Жолкевський в кінці лютого 1596 року швидко рушив на південь Волині, ставлячи собі завдання розгромити насамперед Наливайка. Останній, довідавшись про наступ коронного війська, почав відступати — спочатку на схід, а далі повернув на південь, на Брацлавщину. День і ніч мчало коронне військо за Наливайком, грабуючи на своєму шляху села, забираючи коней і т. д. Наливайко під час відступу встиг зібрати всього коло тисячі козаків, а тому ухилився від бою з силами Жолкевського. Окремі козацькі загони, яких настигало коронне військо, чинили героїчний опір. В селі Мацієвичах коронне військо несподівано вдарило на дві сотні козаків. Козаки спочатку оборонялись на вулиці, а потім у хатах. Жовніри підпалили хати, і козаки геть усі загинули, жоден не здався.

Відступаючи на Брацлавщину, Наливайко сподівався об'єднатися з брацлавськими міщанами. Жолкевський старався не допустити Наливайка до Брацлава. За Прилукою, в напрямку на Брацлав, Жолкевський настиг Наливайка, коли останній стояв у густій діброві. Наливайко відстрілю-

¹ Heidenstein, Dzieje Polski II, c. 378.

² Pisma St. Żółkiewskiego, c. 151.

вався з гармат і, скористувавшись ніччю, відступив. Налякані наближенням Жолкевського, брацлавські міщани не з'єдналися з Наливайком, і він рушив на схід, в дикі степи, і спинився в уманському лісі. Далі гнатися за Наливайком Жолкевський боявся. Спинившись з своїм військом на Брацлавщині, він почав розправу з місцевими повстанцями. Брацлавський вїт, який, за словами Жолкевського, був причиною „всіх тих бунтів“, і з ним „другий бунтівник“ були скарані на смерть¹. Жолкевський вважав, що проти українських повстанців необхідно вжити найсуворіших заходів. „Вся Україна покозачилась, зрадників, шпигунів повно, — писав він. — Необхідно дійсно вжити найрішучіших заходів відносно тої України, бо... знову та гадина оживе“².

Тим часом Наливайко з уманського лісу пройшов під Білу Церкву, де стояли запорожці на чолі з Лободою. Жолкевський, боячись об'єднання Лободи і Наливайка, послав Лободі листа, обіцяючи королівську милість, якщо запорожці не об'єднуються з наливайківцями. Але цей захід Жолкевського не мав успіху.

В цей час Шаула, що був гетьманом запорізьких козаків замість Лободи, йшов з Білорусії під Київ. Лобода також рушив під Київ, де й об'єднався з Шаулою. Незабаром запорожці й наливайківці об'єдналися під Білою Церквою.

Жолкевський вислав проти повстанців передовий загін на чолі з князем Кириком Ружинським, українським магнатом-авантюристом. Ружинський сам в 1580-х роках „козакував“, стояв на чолі козацького загону, а потім, під впливом ростучого козацько-селянського руху, що загрожував зокрема його маєткам, виступив проти козацтва і з особливою жорстокістю розправлявся з повстанцями. Під Білою Церквою Шаула і Наливайко погромили Ружинського, хоч і почали відступати, бо до Білої Церкви наближався з коронним військом Жолкевський. Відступали козаки в напрямку Трипілля на Дніпрі. Жолкевський швидко рушив за повстанцями і на урочищі Гострий Камінь настиг їх. Почався лютий бій. З обох боків було багато вбитих і поранених. Шаулі відірвало руку. Був поранений і Наливайко. Обравши гетьманом Наливайка, повстанці рушили далі до Трипілля. Жолкевський, зазнавши великих втрат, змушений був повернутися назад до Білої Церкви і звернувся до короля з проханням негайно прислати на допомогу нові війська.

Повстанці відступили за Дніпро, до Переяслава, де гетьманом знову був обраний Лобода. В повстанському таборі відбувалися ради, на яких висувалися різні пропозиції:

¹ Listy St. Żółkiewskiego, № 46, с. 74.

² Там же, № 52, с. 80.

одні настоювали на тому, щоб перейти під владу російського царя; інші вважали, що треба разом з татарами воювати коронні землі; треті вимагали, щоб під Переяславом боронитись „до упаду“; були й такі, що висловлювали згоду скоритися польському урядові.

Тим часом на допомогу Жолкевському прибули Ян Потоцький, що повернувся з Молдавії, і Ходкевич з Білорусії. Жолкевський рушив на Київ, звідки хотів переправитись на лівий берег Дніпра. Козаки на чайках, яких було коло сотні, підплили під Київ, щоб перешкодити переправі Жолкевського. Друга частина козаків, які прибули спід Переяслава, розташувалась на протилежному березі Дніпра. Гарматним вогнем з високого берега Жолкевський примусив козацьку флотилію відступити. Козаки, що стояли на лівому березі Дніпра, вступили з Жолкевським в переговори. Але він поставив такі умови, яких вони прийняти не могли. Одночасно Жолкевський пустив чутку, що до нього наближається литовське військо, а Ян Потоцький переправляється через Дніпро під Трипіллям, щоб напасти на Переяслав, де стояв козацький табір з жінками й дітьми. Козаки повернулися під Переяслав. На березі лишилися тільки Лобода й Наливайко з невеликим загоном. Лобода човном сам підплив під Київ для переговорів, але „не мог страктоватись“. Повернувшись на берег, Лобода й Наливайко також пішли під Переяслав. Скористувавшись цим, Жолкевський переправився на лівий берег Дніпра.

В Переяславі повстанці не лишилися, а рушили з жінками й дітьми на схід, у дикий полтавський степ, на р. Сулу, де почали захоплювати земельні володіння князі Вишневецькі. Жолкевський швидко рушив за повстанцями. За Переяславом до нього підоспів князь Огінський з литовським військом. Жолкевський зокрема побоювався, щоб повстанці не перейшли за російський кордон. Він затримав їх переговорами в Лубнах, а тим часом послав в обхід значний загін коронного війська з Струсем, щоб він перейшов Сулу нижче Лубен і зайняв міст на Сулі, який служив виходом з Лубен у степ. Струсь обійшов повстанців, хоч зайняти мосту не встиг. Повстанці переходили вже на лівий берег ріки і почали палити міст. Але в цей час підоспів передовий загін, виряджений Жолкевським, відігнав козаків, загасив вогонь і полагодив міст. Незабаром з'явився й Жолкевський, а з тилу наблизився Струсь. Повстанці опинилися між двох вогнів і вирішили отаборитись на місці. Вони розташувались поблизу Лубен за Сулою на урочищі Солониця. Табір складався з чотирьох рядів возів, оточених навколо валом і ровом, а всередині табору були споруджені високі дерев'яні зруби, наповнені землею, на

яких були поставлені гармати. 26 травня (н. ст.) Жолкевський почав облогу повстанського табору, що тривала коло двох тижнів.

Повстанці стійко боронились, відбиваючи атаки коронного війська і роблячи сміливі вилазки. Проте становище їх гіршало. Поляки відрізали їх від пасовищ, в результаті чого коні й худоба гинули з голоду. Далі повстанці були відрізані й від води і мусили задовольнятися болотними копанками. Запаси харчів вичерпувались. Нестало муки й солі. Умирили жінки й діти. Виلاзки повстанців відбивались. Жолкевський наказав привезти з Києва великі замкові гармати і почав обстріл, від якого гинуло багато людей і худоби. Трупні, що розкладалися від спеки, дуже заражали повітря. До того, в повстанському таборі загострилась боротьба між наливайківцями і прихильниками Лободи. Жолкевський старався розпалити ворожнечу між повстанцями і вів переговори тільки з Лободою. Наливайківці запідозрили Лободу в зраді, і під час одної ради він був убитий. Гетьманом був обраний Кремпський.

Проте повстанці тримались. Вдень і вночі вони робили часті вилазки проти поляків. Велика частина коронного війська мусила бути весь час під зброєю і тримати осідланих коней, через що жовніри і коні були виснажені. Крім того, добувати для війська фураж і провіант Жолкевському ставало дедалі трудніше.

Тим часом отаман Підвисоцький, що стояв на чолі повстанської дніпровської флотилії, збирав на Наддніпров'ї нові сили, а з Запорозжя рушили на човнах запорізькі козаки. Таким чином продовження облоги загрожувало коронному війську великою небезпекою.

В цих умовах Жолкевський знову почав переговори з повстанцями, намагаючись схилити їх до скоршої здачі. Жолкевський обіцяв їм дозволити вільно розійтись по домах, але, як і раніш, вимагав насамперед видати проводирів, а також віддати гармати й військові відзнаки, одержані козаками від інших держав за боротьбу проти турків і татар.

Частина повстанців вирішила кінець-кінцем прийняти ці умови. Наливайко з своїм загоном хотів вирватись з табору і почав оборонятись, але його схопили і видали Жолкевському. Були видані також Шаула, Шостак і ще кілька старшин. Виконані були і інші умови — віддані гармати і т. д.

Але після цього Жолкевський поставив нову умову — віддати всіх кріпосних панам. Повстанці відмовились виконати це і заявили, що в такому разі вони будуть оборонятись. „Обороняйтесь“, — відповів Жолкевський, і коронне

військо кинулось на напіврозброєних повстанців, які не встигли навіть ні взятися до зброї, ні вишикуватись до бою. Почалась страшенна різанина. „І так їх сікли немилосердно, — пише хроніст Бельський, — що протягом милі чи більше трупи лежали на трупах. Було їх всіх у таборі разом з черню, з жінками й дітьми коло десяти тисяч, з яких урятувалося з Кремпським не більше півтори тисячі“¹.

Так трагічно закінчилось перше велике повстання українського народу проти панів. Тільки підступно Жолкевський зміг розправитися з українськими повстанцями. Проте знищити козацтво, залякати український народ терором і зброєю примусити його мовчки нести ярмо панам не вдалось. Солоницька різня збільшила ненависть українського народу до панів, підсилила рішучість його боротися за своє визволення. Український народ зазнав поразки, але не був придушений. Королівський універсал від 1 вересня 1596 року закликав шляхту Волинського, Київського і Брацлавського воєводств до дальшої боротьби з повстанцями. „Маєм того ведомость, — писав король, — же с того, недавно розгроменого войска людей своволных козацкого, некоторые своволники еще при замках, местех и местечках наших так и по селах наших господарских и шляхетских туляются, и, без службы бавечисе, знову зась до таковое ж копы збиратисе, поголоски о себе и пригрозки пуцають“². Король пропонував шляхті хапати „своевільників“, не допускати їх збиратися „в купи“, карати їх на смерть, не пропускати нікого на Запоріжжя і з Запоріжжя.

Страта Наливайка. Наливайко в творах Шевченка і Рилеєва. Захоплені Жолкевським козацькі проводирі були скарані на смерть у Варшаві. Але Наливайка ще коло року тримали в тюрмі, допитували про його політичні плани, про зносини з сусідніми державами і т. д. Літописці розповідають, що Наливайка дуже катували в тюрмі, а особливо — не давали спати. Бельський каже, що Наливайка „тримали до сейму і він в багатьох злочинних справах признався“. Тільки в квітні 1597 року він був скараний у Варшаві. Йому відтяли голову, а потім четвертували. Шматки тіла його були розвішані в різних місцях. Пізніше про смерть Наливайка було складено багато легенд. Розповідали, що йому одягли на голову розпечений вінець³, або що він був спалений в мідному бику.

Подвиги Наливайка оспівані в народних думах і в творах

¹ Joachima Bielskiego, Dalszy ciąg kroniki Polskiej, с. 280.

² Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, XXXVIII.

³ Ця легенда, очевидно, зв'язана з оповіданням одного польського мемуариста про те, що Наливайко називав себе „царем Наливаєм“.

великого українського поета-революціонера Т.Г. Шевченка. Серед діячів історії України XVI—XVII століття, що прославились у боротьбі з шляхетською Польщею, Шевченко, крім Богдана Хмельницького, найбільше згадує в своїх поетичних творах Наливайка, завжди оспівуючи його особу. Вперше і першим згадується Наливайко в „Тарасовій ночі“ („Обізвався Наливайко — не стало кравчини“). В „Гайдамаках“ він згадується двічі — в розділах „Свято в Чигирині“ в промові благочинного („Де наливайкова? [могила. — К. Г.] Нема! живого й мертвого спалили“) і „Титар“, де улюблений герой поета, наймит Ярема, ідучи на повстання проти польських панів, співає пісню про Наливайка („А він, мандруючи, співа, як Наливайко з ляхом бився“).

Далі Шевченко згадує кілька разів Наливайка в творі „Никита Гайдай“. Поет висуває Наливайка на перше місце серед проводирів визвольної боротьби українського народу до середини XVII століття. Сотник Никита Гайдай, відправляючись з грамотами до короля і сейму, каже:

Я смело стану перед троном,
Как важный сын родных полей.
И право нашего закона
Магнатам правдою моею
Я докажу. Они поймут,
Поймут надменные магнаты,
Что их огромные палаты
Травой дикой порастут
За поругание закона,
Что наша правда, наши стоны,
На них суд божий призовут,
Что Наливайка дух великий
Воскреснет снова средь мечей,
И тьмы страдальческих теней
Наши неистовые клики
В степях разбудят.

Згадує Шевченко Наливайка і в засланні на Кос-Аралі в творі „У неділеньку у святую“, де малює обрання Наливайка гетьманом (промова гетьмана Лободи до запорожців):

А ще б краще ви зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого молодця,
Преславного запорожця,
Павла-Кравченка-Наливайка.
Я стар чоловік, нездужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.

Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Щоб лякались вражі ляхи
Козакам на славу,
У своїй Варшаві. —
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,
І бунчуками вкрили
Преславного запорожця
Павла-Кравченка-Наливайка.

Особа Наливайка притягала не тільки Шевченка. Ще раніш нею цікавився російський поет К. Ф. Рылеев, який малював Наливайка як мужнього борця проти гнобителів народу:

Еще от самой колыбели
К свободе страсть зажглась во мне.
Мне мать и сестры песни пели
О незабвенной старине.
Тогда объятый низким страхом
Никто не рабствовал пред ляхом,
Никто дней жалких не влачил
Под игом тяжким и бесславыным!...
...Давно закон в Варшаве дремлет,
Вотще народный слышен глас:
Ему никто, никто не внемлет.
К полякам ненависть с тех пор
Во мне кипит и кровь бушует...

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетателей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю!
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!¹

Історичне значення селянсько-козацьких повстань 1591—1596 років. Селянсько-козацькі повстання 1591—1596 років були насамперед найгострішою формою виявлення суперечностей між гнобленими масами селянства, козацтва і міського населення, з одного боку, і їх гнобителями — польськими і українськими кріпосниками — шляхтою, з другого. Повстання затримало поширення кріпосного гніту в південно-східній Україні і послабило його на Волині і Поділлі. Протягом майже п'яти років південно-східна

¹ К. Ф. Рылеев, „Исповедь Наливайка“. Полное собрание сочинений, Academia, 1934, сс. 249—250.

Україна перебувала фактично в руках повсталих. Шляхетське господарство було дуже підірване. Дуже багато селянства покозачилось. Боротьба трудящих мас проти кріпосного шляхетського гніту становила, таким чином, основний зміст, головну вісь повстань 1591—1596 років.

Разом з тим повстання були спрямовані проти національно-релігійного гноблення української людності польськими панами, проти панування шляхетської Польщі над Україною. Повстання серйозно загрожувало пануванню Польщі на Україні. І тільки придушивши їх, Польща дістала змогу розгорнути колонізацію Брацлавщини, Київщини і всієї південно-східньої України.

Повстання 1590 років були першими великими виступами українських козацько-селянських мас проти шляхетства, проти панування Польщі на Україні. Ці повстання поклали початок визвольній боротьбі українського народу за національну незалежність, боротьбі, що розгорнулася в першій половині XVII століття і закінчилась поваленням панування Польщі над Україною і приєднанням останньої до Росії.

6. БРЕСТСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 РОКУ

Прагнення римської курії ввести унію на Україні і в Білорусії. Придушивши козацько-селянські повстання 1591 — 1596 років, шляхетська католицька Польща при активній допомозі католицького центру в Римі підсилила свій наступ на Україну. Римсько-католицька церква, каже Енгельс, була „великим інтернаціональним центром феодальної системи. Не зважаючи на всі внутрішні війни, вона об'єднувала всю феодальну Західну Європу в одно величезне політичне ціле, яке стояло в суперечності однаково як з греко-православним, так і з магометанським світом. Вона оточила феодальний лад священним ореолом божественної благодаті. Свою власну ієрархію вона встановила за феодальним зразком, і кінець-кінцем вона була найкрупнішим феодальним власником, бо їй належала не менш як третина католицького землеволодіння“¹.

Шляхетська католицька Польща була форпостом католицького світу на сході Європи. Римська курія завжди підтримувала загарбницьку політику Польщі відносно України. З допомогою Польщі римсько-католицька церква намагалась обернути українське православне населення в католицизм і включити в сферу свого панування і грабунку українські землі.

¹ Ф. Енгельс, Об историческом материализме, вид. 1935 р., с. 13.

Найраніше католицизм, як відомо, почав насаджуватись у Галичині, захопленій Польщею в XIV столітті. Після польсько-литовської унії 1385 — 1386 року католицизм почав також поширюватись у Литві. Литовське язичеське населення силою примушували переходити в католицизм. Щодо людності української й білоруської, що становила переважну більшість населення Литовської держави, то її хотіли насамперед привести до унії з католицькою церквою, підкоривши православну церкву папі римському.

Великою перешкодою для введення унії була залежність православної церкви України й Білорусії від московського митрополита, а московські митрополити були противниками католицизму. Тому великі литовські князі і польські королі намагалися відокремити православну церкву України й Білорусії від митрополії московської і утворити самостійну київську („литовську“) митрополію. Це остаточно було здійснено в другій половині XV століття. Але ввести унію в цей час не вдалося¹.

Польському урядові і папі римському вдалося ввести унію тільки в 90-х роках XVI століття, використавши для цього, як ми вже говорили, частину крупних українських і білоруських духовних і світських феодалів — зрадників свого народу.

Православна церква на Україні в XVI столітті. З двох церков, що діяли в цей період на Україні — православної і католицької, пануюче місце в галузі ідеологічного впливу на українські маси належало церкві православної. Бувши в руках феодалів могутнім знаряддям гноблення мас, вона сама була найкрупнішим феодалом і таким же лютим експлуататором, як і феодали світські. Найбільші земельні володіння належали монастирям і єпископським кафедрам. Так, Києво-Печерський монастир в кінці XVI століття володів, крім сили дорогоцінностей, м. Васильковом з замком, містечком Радомишлем з замком, 50 селами, 5 селищами, 3 присілками, 5 садибами, 2 рибними уходами, руднею, пасіками. В 1593 році Володимирській кафедрі належали замок і кілька дворич у самому Володимирі. Крім того, в її володінні перебували містечко Квасів, 16 сіл у повітах Луцькому і Володимирському, Купечівська волость, містечко Озеряни і 11 сіл, рибні озера та інші угіддя. Ще багатша була кафедра Луцька і Острозька, яка володіла чотирма містечками і 34 селами.

¹ Про спроби ввести унію на Україні і в Білорусії в XV і на початку XVI століття див. „Нариси з історії України“, вип. II, сс. 86, 99, 105, 113. Перша спроба римської курії ввести унію на Україні належить до XIII століття; див. „Нариси з історії України“, вип. I, сс. 152—153.

Експлуататорська роль православної церкви підсилюється в XV і особливо в XVI столітті в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин. Церковні посади стали об'єктом торгівлі. На церкви й монастирі феодали дивляться як на прибуткові підприємства: їх продають, заставляють, здають в оренду.

Ряд буржуазних істориків (Костомаров, Антонович, Драгоманов), посилаючись на козацькі літописи, вказують, що орендаторами церков були ніби тільки євреї¹. Проте це не відповідає дійсності. Поперше, основна роль в оренді маєтків, складовою частиною яких були церкви й монастирі, належала шляхті, найчастіше польській; єврейський купецько-лихварський капітал вкладався головним чином в оренду мит, корчом та ін. Подруге, як каже І. М. Каманін, крім одного орендного договору кінця XVI століття про віддачу маєтку панові Міклашевському і євреєві Песаху „с церквами і подаваньем их“², ніяких інших документів про оренду земель і церков євреями немає³.

Величезні доходи, що одержувала православна церква, привласнювались насамперед єпископами, архімандритами та іншою духовною аристократією. Ці високі церковні сановники, що були часто знатними й багатими шляхтичами або магнатами, володіли величезними маєтками з силою кріпосного і залежного населення. Вони гнітили і грабували своїх підданих лютіше, ніж світські феодали.

Для збільшення володінь і доходів церкви вони застосовували всі методи відкритого насильства, шахрайства і релігійного дурману. Вони володіли замками з гарматами і безліччю озброєних слуг, яких використовували для тримання мас у покорі, а також для збройних нападів один на одного і на сусідніх феодалів. Вони розпоряджались церковними маєтками як особистою власністю, — роздавали, здавали в оренду, продавали, обмінювали, руйнували і грабували церкви й монастирі, розтягали цінні церковні речі та ін. Не задовольняючись величезними доходами з церковних маєтків, вони обкладали поборами й податками нижче духовництва, запечатували церкви, якщо попи не хотіли задовольняти їхніх вимог. Наживаючись такими шля-

---

¹ Про оренду церков говориться і в думі (В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. II, в. I, сс. 20—21.

² Правом „подаванья“, або патронату, називалось зокрема право призначення духовництва, яке привласнили феодали в своїх маєтках.

³ Н. П. Василенко, Очерки по истории Западной Руси и Украины, сс. 444—445.

хами, вони, крім того, брали підряди на приставлення в Данціг хліба і лісних товарів і займались лихварськими операціями, віддаючи гроші на ріст шляхті і купцям.

Життя цих відгодованих церковних сановників було особливо розкішне, розбещене і розбійницьке. Біографії їх рясніють численними насильствами, гвалтуванням дівчат і жінок, спустошливими нападами на чужі маєтки, грабунками, вбивствами та ін. Яскраво малює це життя духовної аристократії Іван Вишенський: „Да прокляти будут, — громить він вище духівництво, — владыки, архимандрити и игумени, которые монастыре позапустевали и фолварки себе з мест святых починили [мова йде про монастирі, перетворені в звичайні маєтки], и сами толко з слуговинами и приятelmi ся в них телесное и скотски переховывают; на местах святых лежачи, гроши собирают; с тех доходов, на богомолци христови наданы, девкам [дочкам] своим вено готуют, сыны одевают, жены украшают, слуги умножают, барвы справуют, приятелие обогащают, карити зиждут, возники сытые и единообразные [коней, підібраних під масть] спрягают, роскош свою поганский исполняют“¹.

Грабування церковних маєтків і майна не тільки вищим духівництвом, а і їх родичами та приятелями, було звичайним явищем. Наприклад, у Луцьку після смерті єпископа Борзобогатого його невістка „с церкви соборное взяли крест золотый великий, работы велми коштвное везеное с камнем дорогим, который стоял тысячи золотых; камень великий дорогой из образу пречистое святое выняли и взяли и до Кгданска продати отослали, которого щацовано шестьсот таляров; евангелие сребром оправное з шмалцом, велми коштвное“². А син Борзобогатого забрав з церковних фільварків хліб, худобу та ін., розігнав монахів Дубищенського монастиря і спалив келії „на попіл“ (поташ).

Особливо прославився розбещеним і розбійницьким життям єпископ луцький Кирило Терлецький. Судові акти свідчать, що Терлецький робив численні напади на чужі маєтки, убивав попів, гвалтував дівчат, труїв своїх противників, наприклад, жидичинського архімандрита, і т. д. Іван Вишенський звертається до Терлецького з такими словами: „Пощупайся толко в лысую головку, ксенже бискупе луцкий, колко еси за своего священства живых мертво к богу послал: одних секаною, других водотопленую, третьих огнепалною смертию от сея жизнь изгнал?“³.

¹ Акты Южной и Западной России, II, сс. 225—226.

² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. I, с. 208.

³ Акты Южной и Западной России, II, с. 230.

За словами сучасника, автора твору „Пересторога“, Терлецького обвинувачували: „о двоеженстве, о забитью Филипа маляра, о мешканью в чужеложстве с братвою роженою и о иных сквернодействиях, о обцованью с злодеями, что ему воли до кухни его воживали... о кованью фальшивых червонных золотых“, а сам автор обвинувае його „в сребролюбии, невоздержании, чужеложстве, убийстве и иных сим подобных выступках“¹.

За вищі церковні посади духовні і світські магнати вели справжні війни. Особливо великих розмірів набрала війна 1565 року за володимирське єпископство. Право на це єпископство купив собі шляхтич Іван Борзобогатий-Красенський, але на нього ж за хабара дістав собі право і єпископ холмський Лозовський. Обложивши єпископський замок двотисячним збройним загоном і розставивши на міських будинках гармати, Лозовський почав стріляти по замку і соборній церкві, шість разів посилав своє військо на штурм, наказав підкласти вогонь під стіни замку і вигнав Борзобогатого. В винагороду за втрати Борзобогатий одержав від великого князя луцьке єпископство. Але Борзобогатий цим не задовольнився і збройною силою захопив також жидичинську архімандрію. Тоді староста луцький, князь Пронський, вигнав його звідти. Пізніше Борзобогатий роздав церковні маєтки своїм зятям, а Лозовський — дітям і приятелям. Саме ж єпископство Лозовський продав ігуменові Києво-Печерського монастиря Хребтовичу. Не маючи змоги управляти далеко розташованим єпископством, Хребтович уповноважив свого брата, зятя Лозовського, володимирського віята, замінити його на посаді єпископа.

Таке ж розкішне й розбещене життя вело й вище католицьке духовництво. Сучасник, письменник Михайло Литвин (Тишкевич) у своїй записці від середини XVI ст. (1550 року) вказує, що вищі сановники католицької церкви жили розпещено, одягались прекрасно, потопали в неробстві й розгулі, тримали наложниць, намагалися сконцентрувати в своїх руках якнайбільше костьолів, наймали їх і т. д.

Протестантський рух на Україні. Розкішне й розбещене життя сановників церкви викликало обурення серед заможного міщанства й народу і задрість серед шляхти. З кінця першої половини XVI століття в Польщі, Литві, Білорусії і на Україні починає поширюватись реформаційний рух, спрямований проти католицької і православної церков. Боротьба заможного міщанства проти церкви була по суті боротьбою проти феодалізму, бо „всяка боротьба проти феодалізму мусила тоді набирати релігійного вигляду,

¹ Акты Западной России, т. IV, сс. 207, 210.

спрямовуватись насамперед проти церкви“¹. Участь шляхти в реформаційному русі пояснюється бажанням її секуляризувати церковні маєтки, а також прагненням використати протестантизм як знаряддя в боротьбі проти магнатів. З кінця XVI століття, в зв'язку з підсиленням експансії Польщі на Україну, українська шляхта особливо намагається використати протестантизм для збереження своїх позицій на Україні.

Однією з реформаційних течій був кальвінізм, догма „якого відповідала вимогам найсміливішої частини тодішньої буржуазії“² в Західній Європі. Але через нерозвинутість буржуазних відносин і слабкість заможного міщанства на Україні і в Білорусії, кальвінізм не знайшов тут широкого розвитку. Найбільше поширився він не серед заможного міщанства, а серед шляхти. Шляхту, звичайно, приваблював не буржуазно-демократичний зміст кальвінізму, а його республікансько-демократична форма, яку вона намагалася використати в своїй боротьбі за встановлення шляхетської демократії. З цього погляду характерно, що лютеранство, яке було помірніше порівнюючи з кальвінізмом щодо свого соціального змісту, але відповідало вимогам абсолютної монархії, було найменш поширене серед шляхти.

Найбільше поширилось на Україні трете віровчення — антитринітаризм (буквально: протитроїчність, тобто заперечення догмату про святу трійцю). Спочатку в самому антитринітаризмі існували різні течії, але на кінець XVI століття він утвердився в тому вигляді, як його розвинув Фавст Социн, що втік із Швейцарії через гоніння, яких зазнавав увесь його рід, підозрюваний в ересі. В 1579 році Социн прибув у Польщу, модифікував антитринітаризм і дав цьому вченню своє ім'я — социніанство. Догматична частина социніанського вчення являє собою гранично розвинутий раціоналізм. Социніани вчили, що в святому письмі треба керуватись тільки розумом; тому вони заперечували все містичне, догмат про святу трійцю, про божественність Христа, таїнства і обряди. Але серйозних соціальних висновків з свого вчення социніани не робили, лишаючись на позиціях існуючого феодального ладу. Тому социніанство дуже поширилось серед шляхти, витиснувши поступово всі інші секти, і проіснувало до середини XVII століття.

Центром социніанства на Україні були Волинь і Київ-

¹ Ф. Энгельс, Об историческом материализме, вид. 1935 р., с. 14

² Там же, с. 15.

щина, де воно особливо поширюється серед української шляхти в першій половині XVII століття. В 40-х роках XVII століття на Київщині було так багато послідовників социніанства, що вони іноді переважали на місцевих провінціальних шляхетських сеймиках.

Одночасно з антитринітаризмом — социніанством, занесеним з Польщі, на Україні поширювався антитринітаризм, занесений з Російської держави. Його проповідували втікачі з Російської держави — Феодосій Косой, Ігнатій, Васіан і Фома. Це була найлівіша секта, що далеко йшла в своїх соціальних висновках. Феодосій Косой заперечував не тільки догмати про трійцю і божественність Христа, не тільки духовну владу, а й владу світську, твердячи, що непотрібні ні царі, ні пани, ні раби. Такі погляди були „прямим виразом селянських і плебейських потреб“¹. Звичайно, цього вчення шляхта прийняти не могла. Не могла прийняти його й більша частина заможного міщанства. Поширювалось воно головним чином серед міщанських мас.

Сучасний великоруський полеміст монах Зиновій порівнює вплив учення Косого в Білорусії з впливом Магомета на Сході і Лютера в Німеччині. „Схід, — каже він, — розбестив диявол Бахметом [Магометом], Захід — Мартином Німчином, а Литву — Косим“.

Треба сказати, що реформаційний рух захопив і деяких магнатів, які намагалися використати його для секуляризації церковних маєтків і, особливо, для підсилення впливу на шляхту і зміцнення своїх позицій. Наприклад, з протестантами підтримував деякий час зв'язки і прихильно ставився до них князь В.-К. Острозький. З його доручення деякі социніани писали твори, спрямовані проти унії православної церкви з католицькою.

Боротьба єзуїтів проти протестантизму і православ'я. Особливо широких розмірів набрав реформаційний рух у цей період в Польщі, звідки він поширювався далі на Литву і на Україну. На початку другої половини XVI століття Польща вкривається силою протестантських громад. Але захоплення польської шляхти протестантизмом було нетривке й недовгочасне. Використавши протестантизм для досягнення необмежених вольностей, шляхта почала байдужніше ставитись до нього. Її кріпосницькій природі відповідав не протестантизм, а католицизм.

Велику роль у придушенні протестантизму і в відновленні захитаного становища католицизму в Польщі відіграли єзуїти, що прибули в Польщу в 60-х роках XVI століття на виклик польських католицьких єпископів. Єзуїти почали

¹ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии, с. 34.

відкривати в різних містах свої школи, куди притягали шляхетську молодь і де виховували її в католицько-фанатичному дусі. Шляхетська молодь вступала в орден єзуїтів. Єзуїти втиралися в аристократичні шляхетські доми, проникали до двору, зуміли обернути в католицизм найзнатніші родини і, з допомогою їх, укріпили свої позиції і розширили свій вплив на шляхетство. Скоро після прибуття єзуїтів в Польщі почалась католицька реакція і встановилось панування єзуїтів.

Коли протестантський рух почав слабнути, єзуїти звернули головну свою увагу на підготовку унії православної церкви з католицькою. Велику роль у пропаганді ідеї унії відіграла книга відомого єзуїтського проповідника Петра Скарги „Про єдність церкви божої“, що була присвячена князю В.-К. Острозькому і вийшла в 1577 році. Ідея унії почала поступово захоплювати українських магнатів. Окремі магнати просто переходили в католицизм. До унії почав схилитися навіть князь В.-К. Острозький.

Боротьба церковних братств проти православних єпископів. Найближчими причинами до укладення унії православної церкви з католицькою були: 1) незадоволення православних церковних магнатів — єпископів втручанням у церковні справи міщанства (бюргерства), організованого в братства; 2) прагнення їх звільнитися від підлягання східним патріархам, які підтримували братства, і 3) намагання добитися рівності з католицькими єпископами, які засідали в сенаті, мали титули „князів церкви“ і залежали тільки від папи і почасти від короля.

Братства, як відомо, були церковними організаціями передусім міщанства, що намагались перетворити православну церкву в знаряддя своєї боротьби як проти феодалізму, так і проти польсько-католицького наступу.

В братства входила також православна шляхта, зв'язана з заможним міщанством спільністю боротьби, поперше, з духовними і світськими магнатами і, подруге, з польською шляхтою, що відтискала українську православну шляхту. Іноді в братства входили або підтримували їх і окремі православні магнати, і представники вищого духовництва, які старалися спрямувати діяльність братств у своїх інтересах.

Найсильнішим було Львівське братство, що виникло, як відомо, ще в XV столітті. В 80-х роках XV століття Львівське братство придбало друкарню, заснувало школу з славіянською і грецькою мовами викладання і розгорнуло активну діяльність.

В 1585 році антиохійський патріарх Іоаким приїхав у Львів і затвердив новий статут, який значно поширив права братства. За статутом в братство міг вступати всякий,

хто б він не був — міщанин або шляхтич, передміщанин або хтось з посполитих людей з того чи іншого міста, аби він тільки вніс при вступі 6 грошей. Братство дістало право „ведать житие“, тобто стежити за моральністю як духовництва, так і „мирських людей“. Контролю братства підлягав і єпископ. А якщо члени братства помітять, що єпископ управляє „не по правилам святых апостол и святых отец... такому єпископу сопротивитися всем, як врагу истинны“. Статуту Львівського братства ніхто не мав прав порушувати, починаючи від архієпископа і кінчаючи причетниками, князями і мирянами.

Рис. 5. Печатка львівського братства (кінець XVI ст.)

Новий статут надавав Львівському братству зверхності над іншими братствами, які мусили коритися йому.

В 1588 році константинопольський патріарх Ієремія під час свого приїзду на Україну також затвердив статут Львівського братства і, крім того, надав йому право ставропігії, тобто безпосереднього підлягання патріархові. Таким чином Львівське братство ставало незалежним не тільки від єпископа, а й від самого митрополита.

Через рік патріарх Ієремія знову приїхав на Україну і позбавив митрополита Онісіфора Дівочку, як двоєженця, митрополічного престолу, замінивши його Михайлом Рагозою. Крім того, він видав ряд розпоряджень, які зачіпали інтереси єпископів. Нового митрополита Михайла Рагозу Ієремія поставив без відома вищого духовництва, а, крім того, для ослаблення влади митрополита встановив посаду патріаршого екзарха, надавши йому право нагляду і суду над єпископами.

Така активна підтримка братства східними патріархами зумовлювалась загрозою церковному пануванню останніх у Східній Європі, на яку енергійно наступали Польща і католицька церква, очолювані католицьким центром у Римі. В умовах скатоличення і ополячення православної шляхти східні патріархи намагалися спертись у боротьбі проти католицизму на православне міщанство.

Брестська церковна унія 1596 року. Всі ці заходи східних патріархів дуже підірвали владу вищого православного духовництва, зменшили його доходи і викликали велике незадоволення серед нього. Єпископи, що до того не підлягали ніякому контролю, не могли примиритися з контролем братств, цих зборищ „хлопів, шевців, сідельників і кожум'яків“, як вони їх з презирством називали.

„Посудіть же самі, яка це тяжка неволя“¹, — так говорив про контроль братств, звертаючись до єпископів, луцький єпископ Терлецький. „Не думаю, — обурювався володимирський єпископ Потій, — щоб знайшлася людина-християнин, яка не була ображена тою гіркою кривдою, яку терпимо ми, руські владики, — і від кого ж? Від простих непосланих людей, ремісників, які покинувши своє ремесло, дратву, ножиці й шило і привласнивши собі владу, пристойну в церкві одним лише пастирям, без пошани поводяться з самим словом божим: по-своєму його переіначують, перекручують і на свої богохульні і еретичні вигадки вивертають, своїх законних пастирів безчестять, ганблять і зводять наклепи на них“².

Єпископи почали боротьбу проти братств. Особливо люту боротьбу повів проти місцевого братства львівський єпископ Гедеон Балабан. Він робив збройні напади на братські монастирі й церкви, переслідував їхніх попів і учителів, відлучав братчиків від церкви і т. д. Але зломити братчиків йому не вдалось. За словами сучасника, Балабан якось приїхав до католицького арциєпископа і з сльозами просив звільнити його з „неволі“ патріархів, обіцяючи приєднатись до католицизму. Другий сучасник розповідає, що Балабан доходив до такого стану, що був би радий покликати собі на допомогу не тільки римлян, а й самого диявола.

Прагнення приєднатись до католицької церкви все більше проникало в ряди вищого православного духовництва. Вже в 1590 році чотири православних єпископи (львівський Гедеон Балабан, луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збируйський і туровський Леонтій Пельчинський) на з'їзді в Белзі постановили приєднатись до католицької церкви і почали переговори з королем Сігізмундом III. Незабаром до них приєднались митрополит Михайло Рагоза та інші єпископи (перемиський і володимирський). В 1594—1595 роках єпископи почали діяти активніше. В 1595 році луцький єпископ Кирило Терлецький і володимирський Потій від імени інших почали відкриті переговори з королем, а потім вирушили в Рим. Папа зустрів їх з великою

¹ Акты Западной России, т. IV, № 149, с. 211.

² Русская историческая библиотека, т. VII, сс. 115—117.

радістю і влаштував їм урочистий прийом. Умови унії були прийняті, і вони визнали зверхність папи над собою.

В жовтні 1596 року з доручення папи король Сігізмунд III скликав у Бресті церковний собор для офіційного оформлення унії. На собор з'їхалось багато духівництва, магнатів, шляхти і представників від міщанства різних міст. Проте суперечки між прихильниками унії і православними були такі гострі, що собор поділився на два окремих собори — православний і уніатський. Уніатський собор проголосив унію і прокляв православних. Уніяти визнали католицький догмат про „исхождение“ святого духа від отця і сина (а не тільки від отця, як учить православна церква), а також індульгенції і чистилище та новий календар; старі церковні обряди і церемонії, так само як і слав'янський переклад святого письма, було збережено. Уніатським єпископам було обіцяне місце в сенаті (але ця обіцянка ніколи не була виконана). Уніатське духівництво, як і католицьке, звільнялось від податків. Уніатська шляхта мала право займати всякі посади, а уніяти-міщани зрівнювалися в правах з католиками.

Православний собор, що відбувався одночасно, відкинув унію і з свого боку прокляв уніатів.

Проти унії виступило не тільки православне міщанство і значна частина православної шляхти, а й деякі магнати, особливо ж князь В.-К. Острозький, що користувався великим впливом у справах православної церкви. Як підкреслював Острозький, його всі „некако в здешнем краю за начальника в православию менят“. Як ми вже говорили, Острозький в принципі був також за унію, але він боявся, щоб унія, зміцнивши позиції Польщі і католицизму на Україні, не зменшила його політичного і церковного впливу і не скоротила б його величезних церковних доходів¹.

Тому, щоб добитися вигідніших умов унії і зберегти свій церковний і політичний вплив на Україні, Острозький вважав необхідним обговорити питання про унію на соборі. Довідавшись про готування унії єпископами і польським урядом, Острозький ще до укладення її звертався до польського уряду, висловлюючи бажання скликати собор. Але польський уряд на чолі з королем Сігізмундом III, боячись, щоб собор не перешкодив здійсненню унії, не дав дозволу, заявивши, що такий собор непотрібний, якщо єпископи згодились на унію. Це викликало рішучий протест з боку Острозького в вигляді окружного послання проти унії, надрукованого 25 лютого 1595 року. Однак польський уряд підтримував єпископів, і Терлецький і Потій восени

¹ В володіннях Острозького, що включали в цей час 35 міст і містечок і коло 700 сіл, було 600 православних церков і кілька монастирів.

1595 року виїхали в Рим, визнавши там зверхність папи над собою. Після цього Острозький став на бік православних під час Брестського собору 1596 року і продовжував підтримувати опозицію проти унії. Втім, опозиція Острозького і деяких інших магнатів була нетривка і недовга. На початку XVII століття переважна частина православних магнатських родів і значна частина шляхти ополячилась і ска- толичилась.

Боротьба проти унії. Питання про правомочність унії викликало насамперед жваву літературну полеміку. Православна шляхта, міщанство і дучівництво видали ряд антиуніатських творів. Серед них одне з перших місць належить „Апокрисису“ (з'явився спочатку в 1597 р. польською мовою, але пізніше був перекладений на руську), спрямованому проти книги єзуїта Петра Скарги „Опис і оборона собору руського берестейського“ (польською і руською мовами). Автор „Апокрисису“, що виступив під псевдонімом Христофор Філалет, був, очевидно, шляхтичем. „Апокрисис“ указує, що підтримка урядом унії порушує принципи віротерпимості, затверджені варшавською конфедерацією 1573 року та іншими актами¹.

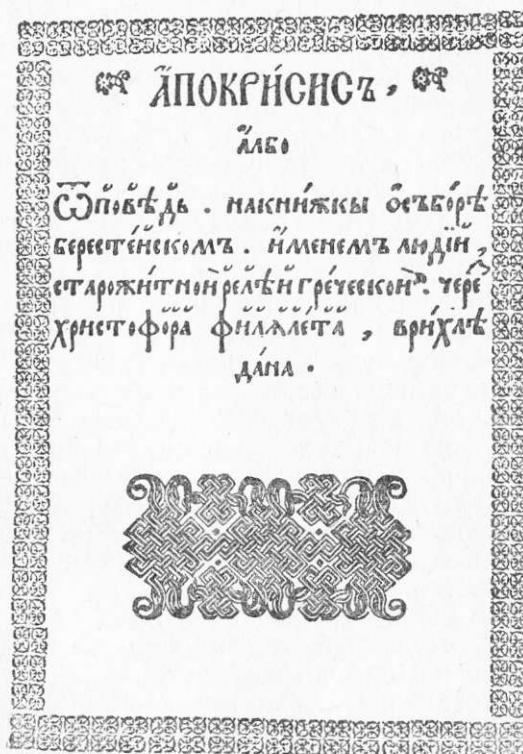

Рис. 6. „Апокрисис“ (титульна сторінка).

¹ До Люблінської унії православна релігія в Польщі не була юридично заборонена, хоч на практиці вона, як відомо, зазнавала утисків. Акт Люблінської унії зрівняв у правах православну шляхту Волині, Брацлавщини і Київщини з польською католицькою шляхтою. В 1573 році так звана варшавська конфедерація ухвалила закон, за

Далі він виступає проти настанов Скарги про те, що тільки єпископи мають право на собори, і захищає принцип соборності, демократичності церкви. Нарешті, „Апокрисис“ підкреслює небезпеку, яку являє порушення релігійної свободи для шляхетських вольностей і держави.

Другим видатним антиуніатським твором була „Пересторога“, анонімний трактат, що вийшов з кіл львівського міщанства (коло 1605—1606 р.), який приписують відомому львівському братчикові Юрію Рогатинцю.

Особливе місце серед антиуніатських творів займають писання знаменитого українського публіциста, афонського монаха Івана Вишенського (кінець XVI і початок XVII століття): „Извещение краткое о латинских прелестех“, „Писание до всех обще в людской земле живущих“, „Писание к утекшим от православной веры епископом“, „Зачапка мудрого латинника с глупым русином“, „Краткословесный ответ Феодула“ та ін. В своїх творах Вишенський виступає не тільки як прихильник православ'я, борець проти унії, католицизму і єзуїтів, а і як захисник маси міщанства і селянства. З винятковою силою сарказму і іронії він громить зрадників-єпископів, що перейшли в унію, бичує розкішний, розбійницький і розбещений побут і моди вищого духовництва і світських феодалів, висміює презирливе ставлення єпископів до „хлопів простих“, які „з одною мисочкою поливку або борщик хлебчут“ і „бетцким або муравским кгермачком ся покривают“, і яскраво малює жорстокі утиски і грабування селян панами. Всі симпатії Вишенського на стороні „хлопів“. Ніхто до Шевченка в українській літературі не розкрив з такою силою, як Вишенський, розкіш і розгул феодалів і гноблення ними трудящих мас, так само як ніхто не висловлював таких глибоких симпатій до „хлопів“.

В своїх церковних поглядах Вишенський доходить до повного республіканізму і демократизму, до заперечення духовної ієрархії і духовної влади. Проте далі бичування духовних і світських феодалів, далі гарячих симпатій до „хлопів“, далі церковного республіканізму й демократизму Вишенський не пішов. Він не вимагав знищення класу феодалів і не закликав маси до повалення існуючого ладу, а ви-

---

яким іновірці (християни-некатолики, протестанти і православні, які дістали назву дисидентів — *disidentes de religione*, тобто тих, що відкололись від католицької релігії) мали користуватись волею віросповідання. Польські королі, починаючи з Генріха Валуа, під натиском протестантської шляхти підтверджували варшавську конфедерацію, не зважаючи на опір католицького духовництва. Сам король Сігізмунд II при вступі на престол підтвердив принципи, що існували до нього.

ступав лише проти сучасного йому розгулу й розкоші світських і духовних панів і жорстокого гноблення й грабування ними народу, протиставляючи цьому аскетизм, релігійність, моральність, „чисте життя“.

Вишенський був представником тої частини нижчого духовництва, яка, будиши вихідцем з маси міщанства й селянства, стояла близько до неї щодо умов свого життя і зберігала симпатії до неї, хоч у своїх вимогах не виходила за рамки феодального ладу.

Видатним православним письменником - полемістом був Мелетій Смотрицький. В 1610 році він видав у Вільно твір „Тренос“ („Плач“). В цьому творі православна церква оплакувала ополячення і скатоличення українських і білоруських феодалів.

Одночасно з літературною полемікою православна шляхта виступала проти унії на сеймах. Вона домогалася визнання православ'я і заміни уніатських єпископів православними. В 1599 році православна і протестантська шляхта уклали союз — конфедерацію, завдання якої було відстоювати релігійну свободу в Польщі.

Проте польський уряд на чолі з католицьким фанатиком королем Сігізмундом III підтримував уніатів і вважав унію обов'язковою для всіх православних. Шляхетській Польщі унія потрібна була, як висловився Сігізмунд III, для того, щоб „зберегти і зміцнити цілість державного союзу“.

Уніатське духовництво, спираючись на підтримку польського уряду, почало силою насаджувати унію. Воно захоплювало православні церкви й монастирі з маєтками, виганяло православне духовництво, переслідувало братства, примушуючи масу православного населення переходити в уніатство. Києво-печерський архімандрит Нікіфор Тур відбив спробу уніатів захопити монастир збройною силою.

Діяльність уніатів розчищала шлях для експансії католицької церкви на Україну. Уже в кінці XVI і на початку XVII століття католицький єпископ і єзуїти намагаються укріпитись у Києві і перетворити його в форпост поширення католицизму в південно-східній Україні.

Одночасно активізували свою експансію на Україну польські магнати і шляхта, відтискаючи з допомогою уніатської шляхти православну і протестантську шляхту на другорядні політичні і економічні позиції. В містах посилювались обмеження і утиски українського православного міщанства. Пани — католики і уніати видавали розпорядження про примусовий перехід в уніатство православних попів і селян у своїх маєтках.

Таким чином Брестська церковна унія була в руках польського уряду і папи римського знаряддям для зміц-

нення панування Польщі і католицизму на Україні. При допомозі унії польські пани і католицьке духовництво сподівались обернути православних, що стали уніатами, в католиків, щоб остаточно денационалізувати, ополячити український і білоруський народ і розірвати їх зв'язки з Росією.

Яскраво малює роль католицизму і уніатства в наступі шляхетської Польщі на Україну в своїх творах Т. Г. Шевченко:

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем христовим
Замордували, розп'яли...
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче.
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: „Te deum! алілуя!...“

(„Ще як були ми козаками“).

Найбільше лютувало католицьке і уніатське духовництво в західній Україні. Українські народні маси уперто боролися проти накидання їм унії і католицизму, відстоюючи православ'я. Ця боротьба була боротьбою громадсько-політичною і національною і спрямована була проти феодально - кріпосницького і національно - релігійного гноблення з боку польсько-католицьких і уніатських панів, проти панування шляхетської Польщі над Україною.

III

Підсилення панування шляхетської Польщі на Україні в першій третині XVII століття

7. ПОШИРЕННЯ КРІПОСНИЦТВА І РІСТ КОЗАЦТВА В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Розширення магнатських латифундій в південно-східній Україні. Після розгрому повстань 1591—1596 років феодали посилювали гноблення селян в Галичині, на Волині, Поділлі, в північно-західній Київщині, і одночасно підсилено насаджували кріпосницькі відносини в районах південно-східної України. Тут вони намагалися підкорити собі селянство, що сиділо на „волі“, і „непослушне“, покозачене населення. Просуваючись вглиб степів південно-східної України, вони захоплювали нові земельні володіння і збільшували експлуатацію селян.

Особливо енергійно розширяли свої володіння польські і українські ополячені магнати. Так, в 1620 році в одному майораті князів Острозьких нараховувалось 80 містечок і міст і 2 760 сіл. Крім того, в їх руках було кілька староств з великим числом сіл і міст. Після смерті князя Я. Острозького (він умер бездітним) його майорат перейшов до князя Владіслава Домініка Заславського, який і без того володів величезними маєтками.

Колосальні володіння належали також Конецпольським, Потоцьким, Жолкевським, Вишневецьким та іншим магнатам.

Конецпольські розгорнули широке захоплення земель особливо „на татарських шляхах“, в степах південного Буга. В 40-х роках XVII століття їм належали тільки тут 170 міст і 740 сіл.

Володіння Конецпольських були такі великі, що, як розповідали, подорожуючи з свого Старого Конецполя в Польщі (в Серадському воєводстві) в недавно заснований Новий

Конєцполь в степах Південного Буга на Україні, вони ніби могли кожну ніч ночувати в своєму маєтку. Потоцьким належало Ніжинське староство на Чернігівщині (захоплений Польщею в 1618 році у Російської держави), Кременчук, Потоки, ряд інших поселень на Наддніпров'ї, а також численні маєтки на Наддністрянщині. Вишневецькі володіли колосальними маєтками на Лівобережжі, а також величезними земельними просторами на Правобережжі. Крім володінь на території України, всі ці магнати мали також величезні маєтки в Польщі.

Просуваючись вглиб південно-східної України, магнати вели між собою справжні війни за землі, при чому війни ці набували часто великих розмірів. Наприклад, в 1609 році князь Я. Острозький, староста черкаський, канівський і переславський, з тритисячним військовим загоном напав на маєтки кн. Вишневецьких на Лубенщині, спустошив володіння Вишневецьких між Пслем і Ворсклою і захопив велику здобич.

Дуже широке захоплення земель в південно-східній Україні розгорнули Вишневецькі. Початок володінь Вишневецьких на Лівобережжі, як ми вже відзначали, зв'язаний з захопленням князем О. Вишневецьким в 1580-х роках володінь Байбузи, а саме території р. Сули, Удая і Солониці. В 1590-х роках, після смерті О. Вишневецького, ці землі перейшли в володіння князя М. Вишневецького, який на початку XVII століття привласнив також частину лівобережної території Черкаського староства, „пустині Горошин і Снепород“, Сенчу, Лохвицю та ін. Після його смерті розширяти володіння продовжував опікун його дітей князь К. Вишневецький. Він захопив частину земель королівської „салетри“¹ з хутором Золотушином та ін., у Пустинського монастиря — урочище Клим'ятич, де заснував м. Жовнин.

Але особливо великі земельні володіння захопив князь Ярема Вишневецький. Оселившись в 1630-х роках в м. Лубнах, своєму „столечном месте“, він, як відзначає історик Полтавщини Падалка, „застосовував для розширення своїх маєтностей надзвичайні, можна сказати, неймовірні способи, далеко випередивши щодо цього своїх предків“².

На початку 40-х років XVII століття в володіннях Яреми Вишневецького на Лівобережжі нараховувалось 39 610 господарств і 423 млинарських коліс.

Ріст населення і міст в південно-східній Україні. Підсилення натиску польських і українських кріпосників на селянство і прагнення їх збільшити свої земельні володіння

¹ Територія, на якій добували селітру.

² Л. В. П а д а л к а, Прошлое полтавской территории, с. 72.

стимулювались далішим ростом міст, поширенням на цій основі внутрішньої торгівлі і збільшенням попиту Західної Європи на сільськогосподарські продукти України. Порівнюючи з XVI століттям, в першій третині XVII століття найінтенсивніше зростали міста в південно-східній Україні, причому нові міста і містечка виникали головним чином в маєтках магнатів Вишневецьких, Потоцьких, Конецпольських, Каліновських та ін.

Інтенсивному ростові міст в південно-східній Україні сприяв приплив маси втікачів з районів розвинутого фільваркового господарства. Якщо коло середини XVI століття території на південний схід від лінії Брацлав — Київ майже не мали населених пунктів, крім кількох замків, то в кінці першої чверті XVII століття тут було вже багато нових міст, містечок і сіл. Наприклад, в Білоцерківському старостві було в цей час 36 „сіл або хуторів“, 9 селищ на міських землях, коло десятка сіл в шляхетських маєтках; крім того, в Романівському ключі було 5 сіл, кілька міст і містечок — Таборівка, Триліси, Гуляники, Сквиря; в Богуславському старостві — 13 сіл; в Канівському — понад 20; на Раставиці — коло 20 сіл і 3 містечка. Колонізується також територія Умані, що вважалася ще в 1609 році „пустинею“. На Дніпрі з'являється Чигиринське староство.

Хвиля переселенців-утікачів перекидалась також за Дніпро. Наприклад, в Переяславському старостві було 25 сіл і, крім Переяслава, містечка: Гелмязів, Яготин, Березань, Биків, Яблунів, Іркліїв, Голтва, Кропивна, Золотоноша та ін. На початку 30-х років XVII століття джерела згадують, крім названих міст і містечок на Лівобережжі, також Буремль, Варву, Жовнин, Лохвицю, Лукомль, Миргород, Хорол, Сенчу, Снятин і т. д.

З середини XVI століття до 1625 року населення південно-східної України зросло приблизно з 4 400 господарств-родин до 92 тисяч димів, тобто в 15—20 разів. Коло 1625 року в південно-східній Україні самих тільки міських поселень — міст і містечок нараховувалось 323, з них королівських 52, а приватних, головним чином магнатських, 271.

Зростання міст в південно-східній Україні в цей час супроводилось ростом ремесла і торгівлі. Документи першої половини XVII століття згадують про ремісників в усіх південно-східних містах і містечках, хоч, правда, число їх було невелике. Ріст ремесла зумовлював даліше поширення цехового ладу. В цей період цехи з'являються в багатьох містах Задніпров'я. Так, в 1637 році в Прилуках з'являються цехи ковальський, кравецький, шевський і кушнір-

ський. В тому ж році в Переяславі був затверджений цеховий статут „к содержанию доброго порядка цехов кушнирского, кравецкого, шевского, ковальского, резницкого, колодницкого і калашницкого“¹.

Одночасно поширювалось в південно-східній Україні і магдебурзьке право. В першій половині XVII століття його одержують Канів (коло 1600 року), пізніше Ніжин та інші міста.

З ростом ремесла і торгівлі в містах підсилювалась диференціація міського населення. Інтенсивно зростало число міської бідноти, яка виступає в джерелах цього періоду під назвою „нужденних“, „убогих“ і т. д. Наприклад, в 1631 році в м. Богуславі на 65 більш-менш заможних господарств припадало 49 „убогих халуп“; в Лубнах на 173 господарств в місті і в передмісті було 87 „нужденних халуп“; в Миргороді на 52 більш-менш заможних господарства припадало 60 „убогих комірників“. Значна частина цих „нужденних“, „убогих“ жила з заробітку у заможних міщан, шляхти і т. д.

Польська великодержавна історіографія розцінює це інтенсивне заснування міст в південно-східній Україні як результат „цивілізаторської“ діяльності Польщі на „варварському“ Сході. Мета цієї концепції — затушкувати колоніальне грабування України Польщею. Насамперед треба підкреслити, що підсилене виникнення нових міст було зв'язане з припливом переселенців-утікачів. Далі, підсилене заснування нових міст не свідчить про великий розвиток у південно-східній Україні торгівлі і ремесла. Ці міста, як указують джерела, призначались насамперед „для лепшого пожитку“ їх засновників, головним чином магнатів і, збільшуючи їх доходність, були торговельно-промисловими додатками феодальних маєтків. Вони полегшували збут фільваркових продуктів і виробів, забезпечували феодалам збільшення прибутків коштом збирання численних міських і торговельних поборів і розширяли таким чином феодалам можливість ще більше експлуатувати селян і міське населення. Разом з тим підсилене заснування нових міст викликалось необхідністю мати опорні пункти, які забезпечували б феодалам експлуатацію мас і владу Польщі на Україні. Неодмінною приналежністю міста був замок з артилерією і збройним гарнізоном, при чому замки ці служили не стільки для охорони маєтків від татар, скільки для підкорення мас феодалам. За даними згаданого вже Боплана,

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, XV, в. 4, с. 208.

Польща в першій половині XVII століття збудувала на Україні лише в чотирьох воеводствах понад 200 різних фортифікаційних споруд, з яких понад 80 припадало на Київське воеводство, тобто на територію, де було найбільше „непослушного“, покозаченого населення.

Все будівництво і далі утримання цих замків і фортець лягало тяжким тягарем на міщан. Останні повинні були будувати укріплення, ремонтувати їх, платити різні побори „на гармату, рушниці, порох, селітру, платню пушкарям“ і т. д., а також відбувати військову службу.

Говорячи про зростання міст у першій третині XVII століття, треба мати на увазі, що це стосується головним чином невеликих міст південно-східної України. Ростові цьому сприяла наявність в південно-східній Україні великого числа „непослушного“, покозаченого і ще незакріпаченого остаточно і не пограбованого феодалами населення, яке могло утворити ширший ринок для міського ремесла і торгівлі, ніж цілком закріпачене і пограбоване селянство України західної. Щодо великих міст, насамперед міст західної України, для яких необхідний був ширший ринок, то їх ріст починав усе більше затримуватися, що було зв'язане з підсиленням шляхетської диктатури.

Значним торговельно-ремісничим центром південно-східної України лишався Київ. Боплан пише про Київ в 30—40-х роках XVII століття: „Київ — досить значний торговельний центр у краї. Предметами торгівлі служать: збіжжя, хутра, віск, мед, сало, солонина риба і т. д.“¹.

Втягнення південно-східної України в балтійський експорт сільськогосподарських продуктів у першій третині XVII століття. Поруч з розширенням внутрішньої торгівлі зростав попит Західної Європи на сільськогосподарські продукти України. В першій третині XVII століття в сільськогосподарський експорт починає втягатись також південно-східна Україна.

В 20-х роках XVII століття поташ на вивіз вироблявся в Білоцерківській, Канівській та інших королівщинах. В 1634 році польський магнат М. Каліновський продав „уманського поташу 100 бочок“ львівському купцю Убальдіні, а через чотири роки уманський поташ був проданий гданському купцю Деменсові.

На початку XVII століття на захід гнали багато волів не тільки з Галичини, Волині, а й з Брацлавщини та інших місць, а протягом першої третини XVII століття в експорт худоби починають втягатись і інші райони південно-східної України.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 300.

Експорт хліба на початку XVII століття починає охоплювати райони, суміжні з Києвом. В 1611 році хліб експортувався з району Бердичева, де селяни мусили давати підводу „с каждой волоки до Буга альбо до Львова“. В 30-х роках XVII століття в експорт хліба включається навіть Канівщина. В 1637 році канівський староста уклав контракт з гданськими купцями на приставлення 120, а далі 160 ластів хліба. Незабаром в експорт сільськогосподарських продуктів починає втягатись і Лівобережжя.

Поширення кріпацтва в південно-східній Україні в першій третині XVII століття. Ріст внутрішньої і зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими продуктами, насамперед хлібом, стимулював дальше збільшення фільваркових посівів в Галичині, на Волині, Поділлі, в північно-західній Київщині, на Житомирщині і, відмінно від XVI століття, бачимо поширення фільварків далі на південь і схід України.

Фільваркове господарство починає в цей період поширюватись і на Брацлавщині. Крім того, воно зароджується в маєтках, розташованих на південь від Києва. Люстрація 1616 року згадує фільварок на Білоцерківщині. В 30-х і на початку 40-х років XVII століття фільваркове господарство починає поширюватись і на Лівобережжі.

Проте в першій третині XVII століття землеробство не стало ще пануючою доходною галуззю господарства в феодальних маєтках південно-східної України. Основним доходом феодалів були тут данини з селян і здавання млинів і корчом в оренду.

Розвиток фільваркового господарства в першій третині XVII століття супроводився дальшим зменшенням площі селянського землеволодіння і надзвичайно швидким збільшенням числа малоземельного і безземельного селянства. Так, при проведенні в 1606 році в маєтку Ружинського на Волині волочної поміри, за одиницю селянського землекористування був прийнятий не лан або волока, як установлювала „Устава на волоки“ 1557 року, а „полланок“, і в усьому маєтку не було жодного господарства, якому був би даний цілий лан або волока.

В інших маєтках, особливо пізніше, кількість землі на одно селянське господарство ще зменшується — до $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ лана або волоки.

Одночасно росло число підсусідків, загородників і комірників. Крім того, виникла нова група селян — напівгородники, про яких документи XVI століття не згадують.

Захоплення селянських земель феодалами почало розгортатись і в південно-східній Україні. Але захопити землі у населення південно-східної України, ще не підкореного

остаточно феодалам і серед якого до того ж було багато „непослушної“, покаяченої людності, було справою надзвичайно складною. Цим значною мірою й пояснюється повільний розвиток фільваркового господарства в південно-східній Україні в першій третині XVII століття.

Поруч з обезземеленням селян росла далі й панщина, насамперед в районах розвинутого фільваркового господарства. Так, коли в кінці XVI століття на Волині середньою нормою панщини для волочних господарств було три дні на тиждень, то вже в кінці першої чверті XVII століття нормою експлуатації для волочних господарств тут стала в багатьох випадках щоденна панщина, а нерідко щоденну панщину примушували відбувати й селян з півволочним господарством. Крім того, селяни відбували толоки, платили чинші, давали жито, курей, яйця, прями полотна, мусили їздити „в підводи“ та ін.

Особливо люта була експлуатація селян в орендованих маєтках. Власники маєтків часто одержували від орендарів маєтки цілком зруйновані і спустошені. Орендарі примушували селян працювати навіть у свята, не виключаючи й першого дня великодного свята, висилали іноді селян на роботу в кайданах, примушували селян працювати за тих, що втекли, і т. д. Крім того, як і власники маєтків, орендарі жорстоко мучили селян і навіть карали на смерть.

Росла панщина і в північно-західній Київщині і Житомирщині, де на початку XVII століття розвиток фільваркового господарства прискорився. Коли в другій половині XVI століття панщина обмежувалась тут кількома днями на рік, то в першій третині XVII століття вона доходила в ряді місць до кількох днів на тиждень.

Починає поширюватись панщина також на Брацлавщині і Наддніпров'ї, хоч тут вона ще не стала пануючою формою експлуатації селянської маси. Багато селян на Брацлавщині й Наддніпров'ї і особливо на Задніпров'ї в цей час сиділи ще на „волі“, або на „слободах“.

Звичайно, не зважаючи на обмеженість панщини, становище селян на Наддніпров'ї в першій третині XVII століття було далеко не легким. Польські і українські кріпосники вживали всіх заходів до того, щоб витиснути з селян якнайбільші прибутки і якнайскорше ліквідувати строки „волі“. Про те, що феодальний гніт був тяжкий і в південно-східній Україні, яскраво свідчать скарги селян задніпровських маєтків князя Ю. Вишневецького в 1618 році. Вони скаржились, що останній їх „зубожил велми, выбираючи неслыханные податки, пенежные, быдлярские, медов, накидаче горилки и селитры... А на остаток, же внивец зубожено

и знищено, для чого теж трохи не половина их се розышла“¹.

Поруч з посиленням кріпосного гніту збільшувався також національно-релігійний гніт і грабування селянства. Так, в 1630 році князь Д. Заславський видав наказ про перехід в унію всіх православних попів у його маєтках.

Дуже тяжким тягарем лягали на селян постої польського найманого війська — жовнірів, число якого, особливо в південно-східній Україні, в першій чверті XVII століття зростає. Польські жовніри нестримно грабували, мучили і вбивали селян, особливо в періоди, коли уряд не видавав їм платні. За жовнірською хоругвою часто тяглись обози з усякою здобиччю — кіньми, коровами, волами та ін. Нездарма українська людність боялася польської воячини не менше, ніж татар, і вступала з нею в бій.

Ріст козацтва. В відповідь на посилення кріпосного гніту селянський рух на Україні в першій третині XVII століття знову підсилюється. Втечі селян на територію південно-східної України набирають ще ширших розмірів, ніж в XVI столітті.

В зв'язку з цим число „непослушного“, покозаченого населення в південно-східній Україні значно зростає. Процес цей яскраво ілюструється даними люстрації королівських маєтків 1616 року. Наприклад, в Білій Церкві нараховувалось „мещанских домов послушных“, що не платили ніяких податків, а тільки відбували військову службу — 300, в той час як „казацких домов, которые не хотят быть в послушании“, було понад 300. В Каневі міщанських „послушных“ домів було 160, а козацьких „непослушных“ — 1 345. В Корсуні „послушных“ було 200, „непослушных“ — 1 300, в Переяславі відповідно 300 і 700 і т. д.

Непослушне покозачене населення не тільки не корилося феодалам, а й захоплювало в свої руки землі староств південно-східної України. Люстрація 1616 року відзначає, що в Білоцерківському старостві покозачене населення — „люди своевольні“, „силою відібрали багато пожитків, що здавна належали староству, і до себе привернули“. Так само люстрація 1622 року про Канівське староство відзначає, що „пожитки всякі, як на полях, так і на річках собі чинять, ґрунти мало не всі під себе привертають не лише в місті, а й по селах, звідки немає жодного пожитку“.

Значну частину цих земель захоплювали заможні козаки-хуторяни і козацька старшина. Люстрації 1616 і 1622 років згадують про велике число козацьких хуторів на Наддніпров'ї. Наприклад, в Канівському старостві в 1616 році „сіл жодних до староства нема, крім хуторів, якими zde-

¹ А. Лазаревский, Лубенщина и князя Вишневецкие, „Киевская старина“, 1896, № 2, сс. 228—229.

більшого володіють козаки“; в Переяславському старостві „сіл жодних нема, тільки хутори, більшість їх засіли козаки“ і т. д.

Деякі козацькі хутори були заселені виключно селянами, залежними від заможних козаків і козацької старшини. Люстрація Остерського староства 1628 року згадує, наприклад, „підданих Омеляного хутора“.

Багато козацьких хуторів швидко перетворювалися в козацькі села. Так, в Канівському старостві в 1616 році було 7 козацьких хуторів, а в 1622 році там нараховувалось уже 15 козацьких сіл.

Разом з ростом козацтва в південно-східній Україні розвивались хліборобство і ремесла. Говорячи про заняття козаків в 30—40-х роках XVII століття, Боплан пише: „Відомо, що серед них зустрічаються взагалі люди досвідчені в усіх ремеслах, необхідних у людському житті, як от: теслярі, які вміють будувати як будинки, так і судна, екіпажні майстри, ковалі, зброяри, шкірники, лимарі, шевці, бочари, кравці і т. д. Вони надзвичайно майстерні в вироблянні селітри, якої дуже багато добувають в тому краї, і роблять з неї самі прекрасний порох. Жінки в них прядуть льон і шерсть, з яких виробляють полотно і тканини для свого вжитку; всі вони вміють добре обробляти землю, сіяти, жати і пекти хліб, готувати різні сорти м'яса, варити пиво, мед і брагу, курити горілку і т. д... Втім, справедливо, що всі вони здатні до всякої роботи, хоч інші бувають більш майстерні то в тому, то в другому ремеслі. Зустрічаються також люди з вищим рівнем розумового розвитку, ніж уся маса, але в цілому всі вони добре розвинуті, хоч уся їх діяльність спрямована виключно до того, що корисне і необхідне переважно в сільському житті“¹.

Далі Боплан підкреслює свободолюбство козаків: „Козаки, — пише він, — розумні і проникливі, дотепні і щедрі, не прагнуть до великих багатств, а найбільше дорожать своєю свободою, без якої життя для них немислиме“².

Характеризуючи становище в південно-східній Україні, один з промовців шляхтичів говорив на сеймі 1616 року про козаків: „Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і старших іменують і в великій Речі Посполитій другу Річ Посполиту заводять“³.

Ці слова свідчать про величезну силу опору селянсько-козацьких мас наступові польських магнатів на територію

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 301—302.

² Там же, сс. 302—303.

³ Жерела до історії України-Русі, т. VIII, с. 174.

південно-східної України, яка в кінці XVI і на початку XVII століття стала плацдармом боротьби українського народу проти шляхетської Польщі.

8. ПРАГНЕННЯ ПОЛЬЩІ ПІДКОРИТИ СОБІ КОЗАЦТВО. БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Боротьба серед козацтва в кінці XVI століття. Полоус і Байбуза. Після придушення селянсько-козацьких повстань 1591—1596 років між різними групами козацтва виникла гостра боротьба. Одною з головних причин цієї боротьби були непогодження в питанні про ставлення до польського уряду. Верхівка козацтва, серед якої було чимало шляхтичів, вирішила своєю службою польському урядові добитися скасування баніції¹ і відновлення того становища, яким вона користувалась до повстань 1590-х років.

Менш заможне козацтво і козацька голота опиралися цій політиці козацької верхівки і виступали проти неї і проти панів. Верхівку козацтва очолював запорізький гетьман, шляхтич Тихон Байбуза. На чолі другої групи козацтва стояв козак Федір Полоус, що брав участь у повстанні 1590-х років. В 1598 році суперечності між обома групами козацтва надзвичайно загострилися і привели до збройної сутички між ними. Безсилий самостійно перемогти Полоуса, Байбуза звернувся по допомогу до польського уряду. Разом з тим Байбуза просив польський уряд призначити козакам старшого з заможних осілих шляхтичів і прислати „знак милостивої ласки й. к. милості“, прапор, як це було при королі Стефані Баторії. Магнати і польський уряд воліли не втручатися в цю боротьбу, вважаючи її вигідною для себе. „Хай краще вони самі між собою погризуться, — на майбутнє, може, краща служба від них буде королю і Речі Посполитій“ — писав магнат Кирик Ружинський².

Козацька старшина на службі Польщі на початку XVII століття. Незабаром, проте, обставини змінилися і змусили польський уряд зайняти активнішу і більш визначену позицію щодо козацтва. В 1600 році валаський воєвода Михайло скинув з престолу молдавського господаря Єремію Могилу, що був у той час васалом Польщі. Польський уряд став на захист останнього. І саме в цей період, почувуючи потребу в військових силах, коронний гетьман Ян Замойський звернувся до козацької старшини по допомогу.

Козацька старшина, на чолі якої з 1599 року стояв гетьман Самійло Кішка, також шляхтич походженням, відповіла

¹ Баніцією звалося в Польщі позбавлення державних злочинців прав.

² Listy St. Żółkiewskiego, № 59, с. 87.

згодою, але вимагала скасування баніції і відновлення „вольностей“ короля Стефана Баторія. Вирядивши до короля посольство з цими вимогами, старшина, не чекаючи відповіді, вирушила з козаками в похід. Уже в дорозі вона одержала листа від короля, в якому він обіцяв сприяти козакам щодо задоволення їх вимог на наступному сеймі.

З допомогою козаків Польща захопила Валахію і перетворила її в свою васальну державу. Проте, не закінчивши ще молдавської війни, польський уряд почав нову війну з Швецією. Знову стала потрібна допомога козацтва, і польський уряд звернувся до козацької старшини з проханням вирядити 6 тисяч козаків в Інфлянти (частина Ливонії). Козацька старшина знову дала згоду, але зажадала здійснення обіцянки, даної їй перед молдавським походом. Скликаний на початку 1601 року сейм зняв баніцію з козаків, які зобов'язалися служити польському урядові в війні проти Швеції. Після цього козацька старшина постановила вирушити в похід.

Але козацька маса не схотіла йти в Інфлянти, пропонуючи поділити гроші і сукна, які одержить від польського уряду, між учасниками попереднього походу і повернутись на Запоріжжя. „Немає згоди між ними, — писав один з шляхтичів Замойському, — Кішка тричі скликав раду і на тих радах було багато таких, які не згоджувались на службу королю“¹. Але козацька старшина кінець-кінцем добилася свого і повела кілька тисяч козаків в Інфлянти.

Служба в Інфлянтах виявилась тяжкою для козаків, які терпіли і від морозів, і від недостачі провіанту й фуражу. Крім того, польський уряд довго не виплачував їм платні. Зважаючи на все це, козаки вирішили повернутись на Україну. Кішка писав Замойському, що „на раді в минулу середу встановили термін — на майбутню середу рушити з тої землі, і, якби ми що інше постановили, то нас товариство камінням побило б“¹. Козацька старшина всяко намагалася стримати козаків, але всі її зусилля були марні. Генденштейн записав чутку, що ходила в той час, а саме, що Кішка був убитий кимсь із своїх козаків пострілом в спину під час одної битви під Феліном. Після смерті Кішки козаки рушили через Білорусію на Україну.

По закінченні війни з Швецією польським панам знову стали потрібні козаки. Намагаючись використати внутрішню боротьбу, що точилася в цей час у Російській державі, для захоплення останньої, польські пани втягли козацтво в свої грабіжницькі, інтервенціоністські походи в Росію. В 1604 році польський агент, самозванець Лжедмитрій I, ви-

¹ А. В. Стороженко, Стефан Баторий и днепровские казаки, К., 1904, с. 320.

¹ Listy St. Żółkiewskiego, № 85, с. 117.

сунутий польсько-католицькою клікою як претендент на російський престол, рушив походом на Москву на чолі великого війська, в якому були на вербовані козацькою старшиною козаки. Далі, в кінці 1608 року в таборі нового агента польських інтервентів, „тушинського вора“, Лжедмитрія II було, за підрахунками С. М. Соловйова, 30 тисяч козаків — цифра, можливо, перебільшена. Нарешті, під час походу

Рис. 7. Пам'ятник Мініну і Пожарському в Москві.

з Мініним і Пожарським багато козаків також лишилось на службі в містах Російської держави.

Козацькі походи на турецькі і татарські землі і ріст „сваволі“ на Україні (1600—1614 роки). В цей же період розгортаються козацькі походи на турецькі і татарські землі. Козаки влаштовували походи як сухопутні, так і морські, нападаючи на турецькі міста на узбережжі Чорного моря, доходючи навіть до Анатолії в Малій Азії.

короля Сігізмунда III на Смоленськ в 1609—1611 роках і польсько-російської війни в наступні роки в польських військах перебувало також чимало козаків, на вербованих козацькою старшиною.

Одночасно чимало козаків було в загонах магнатів Потоцьких, Корецьких, Вишневецьких та ін., брало участь в їх походах на Молдавію в 1608 і 1612 роках.

З другого боку, кілька тисяч козаків перебувало в цей час на службі в Росії. Після розгрому польських інтервентів російським народом на чолі

Повертаючись з походів на Україну, козацька голота нападала на шляхетські маєтки, вбивала шляхту і активно підтримувала виступи селянства й міського населення проти шляхти. Особливо широких розмірів набрала „сваволя“ брацлавських і корсунських міщан в 1607 році. На сеймі 1607 року король відзначав, що для них „ні комісії, ні декрети наші [королівські] не мають ніякої ваги“¹.

Майже всі сейми початку XVII століття ставили питання про козаків і про способи придушення „української сваволі“. Сейм 1607 року ухвалив конституцію „про козаків запорізьких“, яка підтверджувала владу старост над козаками, що жили в королівщинах, і владу світських і духовних феодалів над тими, що жили в їх маєтках. Цей же сейм ухвалив також постанову „про українські міста“, спрямовану головним чином проти „сваволі“ брацлавських і корсунських міщан.

Сейми 1609 і 1611 років знову ухвалили ряд постанов про приборкання „сваволі“. Сейм 1613 року також віддав багато уваги питанню „про козаків і людей свавільних“ і пропонував коронному і литовському гетьманам приборкати козаків як ворогів батьківщини. Тим часом „сваволя“ продовжувала рости. Зимом 1613—1614 року козаки, як писав Жолкевський, „вийшовши великим військом з Запоріжжя на волості, почали лихо і утиски чинити людям всякого стану по всій Україні“², при чому загроза козацької „сваволі“ була така велика, що шляхта Брацлавського воєводства благала Жолкевського врятувати її від неї.

Житомирська комісія 1614 року. Для здійснення постанови сейму 1613 року король призначив комісію, до складу якої ввійшли магнати: каштелян краківський князь Януш Острозький, київський воєвода і коронний гетьман Станіслав Жолкевський, волинський воєвода князь Януш Заславський і староста кам'янецький Валентин Каліновський.

В 1614 році комісари зібрались у Житомирі і, запросивши представників від козацтва, запропонували їм таку „ординацію“: реєстрові козаки, як і раніш, відбуватимуть прикордонну службу проти турків і татар, за що їм призначаться щорічна платня 10 000 злотих і 700 штук сукна; вони мусять перебувати тільки на Низу — на Запоріжжі, не повинні виходити на волость і чинити сваволі; не повинні без волі короля нападати на сусідні країни і приймати до себе свавільних людей; старшого буде призначати їм коронний гетьман від імени короля; козацькі родини і козаки, що живуть у королівських, шляхетських і духовних маєтках, мусять підлягати не козацькій юрисдикції, а юрисдикції

¹ Volumina legum, II, s. 443.
Pisma St. Żółkiewskiego, c. 509.

старост і своїх панів. Трахтемирівський монастир лишить ся при них як притулок для стариків, хворих, калік, але збирати там козаків не можна.

Козаки в листі до короля відхилили цю ординацію. З цього приводу король писав польному гетьманові Жолкевському, що „сваволя не хоче порядку і виривається з повинного послуху“. Застосувати ж проти козаків збройну силу польський уряд боявся через загрозу війни з боку Туреччини.

Морські походи козаків. Ольшанська комісія 1617 року. Козацькі походи на турецькі і татарські землі після Житомирської комісії не вгавали, а навпаки, після припинення польсько-російської війни підсилились.

Козаки влаштовували не тільки сухопутні походи на татарські й турецькі володіння, а й з надзвичайною мужністю нехтуючи небезпеки уряджали на своїх чайках далекі морські походи. Українська народна поезія дуже яскраво малює небезпеки, яких зазнавали козаки під час цих походів на своїх вуглих човнах:

На Чорному морі, на білому камені
Ясенький сокіл жалібно квилить-проквиляє,
Смутно себе має, на Чорне море спільна поглядає,
Що на Чорному морю недобре ся починає:
Що на небі усі звізди потьмарило,
Половину місяця в хмару вступило,
А із Низу буйний вітер повіває,
А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
Судна козацькі на три часті розбиває.
Одну часть взяло — в землю Агарську занесло,
Другу часть гирло дунайське пожерло,
А третя де ся має — в Чорному морю потопає.¹

Друге і третє десятиліття XVII століття були періодом розмаху цих походів, коли козаки „окурювали мушкетним димом“ Константинополь, Сіноп і Трапезунд і наводили жах на того самого султана, перед яким тримтіли Польща та інші європейські держави.

В 1614 році козаки в числі коло двох тисяч чоловіка на 40 чайках напали на Сіноп, захопили замок, знищили гарнізон, спустошили місто і спалили турецькі кораблі. В 1615 році козаки на 80 чайках зробили похід на Константинополь і перед очима турецького султана спалили гавані Мізевни і Архіюки. Розлютований султан наказав своєму флотові знищити козаків. Флот догнав козаків коло гирла Дунаю. Але козаки сміливо вступили в бій, захопили галери і взяли в полон самого адмірала, а галери спалили перед очима турецького очаківського гарнізону.

¹ В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. I, 1874, с. 185—186.

В тому ж 1615 році козаки взяли участь в поході польського магната Потоцького на Молдавію.

В відповідь на ці напади кримський хан восени 1615 року, з наказу турецького султана, зробив великий набіг на Україну. Кримські татари вторглися на Поділля, а звідти на Волинь, „по лікоть купаючи руки в крові“, як відзначалось в одному королівському документі.

Проте походи козаків, а також магнатів не припинились. В 1616 році магнати Корецький і Вишневецький вдерлися в Молдавію. В тому ж році козаки на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним напали на Кафу, взяли і спалили її. Через кілька місяців, в тому ж 1616 році, козаки зробили вдалий похід на Трапезунд.

В цей же період запорізькі козаки впоряджали походи проти турків і татар спільно з донськими козаками. Так, коло 1616 року запорожці і донці зробили спільний похід на приморські турецькі міста. Ці спільні походи були виразом тих зв'язків, які існували між донцями і запорожцями з давніх часів і поступово зміцнялись. Ці зв'язки відбилися і в відомій українській народній думі XVII століття про Самійла Кішку, яка закінчується так:

Утверди, боже, люду царського,
Народу християнського,
Війська запорізького,
Донського,
З усією черню дніпровою,
Низовою,
На многая літа,
До кінця віку¹.

В відповідь на походи козаків і магнатів в 1615—1616 роках турецький уряд вирішив почати війну з Польщею. В 1616 році кримські татари напали на Україну. На з'єднання з ними йшли турецькі війська. В таких обставинах

Рис. 8. Взяття Сагайдачним Кафи (з книги „Вірші“ Саковича).

¹ В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа, т. I, сс. 219—220.

польський уряд знову звернувся на допомогу до козаків. „Але вони, — писав Жолкевський, — не схотіли цього зробити і не зробили“¹.

Проте з допомогою магнатів і шляхти Жолкевському вдалося зібрати досить великі сили, з якими він, рушивши до Дністра, затримав похід турецьких військ і примусив турків почати переговори. В вересні 1617 року був укладений договір під Яругою, за яким польський уряд зобов'язався приборкати і знищити „козацьких розбійників“ (*łotrowstwo kosackie*), не втручатися в молдавські, валаські й трансільванські справи і виплачувати кримським татарам щороку „упоминки“ (контрибуцію)².

Слідом за цим польський уряд вирішив силою привести козаків до покори. Жолкевський і королівські комісари рушили з військом проти козаків. Жолкевський написав козакам листа, пропонуючи їм прислати своїх делегатів для переговорів.

В цей час козацьким гетьманом був Дмитро Барабаш. Він стояв на чолі козацької маси, вороже настроєної проти польського уряду і магнатів. На чолі верхівки козацької — „старших“, „статочнейших“ козаків, стояв Петро Конашевич-Сагайдачний, походженням шляхтич з Галичини, що був гетьманом до Барабаша. Ця група козаків добивалась угоди з польським урядом, і кінець-кінцем група Сагайдачного перемогла.

В жовтні 1617 року в таборі Жолкевського, що стояв над р. Россою, в урочищі Суха Ольшанка (недалеко від Таращі), відбулись переговори, і між комісарами і козаками була укладена угода.

Козацькій делегації були запропоновані такі умови: реєстрових запорізьких козаків мусить бути 1 000; вони повинні перебувати на Запоріжжі і не виходити на волості; їм заборонялось нападати на сусідні держави; за службу їм призначалась платня по червінцю і по шматку сукна на кожного; вони мали право власної юрисдикції; інші козаки під загрозою смертної кари мусили повернутись під владу старост і своїх панів; крім того, заборонялось без дозволу київського воеводи і черкаського старости приставляти припаси і порох на Запоріжжя; нарешті, Трахтемирівський монастир лишався при козаках, але з умовою, що він буде служити виключно притулком для хворих, поранених і калік до смерті, але коли в ньому будуть збиратися козацькі стовпища, тоді він буде відібраний³.

¹ Pisma S. Żółkiewskiego, с. 276.

² Там же, сс. 278—280.

³ Там же, сс. 311—315.

Козаки прийняли ці умови, але з деякими істотними змінами. Вони настояли на тому, щоб до найближчого сейму не визначати числа реєстрових козаків, але зобов'язались виключити з складу війська всіх ремісників, купців, шинкарів, в'їтів, бурмістрів, м'ясників, кравців та інших „неприкаяних“, що прибули в військо протягом останніх двох років. Разом з тим вони добились того, щоб старший не призначався коронним гетьманом, а обирався козаками і тільки затверджувався урядом. Нарешті, питання про розмір платні козацькому війську і про підтвердження козакам „вольностей“ було відкладене козаками до найближчого сейму.

Угода між комісарами і козаками була оформлена в вигляді двох декларацій — комісарської транзакції¹ і листа від запорізьких козаків на ім'я Жолкевського й комісарів. Лист цей був підписаний новим гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним і деякими з козацької старшини².

Похід польського королевича Владіслава на Москву і захоплення Польщею Чернігово-Сіверщини (1618 рік). Постанови Ольшанської комісії не були проведені в життя, при чому під впливом нової зовнішньополітичної авантюри польський уряд сам змушений був фактично скасувати їх. В 1617 році королевич Владіслав зробив похід на Російську державу. Польський уряд знову звернувся до козацької старшини по допомогу. Старшина дала свою згоду. Козацькі війська в числі 20 тисяч повів у Російську державу гетьман Сагайдачний, який розбивши російські війська, пробився під Москву до королевича Владіслава, що опинився в критичному становищі. Правда, захопити Москву Владіславу не вдалось. Але в грудні 1618 року в с. Деуліні було укладене вигідне для Польщі перемир'я (назване Деулінським), за яким Польща одержувала Смоленськ і Сіверщину — Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Трубчевськ.

Коли Сагайдачний виходив з Росії, частина козаків не хотіла повертатись на Україну. Цілий полк козаків в 609 чоловіка на чолі з полковником Жданом Коншиним і з 10 отаманами і сотниками лишився на службі в Росії.

Під час походу Владіслава й Сагайдачного на Москву на Україні спалахнули великі народні повстання, які охопили в 1618 році околиці Житомира, Радомишль, Фастів, Кодню, Ліщин, Котельню, Паволоч, Коростишів, Брусилів, Ходорків, Корнин, Троянів, Трахтемирів, Рожів та інші міста і містечка. За словами документів, в цей період була сплюндрована“ вся територія „України, Полісся і Литви“³

¹ Транзакція — угода, договір.

² Pisma S. Żółkiewskiego, ss. 315—322.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. 1, с. 211.

Раставицька комісія 1619 року. В зв'язку з припиненням війни, сейм на початку 1619 року постановив зменшити число козаків. Здійснити цю постанову польський уряд сподівався з допомогою Сагайдачного, який, виконуючи постанови Ольшанської комісії, приборкував у цей час козацьку голоту. В липні 1619 року король видав на ім'я Сагайдачного грамоту, в якій висловлював подяку Сагайдачному за його послуги в поході під Москву і за придушення козацької сваволі. „І тепер на волості, — писав король, — приборкує він і карає військо запорізьке, а особливо тих, хто називає себе козаками, не належачи до війська запорізького; іншим, тим, які звикли свавільно перекрадатись і псувати трактати з царем турецьким, забороняє ходити на Чорне море і всяку приязнь і послужливість виявляє з іншими давніми товаришами своїми до нас і Речі Посполитої“¹.

Для виконання постанов сейму король призначив комісію з магнатів, яку мусив супроводити з збройною силою Жолкевський. Королівський універсал ясно вказує, що польський уряд мусив вживати репресивних заходів проти козацтва „через те, що попередні умови не були здійснені, а тих козаків чимраз більше прибуває, отже ця сила не тільки може нас посварити з невірними, а й викликати внутрішні заколоти“.

Польське військо розташувалось на р. Раставиці (нижче м. Павлолочі), куди прибули козацькі делегати. Козацьке військо в числі 10 600 чоловіка стояло в цей час за Білою Церквою на р. Узені. Після довгих переговорів з комісарами козацька старшина на чолі з Сагайдачним уклала в жовтні 1619 року нову угоду, в основу якої були покладені постанови Ольшанської комісії.

Раставицька комісія ухвалила виписати з козацького війська всіх „неприкаяних людей“, що вступили в військо протягом останніх п'яти років, і прийняти те число реєстрового козацтва, яке визначить король. Всі виписані мусили повернутись під владу панів і державців. Проте виписка відкладалась і повинна була бути проведена по містах. Реєстрові козаки мали перебувати на Запоріжжі, не виходити на волості і не робити походів на сусідні землі, особливо на Туреччину. Платня їм збільшувалась до 40 тисяч злотих. Козацька старшина зобов'язувалась знищити човни, покарати козаків, що брали участь в останніх морських походах, і прийняти старшого, якого призначає король і коронний гетьман. Козакам, що лишалися на волостях, дозволялося жити тільки в королівщинах, де вони

¹ „Киевская старина“. 1902, кн. XI, Документы, с. 75.

мусили старостам, підстаростам і намісникам „усяку пошану виявляти“. З маєтків шляхетських і духовних вони повинні були виселитись протягом дев'яти місяців. В протинному разі вони ставали підданими тих панів, в маєтках яких жили¹.

Після Раствавицької комісії козацька старшина на чолі з Сагайдачним почала здійснювати прийняті на себе зобов'язання. Сагайдачний приборкував козацьку голоту. Не допускаючи морських походів козаків, палив човни і разом з іншими своїми давніми „товаришами“ старався вислужитись перед королем і Річчю Посполитою. Все це сприяло ростові обурення козацьких мас проти Сагайдачного. На чолі опозиції проти нього став Ясько (Яків) Неродич-Бородавка, який очолив козацтво, виключене з реєстру на основі постанов Ольшанської і Раствавицької комісій. Жолкевський розповідає, ніби Бородавка заявляв козакам, що „він ладен з ними йти не тільки на море, а хоча б і в пекло“.

Похід Сагайдачного в Крим і його посольство в Москву. Намагаючись зберегти свій вплив серед козацтва, Сагайдачний вживає ряд заходів, які йшли врозріз з інтересами шляхетської Польщі. Ці ж дії Сагайдачного відбивали незадоволення заможного козацтва політикою польського уряду, який, не зважаючи на всю його службу, не виправдав його надій. Сагайдачний на чолі 5 тисяч козаків уряджає в 1620 році без дозволу польського уряду похід у Крим. Похід цей закінчився для козаків удало. Між ними і татарами бій відбувся „по сю сторону Перекопи, под самою стеною“, „татар... многих побии, и народ крестьянской многой из рук татарских высвободили“².

Повернувшись спід Перекопа, Сагайдачний вирядив у Москву своє посольство на чолі з Петром Одинцем. Посольство привезло з собою в Москву полонених — „язиків“ і листа „от гетмана Саадашного и ото всево войска запорожского“ на ім'я царя Михайла Федоровича. В листі Сагайдачний і все військо „писали, что они, памятуючи то, как предки их прежним великим государем царем и великим князем российским повинность всякую чинили и им служили, и за свои службы царское милостивое жалованье имели, так же и они царскому величеству служить готовы против всяких его царского величества неприятелей“³.

Боючись загострень відносин з Польщею, російський уряд не прийняв пропозиції козаків, хоч і видав їм платні 300 крб. і обдарував посольство „деньгами, и комками, и тафтами, и сукны, шапки“.

¹ Pisma S. Żółkiewskiego, ss. 330—338.

² П. К у л и ш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I, с. 94.

³ Там же, с. 95.

Завданням козацького посольства в Москву були не тільки переговори з російським урядом, а, як можна думати, й переговори з перебуваючим у Москві ієрусалимським патріархом Феофаном відносно поновлення на Україні і в Білорусії православної ієрархії, ліквідованої після Брестської унії.

Не зважаючи на ці дії Сагайдачного, що цілком суперечили інтересам шляхетської Польщі, він був скинутий з гетьманства, і гетьманом був обраний Бородавка. Проте Сагайдачний не зійшов з політичної сцени. Саме з цього періоду розгортається його опозиційна діяльність, спрямована на обмеження панування шляхетської Польщі на Україні.

Політика Сагайдачного. Сагайдачний, як ми вже говорили, був походженням шляхтич з Самбора (в Галичині). Учився він в Острозі в школі, заснованій князем В.-К. Острозьким. Час і причина вступу Сагайдачного в козацтво невідомі. Увійшовши в середовище козаків, він зайняв видатне місце серед козацької старшини. Коли саме він уперше був обраний гетьманом, — точно невідомо. Першою великою відомою справою Сагайдачного як гетьмана було взяття Кафи в 1616 році. Далі він бере участь в переговорах на Ольшанці, в поході королевича Владислава в Російську державу, в переговорах на Раствавіці, в поході в Крим і, нарешті, ми бачимо посольство Сагайдачного в Москві, яке просило російський уряд прийняти козаків на службу. Між іншим, в полемічному творі, виданому в 1621 році Віленським братством, розповідається, що Сагайдачний від імени всього війська просив у патріарха ієрусалимського Феофана відпущення „гріха пролитої крові християнської“ під час московського походу 1618 року¹.

Сагайдачний був типовим представником верхівки козацтва в той період, коли серед неї особливо сильні були угодовські тенденції відносно польського уряду. Козацька старшина і реєстрове козацтво добивалися розширення своїх прав насамперед шляхом служби польському урядові, в рамках Речі Посполитої. Але це не виключало опозиційних виступів реєстрового козацтва і старшини проти шляхетської Польщі. Причина опозиційності полягала значною мірою в тому, що права, які польський уряд давав реєстровцям, не могли їх задовольнити, тим більше, що й уже надані права постійно порушувались польськими магнатами. Опозиційність козаків спрямовувалась насамперед проти свавільних польських магнатів, старост і воевод. Реєстровці прагнули обмежити сваволю і всевладність магнатів на

¹ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VII, с. 340.

Україні, спираючись передусім на королівську владу. Але королівська влада не могла цього зробити. Непоступливість польського уряду і сваволя магнатів підсилювали опозиційні настрої серед реєстровців, спонукували їх до збройних виступів, породжували серед них плани про перехід на службу до російського царя. Разом з тим реєстрове козацтво не могло не відбивати незадоволення пануванням Польщі серед інших верств українського народу, з якими воно було зв'язане єдністю народності, культури, релігії і соціальним походженням. Отже причин для опозиційних, антипольських настроїв серед реєстровців було досить.

Сагайдачний яскраво відбив у своїх діях і угодовську політику, і опозиційність козацької старшини. При цьому опозиційна діяльність Сагайдачного підсилюється в останні роки його життя, хоч відносин з Польщею він не розірвав до самої своєї смерті.

Цікаву характеристику особистих властивостей, а також класових і політичних позицій Сагайдачного дає один з сучасників, представник правлячих магнатських кіл Польщі, Яків Собеський (батько пізнішого польського короля Яна Собеського): „Цей Петро Конашевич, муж рідкої мудрості і зрілого судження в ділах, дотепний в словах і вчинках, хоч своїм походженням, способом життя і звичками був проста людина, все таки в очах пізнішого потомства він достойний стати поруч з найвидатнішими людьми свого часу в Польщі... Словом, це була людина смілива розумом, яка шукала небезпек, зневажала життя, перша в нападі, а в відступі остання... Через своє службове становище завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворий в придушенні козацької сваволі. Нерідко навіть, не задумуючись, він карав на смерть за найменшу провину. Свої його недолюбливали за це, і не раз уже волею більшості він мало не був позбавлений верховного керування запорізьким військом... До забобонності щирий послідовник православного обряду, він був запеклим ворогом тих, які

Рис. 9. Герб запорізького війська (з книги „Вірші“ Саковича).

переходили в лоно римської церкви. Все це давало привід його противникам до самої його смерті підозрівати його прихильність до Речі Посполитої¹.

М. Грушевський, оцінюючи діяльність Сагайдачного, затушковує його класову фізіономію і ідеалізує його угодовські дії відносно польського уряду, вбачаючи в них політику, спрямовану ніби на збільшення числа козацтва. „Поки не було шансів виграти в оружній боротьбі, — пише М. Грушевський, — треба було уникати всяких оружних конфліктів“, а тим часом „можливо збільшувати ці оружні сили“, „притягаючи можливо більші маси народні, розширяючи територію козащини і розвиваючи воєнні сили, які стоять на обороні цих показаних мас і територій“².

В дійсності ж, як свідчать факти, Сагайдачний намагався звести козацтво до невеликого загону реєстровців, в який входила б найбільш заможна, землевласницька частина козаків. Така політика була в інтересах як польського уряду, так і козацької старшини, що перетворювалась у феодалів, але ніяк не в інтересах широких верств козацтва, не в інтересах народних мас. І саме за угодовство відносно польського уряду і за боротьбу з козацькою масою правлячі кола Польщі цинили Сагайдачного, мали про нього позитивну думку. Маса ж козацька вороже ставилась до нього за його дії, які загрожували їй поверненням у кріпосне ярмо. Перемога політики польського уряду і козацької старшини відносно козацької маси ослабила б позиції українського народу в боротьбі проти шляхетської Польщі. Тому в історії українського народу угодовська політика Сагайдачного до польського уряду мала негативне значення. Позитивне значення мала боротьба його проти турків і татар, його проби встановити зв'язки з російським урядом, його опозиційна діяльність, що розгорнулася в останні роки його життя і виявилась у підтримці опозиційного руху українського міщанства (бюргерства), духівництва і частини шляхти проти католицько-уніатської політики польського уряду.

Опозиційний блок козацької старшини, українського православного заможного міщанства, шляхти і духівництва проти польських панів і католицько-уніатської церкви. Під час гетьманства Бородавки Сагайдачний вважався полковником. Центром діяльності його була Київщина, де він користувався великим впливом серед городового козацтва. Основну увагу Сагайдачний зосередив на зміцненні

¹ История Хотинского похода Якова Собеского. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 59—60.

² М. Грушевський, История України-Руси, т. VII, с. 369.

блоку верхівки козацтва з українським заможним міщанством, православним духівництвом і православною українською шляхтою. Блок цей почав утворюватись ще в кінці XVI століття, в період селянсько-козацьких повстань 1591—1596 років. З XVII століття козацька старшина починає активно підтримувати православ'я, що було прапором як українських народних мас, так і української буржуазно-шляхетської опозиції в її боротьбі проти польсько-католицької кліки.

Перший відомий активний виступ козацької старшини на оборону православної церкви стався в 1610 році. В 1609 році уніатський митрополит Потій послав у Київ як свого намісника Антонія Грековича, який почав примушувати київське духівництво до послушенства митрополитові й собі і насаджувати унію. Київське духівництво відмовилось визнати владу митрополита і його намісника і повело агітацію проти уніатів і Грековича серед міського населення. Шляхта і заможне міщанство підтримували православне духівництво. На оборону останнього виступили й козаки, які примусили Грековича втекти з Видубецького монастиря, де він жив. Після цього козацька депутація подала до київського гродського суду протест, в якому проголосила свій союз з міщанством, з православною шляхтою і духівництвом в справі захисту православ'я¹. Григорій Тискиневич, що був у цей час козацьким гетьманом, в своєму листі до київського підвояводи підтвердив це, підкреслюючи, що „за церковь нашу восточную а за веру греческую головы свои быхмо мели вси положить“².

Але пізніше, в міру росту панування польських магнатів на Україні, уніатське й католицьке духівництво підсилювало свою діяльність в південно-східній Україні, продовжуючи захоплювати православні церкви й монастирі і силою насаджувати унію серед православного населення. На 20-ті роки XVII століття значна частина православних церков і монастирів перейшла до уніатів, в руках яких опинились і всі єпископські кафедри, крім Львівської. Одночасно на Україні швидко зростала сіть католицьких костелів, монастирів, єзуїтських шкіл з їх численними ксьондзами, монахами, єзуїтами.

На Варшавському сеймі 1620 року волинський посол православної шляхти Лаврентій Деревинський так характеризував становище православних у Польщі. „Сміливо можу сказати, що для цієї експедиції проти головного ворога святого хреста (Туреччини. — К. Г.) ваша королівська

¹ Акты Южной и Западной России, II, № 36.

² Там же, № 41, с. 66.

милість буде потребувати навряд чи не більшу частину ратників з нашого руського народу. Якщо бачиш останній ще незадоволеним у його хвилюваннях і просьбах, то як він може грудьми своїми боронити в окопах державу вашої королівської милості, як може він старатися про вищий мир, не маючи вдома внутрішнього миру? З якою прихильністю, ретельністю, захопленням він буде кров'ю своєю гасити палаючі стіни вітчизни, не бачачи, щоб гасився внутрішній вогонь палаючих домашніх стін? А хто ж, о живий боже, наочно не бачить, яких великих турбот, гніту і нестерпних кривд відносно релігії давньої руський народ зазнає? Почнемо з Кракова в короні. Чи збільшується прославляння бога при цій нововигаданій унії? Саме в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість монахів тримають худобу... Придивись ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, ані торгувати на лікті і кварта, ані до цехів не може бути прийнятий... Крім того, монахів, які не пристали до унії, уніати хапають у Новогрудку і по інших містах, розбивають на вільнім шляху і заарештовують. До ради міської людей достойних і вчених, які не належать до унії, не беруть... Коротко сказати — давно вже великі і нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському¹.

На сеймах першої чверті XVII століття православна шляхта добивалась визнання православної церкви, скасування обмежень для православних, заміни уніатських єпископів православними, роздачі церковних посад і маєтків православної церкви тільки православній шляхті і т. д. Під натиском православної і протестантської шляхти польський уряд іноді йшов на поступки православним, і сейми ухвалювали конституції на їх користь. Але конституції ці не здійснювались. Стати ж на шлях одвертої боротьби проти польських панів православна шляхта боялась, оскільки народний рух був спрямований проти всієї шляхти, без різниці віросповідання.

Київ — культурно-ідеологічний і політичний центр України. Поновлення православної ієрархії. На початку XVII століття культурно-ідеологічним і політичним центром опозиційного руху проти шляхетсько-католицької Польщі на Україні став Київ. Особливо активну діяльність

¹ Відділ рукописів Бібліотеки АН УРСР, Рукописи кол. Лаври, № 74, арк. 90—91. Див. „Историческое известие о возникшей в Польше унии“ Н. Бантыш-Каменского, 1864, сс. 66—70.

розгортають київські монастирі, насамперед Києво-Печерський, на чолі якого з 1599 року стояв архімандрит Єлісей Плетенецький, походженням дрібний шляхтич з Галичини. Коло 1615—1616 року Плетенецький відкрив у Києво-Печерському монастирі друкарню, яка видала чимало книг — богослужбних, канонічних, релігійно-полемічних, спрямованих проти католицизму і т. д.

В своїй діяльності Плетенецький спирався на активну підтримку Сагайдачного і козаків. З допомогою останніх він силою повернув великі земельні володіння, які до унії належали Печерському монастиреві, а далі були надані королем уніатам. З допомогою козаків же київське духовництво відбило новий наступ митрополитського намісника Грековича, якого козаки в 1618 році зловили „тамже, против Выдубицкого [монастиря] под люд подсадили воды пити“¹.

Поруч і спільно з Києво-Печерським монастирем активну діяльність розгорнуло засноване коло 1615 року Київське братство з школою при Богоявленському монастирі. В братство вступило багато заможних міщан, шляхти і духовництва, а також Сагайдачний „з усім своїм військом“.

Звертаючись в 1625 році до російського уряду по матеріальну допомогу для збудування братської церкви, київські братчики так визначали значення церковного братства православних: „Братство нарицается, егда христиане православныи, живуще посреде иноверных, посреде ляхов, унеятов и проклятых еретиков и хотяще от них отлучатися и с ними ничтоже смесно имети, сами со собою любовию совокупаются, имена своя во едино списуют и братиами называются, се же да твердее и скорее противоверных отразити возмогут“².

Православна опозиція прагнула насамперед відновити православну ієрархію, ліквідовану після Брестської унії 1596 року. У православних лишався з 1610 року тільки один єпископ — львівський. Для здійснення свого плану православна опозиція скористувалася проїздом через Київ ієрусалимського патріарха Феофана, що повертався з Москви в 1620 році. Патріарх висвятив на всі православні кафедри України, Литви і Білорусії єпископів, а ректора Київської братської школи Іова Борецького висвятив у сан митрополита київського. Ця висвята відбулася, за словами літописця, „со советом бо многих и благочестивых панов шляхецкого рода и всех посполитых христиан, а наипаче же гетмана войска запорожского Петра Сагайдачного

¹ Сборник летописей Южной и Западной Руси, с. 85.

² Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VI, с. 553.

и множество от всех краин: волынских, подольских, подгорских, покутских, подляских, князства Литовского и украинских благочестивых, так духовных, яко свецких; много бо бяху тогда дивных и несповедимых гаданий и советов, не токмо в духовных, но и в свецких“¹.

Отже, всупереч волі польського уряду, уніатів і католицької церкви, православна церковна ієрархія була поновлена. Значну роль у цій справі відіграв Сагайдачний. Зокрема через те, що патріархові загрожувала небезпека з боку польського уряду, Сагайдачний з своїм полком взяв патріарха під свою охорону — зустрів його по дорозі в Київ, охороняв у Києві і супроводив до самого кордону.

З поновленням православної церковної ієрархії відносини між польським урядом, уніатським і католицьким духівництвом і шляхтою з одного боку і православною опозицією — з другого дуже загострилися. Польський уряд і уніатське духівництво почали ряд репресій проти новопоставлених православних єпископів.

Митрополит Іов Борецький від імени всіх новопоставлених єпископів виступив в квітні 1621 року з відкритою „Протестацією“ проти дій уряду. „Протестація“ так характеризувала козацтво: це — „плем'я славного народу руского“, що вражало східний світ своїми переможними походами в часи Олега і Володимира, — не грабіжники і розбійники, а лицарі, наш рід, наші брати і правовірні християни, відомі своєю сміливістю і перемогами над турками й татарами. Далі Іов Борецький вніс в київські гродські книги від себе, всього духівництва і суспільства нову „Протестацію“, яка закінчувалась застереженням і загрозою, що коли „народ руський“ вийде з рівноваги, то в цьому будуть винні самі уніати, які насильницьки наступають „на свободу і релігію, особи і майно“.

В травні 1621 року Іов Борецький скликав у Києві собор для обміркування утвореного становища. Але під впливом росту турецької загрози Польщі відносини між православною опозицією і польським урядом незабаром трохи змінилися.

Хотинська кампанія 1621 року і роль у ній козацтва на чолі з Сагайдачним. Війна між Польщею і Туреччиною почалася ще весною 1620 року. Турки розбили військо коронного гетьмана Жолкевського в Молдавії на Цицорських полях². Жолкевський відступив до Могилева на Дністрі.

¹ Летопись Густынского монастыря, с. 13.

² Тут був убитий Михайло Хмельницький, а син його, майбутній гетьман Богдан Хмельницький, попав у полон до турків; Михайло

Тут його військо 7 жовтня 1620 року (за новим стилем) знову було розбите, сам Жолкевський був убитий, а польний гетьман Станіслав Конецпольський і ряд інших воєначальників були захоплені в полон.

Сучасний український літописець пояснював поразку Жолкевського тим, що він, вороже настроений до козаків, презирливо поставився до їх допомоги. „Канцлера Жолковського, — говорить літописець, — у Волосех забито, и Корецького взято, бо без козаков войну точил, мовил так: нехочу я з Грицями воевати, нехай идут до роле, або свине пасти“¹. З другого боку, і козаки на чолі з старшиною, незадоволені політикою польського уряду, не виявляли охоти воювати на боці Польщі. Перед походом в Молдавію Жолкевський в одному з своїх листів в липні 1620 року писав, що він нічого не знає про численні війська, які тільки обіцяє в своєму універсалі Сагайдачний². А в цей час в Києві йшла підготовка до поневолення православної ієрархії.

Після поразки Жолкевського польський уряд негайно вирішив звернутися по допомогу до козаків. Боячись, щоб козаки не відмовились від участі в війні, вони вдалися по посередництво до перебуваючого на Україні патріарха Феофана. Король написав у листопаді 1620 року Феофанові листа і відправив його з своїм секретарем Обалковським. Феофан виконав просьбу короля і від себе звернувся в січні 1621 року з листом до Сагайдачного і козаків, в якому „широкими словами“ „мовил, упоминал и просил“ Сагайдачного і козаків, щоб вони „за всею охотою и за всею силою“ „кривавый наступ чинили бысте“ „под неприятеля божого и христианского“, обіцяючи, що король підтвердить висвячених єпископів, і радячи козакам „пилно а пилно“ просити про це короля³.

Лист Феофана вплинув на козаків. Серед козацької старшини почала утверджуватися думка про необхідність взяти участь у війні з Туреччиною, яка ставила своєю метою завоювати Польщу і насамперед знищити козацтво і захопити Україну. Для обміркування пропозиції короля і листа Феофана вирішено було скликати раду. Рада ця відбулася незабаром після київського собору в Сухій Діброві з 15 по 17 червня (н. ст.) 1621 року. Її описав ксьондз Оборницький, королівський агент, що був на ній разом з послом Обалковським. Крім козаків, козацької старшини,

Хмельницький з сином був у польському війську тому, що перебував на службі у Даніловичів.

¹ Русский исторический сборник, III, 3, с. 237.

² Listy Żółkiewskiego, № 111, с. 146.

³ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, сс. 89—90.

гетьмана Бородавки і Сагайдачного, на раді були присутні митрополит Іов Борецький, єпископ Курцевич, 300 попів і 50 монахів. „Першого дня, — пише Оборницький, — промовляв пан Борецький з великим зворушенням, дуже сильно, скаржачись на Річ Посполиту і короля, що їхню стару і святу віру гнітять, нищать, топчуть. Витяг листа, присланого вільнянами, і прочитав; прочитав реєстр, скільки там побито за віру, скільки ув'язнено, скільки кинуто в ями. Потім Сагайдачний дістав листа того обманного патріарха; наперед його поцілував, потім, як прочитав, поклав собі на голову. Тоді раптом зчинився крик: присягали всі, що боронитимуть свою стару віру аж до горла“. „Другого дня привели в середину кола королівського посла. Поставили для нього дві діжки чи бочки дерев'яні на землі і застелили килимами [замість трибуни]. Коли він виголосив коротку промову, пан гетьман Бородавка наказав стріляти з рушниць і гармат, і ця стрільба тривала без перерви цілі дві години. По закінченні її склали присягу, що будуть вірні королю і в теперішній потребі Речі Посполитій готові на всяку службу, коли виконані будуть їхні прохання“. „Третього дня призначили сотників, полковників, отаманів, осавулів і послів до короля: пана Сагайдачного, пана Курцевича і ще двох. Головна справа посольства, щоб король затвердив на митрополії і владичтвах висвячених патріархом; інакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький“¹.

Посольство виїхало в Варшаву, а козацьке військо в числі 40 тисяч чоловіка на чолі з Бородавкою, не чекаючи повернення посольства, вирушило в похід на допомогу польській армії. Козацька голота по дорозі напала на шляхетські маєтки. Шляхта боялась селянсько-козацького повстання на Україні. Ксьондз Оборницький писав: „Треба дуже боятися, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не сталось хлопської війни. Дуже вони тут розпаношилися і все більше зростає їх сміливість і сваволя, коли побачили вони себе в такому числі й силі. Бородавка в своїй промові на тій своїй раді сказав, між іншим: „Перед військом запорізьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ“. Охоронь, боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих. Нема куди тікати, всі нас покинули. Міста, волості спустошені козаками. Людей нема: що живе тільки, пішло в козаки. Сам султан турецький і хан не нарobili б більшої шкоди“².

¹ L u k a s z e w i c z, Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie, I, s. 165. Див. М. Г р у ш е в с ь к и й, Історія України-Русі, т. VII, с. 459.

² Там же.

Козацьке військо не хотіло з'єднуватися з польським, поки воно не переправиться через Дністр, боячись зради з боку поляків. Нарешті, поляки перейшли за Дністр і розташувалися під Хотиним. Проте й після цього козаки не з'єднувались з ними, хоч польське командування не раз послало до них гонців. Головнокомандуючий польським військом литовський гетьман Ходкевич, з нетерпінням чекав прибуття Сагайдачного, на якого покладали великі надії. Одержавши бажану відповідь від короля, Сагайдачний просто з Варшави вирушив на театр воєнних дій. Прибуття Сагайдачного в польський табір під Хотиним „чимало додало відваги“, — пише учасник Хотинського походу Яків Собеський¹. Сагайдачний вирушив розшукувати козацьке військо, натрапив на турецькі частини і ледве не загинув, діставши серйозну рану — йому прострелили руку.

Коли Сагайдачний прибув у козацький табір під Могилевом на Дністрі, рада позбавила Бородавку гетьманства. Гетьманом був обраний Сагайдачний, після чого козацьке військо одразу рушило до Хотина для з'єднання з поляками. Бородавку в кайданах привели під Хотин, де його судили на раді і засудили на смерть. Які були причини позбавлення гетьманства і страти Бородавки, — точно невідомо. Можна припускати, що одною з головних причин було те, що козаки опинились без провіанту й фуражу. Українські літописці кажуть, що Сагайдачний наказав стратити Бородавку за те, що він не хотів з'єднатися з поляками.

В козацькому війську під Хотиним нараховувалось коло 40 тисяч козаків. Польського війська було коло 35 тисяч. Козацька артилерія була краща за польську. Турецького війська нараховували коло 150 тисяч. Крім того, було кілька десятків тисяч татар. Бої під Хотиним були уперті і тривали коло місяця (вересень). Козаки виявляли в цих боях надзвичайну сміливість і відвагу. Перші атаки турків були спрямовані головним чином проти козаків. Козаки мужньо відбивали їх, а потім самі 4 вересня перейшли в атаку і вдерлися в турецький табір. „Після несподіваного вторгнення запорожців в табір Османа, — пише Яків Собеський, — турків охопила паніка: люди всіх звань і станів були в неймовірній тривозі. Сам Осман, який ще так недавно думав, що немає нікого в світі могутнішого за нього, тепер на власні очі побачив усю непевність свого становища, і передніша зухвалість змінилась жіночими скаргами, коли він переконався в марності своїх надій. Розвіялось його лицарство, за допомогою якого він сподівався не

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 58.

тільки перемогти польське військо, а завоювати всю земну кулю; тепер лишалась тільки надія на безславний мир“¹.

Проте бої тривали. В козацькому війську все більше відчувався брак провіанту й фуражу. Почалися заворушення серед козаків, які вимагали від Сагайдачного повернення на Україну. Сагайдачному й старшині вдалося заспокоїти козаків. Польські сенатори й комісари обіцяли збільшити платню козакам, скріпивши ці обіцянки на папері. Козаки поновили свої атаки проти турків. Був момент, коли польське військо хотіло відступити до Кам'янця. Великих зусиль коштувало Ходкевичу стримати польське військо від відступу. Сагайдачний і старшина підтримували гетьмана Ходкевича. Кінець-кінцем султан Осман погодився на мирні переговори, і 9 жовтня (н. ст.) 1621 року договір був остаточно підписаний.

Хотинський похід припинив турецьке нашествя на Європу. Весь європейський християнський світ зустрів його як рішучу перемогу над непереможним до того часу ворогом. Правда, перемога ця ще не була остаточною, але самий факт успішного опору свідчив про початок занепаду військової могутності Туреччини. Козаки під проводом Сагайдачного відіграли вирішальну роль в успішному закінченні Хотинської кампанії, що одверто визнавали в Польщі. „Слава їх (козаків), — пише Яків Собеський, — поширилась далеко серед різних народів“².

Не зважаючи на цю роль козаків у Хотинському поході, польсько-турецький договір був спрямований проти них. В першому пункті договору польський уряд зобов'язувався заборонити запорізьким козакам судноплавство по Дніпру, припинити їх походи на турецькі володіння, приборкати козацьку сваволю. Договір цей викликав незадоволення серед козаків. Відбиваючи це незадоволення і боячись зради поляків, Сагайдачний на чолі козацького війська, без відома королевича Владіслава, який перебував у війську, і нового польського гетьмана Любомірського (Ходкевич умер під час Хотинської кампанії), „перший перейшов за Дністр на велике незадоволення поляків“³. Багато поляків під час переправи через Дністр були перебиті козаками, що ховалися в заростях і ярах⁴.

Загострення відносин між козацтвом і польським урядом в 1622—1624 роках. Зносини православного духівництва і козацької старшини з російським урядом. Незабаром після укладення миру з Туреччиною козацьке військо ви-

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 77.

² Там же, с. 89.

³ Там же, с. 124.

⁴ Там же, с. 125.

рядило послів до короля Сігізмунда III. Посилаючись на свої „криваві в цілому світі християнському славні і всім невірним очевидні заслуги“, послали просили збільшити їм платню, винагородити за Хотинський похід, „заспокоїти грецьку релігію“, підтвердити козацькі вольності, надати для утримання калік і влаштування шпиталю одно з міст на Україні, особливо, повернути Боришполь з околицями, що був уже раніш у володінні їх предків в наслідок надання короля. Далі вони просили дозволити козакам вільно жити в маєтках королівських, князівських, шляхетських і духовних, щоб козаки лишалися при вольностях своїх, не терпіли ніяких утисків; щоб вони мали право вступати на службу до іноземних християнських царів, повідомляючи про це тільки короля, вільно промишляти полюванням чи рибальством; щоб були визначені по полках місця стоянок, де козаки могли б спинятися і одержувати провіант і фураж і де, особливо в Київському воєводстві, польські війська не мали б постоїв.

Проте польський уряд не задовольнив прохання козаків. В лютому 1622 року козацьке військо знову послало посольство до короля. Про зміст нового листа козаків сучасник розповідає так: „Широко про заспокоєння [релігійної справи] і скасування унії там писано; а коли б не були заспокоєні, загрожують конфедерацією [повстанням], до того нечуваною; перше посольство відправлене з обіцянкою, що їх заспокоять; на це в другому листі так писали: „Коли король його милість хоче тільки нас [козаків] заспокоїти, тоді захоче вся русь козаками бути, бо кожний хоче заспокоєння в вірі“; наприкінці просили про заслужене, відповідно до обіцянки королевича“¹. Але й цього разу козацтво не добилось позитивних результатів.

Незабаром після цього посольства (10 квітня ст. ст. 1622 року) Сагайдачний умер від рани, яку дістав під час Хотинської кампанії. Смерть його дуже занепокоїла магнатів. Магнат Юрій Збаразький писав королю: „Вчора я одержав звістку — умер Сагайдачний, такий вірний і відданий вашій королівській милості і Речі Посполитій гетьман запорізький; легко зрозуміти, наскільки легше було домовлятися з козаками при його владі. Тепер бог знає, якого собі гетьмана оберуть: дуже ймовірно, що найбільш свавільного, бо і натура їх того вимагає, і дисципліна попереднього [Сагайдачного] була для них надто тяжка. Дуже легко можуть статися дивні речі“.

¹ И. К а м а н и н, Очерк гетманства Петра Сагайдачного. К. 1901, Матеріали к „Очерку гетманства Петра Сагайдачного“. XL.

Все таки своєї агресивної політики відносно козацтва польські магнати не змінили. Одночасно польський уряд, магнати і уніатська церква своєю політикою підсилювали опозиційний настрій серед православного духовництва, заможного міщанства і православної шляхти.

На початку 1623 року був призначений сейм у Варшаві. Митрополит Іов Борецький з єпископами надрукував у кінці 1622 року по польськи „Юстифікацію невинності“ (Iustificatia niewinności), призначену для короля, де говорилось

Рис. 10. Портрет Сагайдачного (з книги „Вірші“ Саковича).

про лояльність „руського народу“ і виправдувалось висвячення єпископів. Поруч з „Юстифікацією“ була надрукована в 1623 році, також по польськи, „Суплікація“ на ім'я „сенату Корони польської і Великого князівства Литовського... від обивателів коронних і Великого князівства Литовського... людей стану шляхетського, релігії давньої грецької, послушенства східного“. В цій „Суплікації“ православна шляхта протестувала проти провадженої польським урядом політики обмеження прав і утискання православних, підкреслюючи, що ця політика спрямована на те, „щоб на Русі не було русі“: „старатись про те, щоб змінити віру руського народу, це значить прагнути знищити руський народ“, бо „східна віра не може бути знищена інакше, як знищенням народу руського“.

„Суплікація“ ставила питання про знищення церковної унії, яка „розриває унію народу руського з королівством польським“¹. Таким чином питання релігійне тісно зв'язувалось з питаннями національним і політичним.

В 1623 році був скликаний у Варшаві сейм. У Варшаву прибули митрополит Іов Борецький, а також козацькі послы. Борецький послав королю петицію, в якій просив затвердити православну ієрархію і права православної церкви. Вимоги Борецького підтримували козацькі послы. З'явившись у „посольській ізбі“ сейму, козацькі послы заг-

¹ Документи, об'ясняющие историю Западнорусского края, 1865, XIX.

рожували, що коли їх вимоги не будуть виконані, то козаки вчинять повстання і завдадуть державі багато прикростей. Проте сейм не дав позитивних результатів ні для православного духовництва, ні для козацтва.

Після сейму 1623 року відносини між уніатами і православними ще більше загострились. В Білорусії, в Литві і на Україні почались убивства уніатського духовництва. В 1623 році вітебські міщани вбили уніатського архієпископа Іосафата Кунцевича, який жорстко переслідував православних. В 1625 році подібний виступ був у Києві. Уніатське духовництво в Києві почало запечатувати православні церкви. Митрополит Борецький звернувся по допомогу до козацької старшини. Остання вирядила в Київ загін козаків. Козаки схопили київського патриція — війта Федора Ходику і уніатського попа Юзефовича, які запечатували церкви, і вбили їх. Убивали уніатів в цей час і в інших містах України.

В таких умовах серед православного духовництва накривав план про перехід України під владу російського царя. Про це ставив питання в 1622 році Ісаія Копинський, номінальний єпископ перемиський, засновник монастирів на Лубенщині. Посилаючи царю чолобитну про надання для монастирів, Ісаія Копинський доручив своїм посланцям заявити усно путивльським російським воеводам, щоб вони написали царю, чи дозволить він йому, Ісаїї, з монахами перейти в межі Росії. „Да и все де, государь, православные крестьяне и запорожские козаки, как им от поляков утесненья будет, многие хотят ехать к тебе, государю царю“, — додавали від себе воеводи, повідомляючи в Москву про прохання Копинського¹.

В 1624 році питання про приєднання України до Росії поставив сам митрополит Іов Борецький. В Москву був виряджений з листом до царя єпископ луцький Ісаія Борискович. В листі митрополит просив царя прийняти Україну і запорізьких козаків під свою руку, простити козакам їх провини і оборонити їх від поляків. Але російський уряд, побоюючись загострювати відносини з Польщею і вважаючи, що пропозиція Іова Борецького є пропозиція не досить широких кіл і не відбиває їх твердого наміру, дав таку відповідь: „И по тому письму, и по твоим речам та мысль и в самех вас еще не утвержена и о том укрепления межи вас еще нет... и ныне царскому величеству того дела всчати нельзя, потому что у вас о том укрепления нет“².

¹ П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 127.

² М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VII, с. 523.

З свого боку й козацька старшина, незадоволена політикою польського уряду, почала діяти на шкоду інтересам Польщі. Протягом 1623—1624 років козаки зробили ряд походів на татарські і турецькі землі, а в 1624 році втрутилися в кримські справи. В 1624 році кримський хан Махмет-Гірей і його брат Шагин-Гірей відмовились від підлягання турецькому султанові і спільно з козаками почали боротьбу проти останнього. В кінці 1624 року Шагин-Гірей і козацька старшина навіть уклали договір про взаємну військову допомогу проти всякого ворога.

Поруч з тим козацька старшина і православне духовництво підтримували авантюриста Яхю, претендента на турецький султанський престол. Вони намагалися втягнути в цю справу російський уряд. Для цього Іов Борецький і козацька старшина послали в Москву спеціальне посольство, але російський уряд, уникаючи загострення відносин з Польщею, відмовився від військової допомоги Яхії, обмежившись посилкою йому подарунків.

Польсько-козацька війна і Куруківська угода 1625 року. Козацькі походи на турецькі землі і підтримка козацькою старшиною Яхії загрожували польському урядові війною з Туреччиною. Велику небезпеку являли для польського уряду також зносини козацької старшини і православного духовництва з російським урядом. Але авантюра Яхії провалилась. Козацькі походи на турків, зокрема похід влітку 1625 року, були невдалі або мало вдали для козаків. Одночасно був розірваний союз козаків з Шагин-Гіреєм: за виплату польським урядом дволітніх „упоминків“ Шагин-Гірей відмовився підтримувати козаків.

Всі ці обставини польський уряд вирішив використати для приборкання козацтва і здійснення своїх попередніх постанов щодо нього. Король призначив комісію, що складалася з магнатів на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським. В вересні 1625 року комісія з військом швидким походом рушила з Поділля на Київщину, спустошуючи, палячи і грабуючи по дорозі міста й села.

11 жовтня (н. ст.) польське військо підійшло до Канева. Канівські козаки відправили послів до польського гетьмана, повідомляючи, що гетьман їхній Марко Жмайло ще перебуває на Запоріжжі, і просили не наступати на місто і дозволити їм зібратись на раду. Козацька рада вирішила не піддаватись Конєцпольському, і 3 000 козаків вийшли з міста. Конєцпольський послав у погоню за ними великий загін війська. Під Мошнами між козаками і поляками стався бій. Козаки, укріпившись у таборі, відступили до Черкас, де стояв загін в 2 000 козаків. Останній з'єднався з канівським загоном, і вони разом почали відступати до

козацького війська, яке від Маслового Ставу збиралось до Крилова для з'єднання з запорожцями. Польське військо підійшло до Крилова і розташувалось над р. Цибульви-ком, поблизу козацького табору. 25 жовтня козацькі по-сли повідомили Конєцпольського, що в козацький табір прийшов гетьман Жмайло з артилерією. Конєцпольський вирядив до козаків комісарів, пропонуючи їм умови, які вони повинні були прийняти. Проте козаки відкинули їх. Після цього Конєцпольський кинув на козацький табір ко-ронне військо. Козаки відступили і стали табором в уро-чищі Ведмежі Лози за Куруковим озером (на місці тепе-рішнього Крюкова, проти Кременчука). Спроби Конєцполь-ського розгромити тут козаків були відбиті. Польське вій-сько зазнало великих втрат убитими й пораненими. Сам Конєцпольський ледве врятувався від смерті. Комісари по-чали з козаками переговори.

Переговори тривали три дні. 5 листопада (н. ст.) 1625 року між комісарами і козацькою старшиною відбулася угода, що дістала назву Куруківської. Комісари дали зго-ду на те, щоб причетних до повстання не віддавати поля-кам. Реєстр збільшувався до 6 000 чоловіка і мав бути складений протягом шести тижнів. Реєстрові козаки мали право обирати старшого, але затверджував його король або від його імени коронний гетьман. Платня реєстровим козакам збільшувалась до 60 000 злотих. Старшині при-значалась окрема платня. Козацькими правами й вольно-стями мали право користуватися лише реєстровці, і тільки в королівщинах. З маєтків духовних і шляхетських реє-стровці повинні були виселитись протягом 12 тижнів. Реш-та козаків — коло 40 000 — мусила повернутись у кріпос-ний стан. Реєстрові козаки не повинні були робити поход-дів на турецькі володіння і мати зносини з іноземними державами. Тисяча козаків мусила перебувати як сторо-жовий загін на Запоріжжі.

Жмайло був скинутий з гетьманства, і на його місце обраний Михайло Дорошенко, представник угодовської козацької верхівки, який брав участь у Хотинській кампа-нії і вже був до того гетьманом. Конєцпольський затвердив цей вибір. Договір був підписаний гетьманом Михайлом Дорошенком і кількома старшинами і скріплений військо-вою печаттю. За неписьменного Дорошенка підписався один з шляхтичів, а від імени всього війська — новий писар Сава Бурчевський. Дорошенко склав присягу, в якій зобов'язувався коритися королю, боротися проти вся-кої сваволі, не робити походів на турецькі володіння без дозволу уряду, не допускати утворення свавільних загонів і карати учасників їх. Крім старшини, прийняли присягу „отамани й вся чернь війська й к. м. запорізького“, які

зобов'язались перебувати в послушенстві королю, користися своїм старшим, припинити походи по Дніпру в Чорне море і напади на турецькі володіння, спалити всі свої морські судна, не укласти договорів з іноземними державами і виконувати точно всі умови договору¹.

Після Куруківського договору козацтво остаточно по-

Рис. 11. Реєстрові козаки (сучасна гравюра).

діляється на дві групи — городових, реєстрових, що займали угодовську позицію відносно польського уряду, і нереєстрових, так званих „випищиків“, центром яких стало Запоріжжя. Польському урядові не вдалось повернут в кріпосний стан масу нереєстрового козацтва, яка продовжувала збільшуватись, а разом з тим зростала

загроза пануванню шляхетської Польщі на Україні.

Гетьманство Михайла Дорошенка. Козацькі походи в Крим в 1628—1629 роках. Боячись повстання козаків, які мали лишитись поза реєстром, Конецпольський на час складання реєстру залишив на Київщині 15-тисячне військо. Реєстр укладав Дорошенко разом з польськими комісарами: „А козацкой де гетман Дорошенко с польскими комисары, — розповідав у Москві київський піп Пилип, який з доручення Іова Борецького супроводив Яхію, — ездит по козацким городом, разбирает козаков. И ныне де гетман Дорошенко пришол в Нежин для разбору козацкого, а из Нежина де быть ему в Прилуках и в Лубнах козаков же разбирають; а по городом де, государь, козаки ево, Дорошенка слушают, потому что лутчие люди козаки [заможні козаки — К. Г.] пристали к нему, Дорошенку“². Далі Пилип підкреслює небезпеку, яку являють

¹ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, сс. 284—292.

² П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 182.

випищики для Польщі: „А кровь де полилась многая [мається на увазі куруківська війна — К. Г.], а вперед тово ж чають, потому что ныне в запороских местех есть всяких людей с 40 тисеч, и которые за 6 тысячи останутца, и те в пашенных людее быть не захотят, и чають тово, что войну взочнут или пойдут в Запороги или на Дон“¹. Одночасно Пилип повідомляв про плани випищиків перейти в підданство до російського царя: „А которых де, государь, людей от козачества отставляют, и те козаки все мыслят посылать бить челом тебе, государю... чтобы ты, государь, пожаловал их всех, велел им помощь учинить своими государевыми людьми на поляков. И оне де козаки станут служить тебе, государю, и города литовские станут очищать в твое государево имя, чтоб им православной крестьянской веры не отбыть“².

На середину січня 1626 року Дорошенкові й комісарам удалося скласти реєстр. Одночасно відбувалось виселення реєстрових козаків з шляхетських і духовних маєтків в маєтки королівські.

Шеститисячне реєстрове козацьке військо було поділене на шість полків, по тисячі в кожному. Крім старшого — гетьмана, серед вищої — генеральної — старшини були: обозний, писар, два осавули і військовий суддя. Далі йшли шість полковників і шість полкових осавулів (по одному в полку) і 60 сотників (по 10 в полку). Сотні ділились на курені — десятки, на чолі яких стояли отамани. Формування козацької організації, що зародилася ще в XVI столітті, в цей період в основному закінчилось. В такому вигляді вона виступає й далі.

Куруківський договір був затверджений на сеймі в кінці січня 1626 року. Укладаючи його, козацька старшина на чолі з Дорошенком сподівалася згодом добитись пом'якшення цього договору і розширення прав реєстрового козацтва. Для цього Дорошенко і реєстрові козаки не раз посилали посольства на сейми, які відбувалися в 1626, 1627, 1628 роках. Козацькі послы просили про збільшення платні, про розширення вольностей, про заходи проти утискання їх панами і т. д. Разом з тим козацькі послы добивались „заспокоєння“ православної релігії і затвердження єпископів. Проте прохання козаків не були задоволені, і це привело до загострення відносин між урядом і реєстровцями.

Незадоволення реєстровців і Дорошенка політикою польського уряду яскраво відбилось у факті відмовлення їх взяти участь у війні Польщі з Швецією. На початку

¹ П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 230.

² Там же, сс. 182—183.

1627 року король доручив одному з комісарів по запровадженню в життя Куруківського договору, Склінському, набрати 2 000 козаків понад реєстр і вирядити їх за призначенням. Склінський звернувся до Дорошенка з проханням виконати доручення короля, але Дорошенко відмовився зробити це. В листі до Склінського він мотивував своє відмовлення тим, що немає з кого набрати козаків на службу: виписики так пограбовані і пригнічені панами, що ледве живі, а реєстрові козаки заняті боротьбою з турками й татарами; до того ж, їм не платять за службу, і вони терплять голод і холод. Вказавши далі на неприйнятність поділу козаків на дві частини (похід проти шведів і прикордонна служба проти татар і турків) і походу на суднах, Дорошенко просив вибачення, що не може виконати цього доручення¹.

Про те, які настрої були поширені в цей час серед реєстровців, свідчить „распросная речь“ в Москві вихідця з України князя Олександра Лукомського: „А вестей сказал: как де он был в Каневе у гетмана у Дорошенка, и при нем де присылал королевич к гетману к Дорошенку посланцев шесть человек, а писал де к нему, чтоб он с шестью тысячами с черкасы шел против швед; и гетман де Дорошенко писал к королевичу, что они против швед не идут, потому что без них с их жен и детей поборы емлют, а им де заслуженных грошей и сукон не дают, и ляхов на них насылают, и веру их нарушают, и они вперед служить ему не хотят, а как де их не мера будет, и они де пойдут служить государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии“².

Не зважаючи на незадоволення політикою польського уряду, Дорошенко вживав заходів проти сваволі виписиків і їх походів на турецькі й татарські землі. Проте виписики впорядили ряд морських походів. В 1626 році відбувся спільний похід виписиків і донських козаків під Трапезунд. Повертаючись з цього походу, запорізькі козаки „зазимовали у казаков на Дону“³. Про існування тісних зв'язків між донськими й запорізькими козаками яскраве уявлення дає оповідання запорізького старшини Олексія Шафрана, що стояв у 1626 році на чолі походу запорожців і донців під Трапезунд: „Живет де он, Олеша, на Дону 18 лет; а иные его товарищи живут лет по 5 и по 6; а всех де их на Дону есть с тысяча человек; а в Запорогах де донских казаков также много, — мало [не] в полы того, сколь-

¹ Жерела до історії України-Русі, т. VIII, № 190.

² Акты Московского государства, т. I, № 196.

³ Историческое описание земли Войска Донского, изд. II, т. I, с. 28.

ко их, только живут переходя; они ходят на Дон, а з Дону казаки к нам, и живут сколько где хто хочет. А повелось де у них то з донскими казаки изстари, что меж себя сходятца и живут вместе в одних куренях“¹.

Одночасно реєстровці вели боротьбу проти турків і татар, здобувши ряд великих перемог над ними.

В 1626 році величезна татарська орда в числі 40 000 чоловіка несподівано вторглася на Україну. У реєментаря

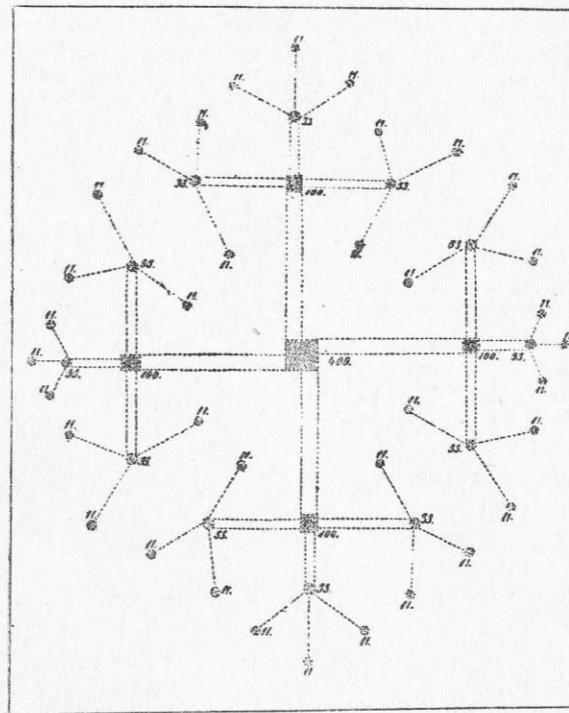

Рис. 12. Розбіги татар (за Бопланом).

(начальника) польських військ на Україні Хмелецького було всього 3 000 війська. На допомогу йому підспів Дорошенко на чолі 6 000 козаків. Під Білою Церквою Дорошенко й Хмелецький завдали татарам рішучої поразки. Про участь козаків у цьому бою Хмелецький доносив королю: „В цій битві запорізькі козаки виявили велику мужність“².

¹ П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 290.

² Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, с. 256.

Після поразки татар під Білою Церквою турецький уряд вирішив збудувати на пониззі Дніпра кілька замків, щоб таким чином відтяти козакам вихід на море.

В 1627 році кримський хан відбудував старий замок Іслам-Кермен (проти Тавані, коло теперішньої Кахівки). Це викликало велике занепокоєння серед козаків. Весною 1628 року Дорошенко вирушив на Запоріжжя, повідомивши Хмелецького, що він іде туди „виключно для того, щоб запобігти самовільним морським походам, особливо ж для зруйнування фортеці Іслам-Кермена, збудованої коло переправи через Дніпро на шкоду Речі Посполитій; також не допустити збудування інших фортець“¹.

Ситуація була для цього сприятлива, бо в Криму точилася міжусобна боротьба калги (намісника хана) Шагин-Гірея з ногайським мурзою Кан-Теміром, що намагався визволитися з підлеглості кримському ханові. Турецький уряд, щоб усунути непокірного йому кримського хана Махмет-Гірея і його брата калгу Шагин-Гірея, підтримував Кан-Теміра. Шагин-Гірей, який вирушив у Буджак (між Аккерманом і Кілією), щоб примусити Кан-Теміра до покори, був розгромлений останнім і відступив у Крим. Переслідуючи Шагин-Гірея, Кан-Темір прийшов туди ж і обложив обох Гіреїв у Бахчисараї. Турецький уряд, скористувавшись цим, усунув свавільних васалів і знову призначив ханом Джанібек-Гірея, а калгою — його брата Девлет-Гірея. Турецький флот з десантом був відправлений в Кафу для зведення на престол нового хана. Опинившись у такому критичному становищі, Шагин-Гірей звернувся по допомогу до своїх старих союзників — козаків.

Дорошенко зруйнував Іслам-Кермен і одразу рушив у Крим на чолі 4 000 козаків, бажаючи „скористуватися взаємною ненавистю і чварами ворогів“ для їх ослаблення. Безпосередньо за Перекопом війська Кан-Теміра оточили козаків. Козаки збудували табір і хоробро пробивались до Бахчисарая, протягом шести днів невпинно ведучи бої з татарами. Під час цього переходу загинули гетьман Дорошенко і старий Оліфер Голуб, що був колись гетьманом, з значною частиною козаків. Ті ж козаки, що лишились живими, обравши гетьманом Мойженицю, все ж таки пробилися до Бахчисарая, розгромили Кан-Теміра і примусили його втекти в Кафу під захист турків. Шагин-Гірей з братом були звільнені з облоги. Далі козаки з Шагин-Гіреєм рушили до Кафи, знову розгромили Кан-Теміра, що вийшов їм назустріч, і почали облогу Кафи, яка тривала півтора місяця. В цей час прибув у Кафу великий турецький флот, що супроводив Джанібек-Гірея. Крім того, на допо-

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 161.

могу Кан-Теміру йшло турецьке військо й по суші. Татарські мурзи почали переходити на бік Кан-Теміра і нового хана. Сам Махмет-Гірей втік спід Кафи в Бахчисарай. Козаки вирішили повернутись на Україну. Відбиваючи напади татар, вони вийшли з Криму і повернулись на Запоріжжя, куди незабаром прибув і Шагин-Гірей.

Після повернення на Запоріжжя реєстрові козаки скинули гетьмана Мойженицю, судили його і утопили по обвинуваченню в затаюванні військових грошей. На його місце був обраний Грицько Чорний, що провадив угодовську політику відносно польського уряду. Далі козаки вирядили посольство з листом до короля, де вказували, що причиною походу їх на Крим, на який вони не просили королівського дозволу, було бажання використати татарські чвари для ослаблення ханства. Далі вони висували план повного розгрому Кримського ханства: „Повідомляють, — писали вони, — що в Орді тривають чвари між ногайцями і кримцями і що почалися суперечки між Кан-Теміром і Девлет-Гіреєм. Тепер найзручніший час для остаточного зруйнування Кримського ханства; якби до того схилилася воля вашої королівської милості, Річ Посполита могла б назавжди забезпечити себе щодо цього спокоем без особливих труднощів. Протягом одної осені ваша королівська милість могла б заволодіти всім Кримом“¹. Похід козаків у Крим не суперечив планам польського уряду. Король тільки зауважив козакам, що вони ходили без його дозволу на допомогу Шагин-Гіреєві. Польський уряд, боячись діяти відкрито, вважав вигідним підтримувати непокірних Туреччині Гіреїв.

В 1628 році реєстрові козаки на чолі з Чорним і з доручення короля зробили новий похід на Крим. Більшість козаків була незадоволена Чорним і в похід не пішла. Козаки дійшли до Перекопа, а далі повернулися назад, заявивши, що з малими силами далі йти не хочуть. В наступному році похід у Крим упорядили випищики на чолі з своїм гетьманом Тарасом Федоровичем. Похід цей закінчився невдачею.

В відповідь на ці походи калга Девлет-Гірей в 1629 році, на чолі великої орди, напав на Галичину і Поділля. Хмельцький і Чорний розгромили головний турецький загін під Бурштином, відбивши понад 10 000 захоплених татарами полонених. Серед полонених татар був один з видатних представників роду Гіреїв, Іслам-Гірей, який згодом став ханом і був союзником Богдана Хмельницького під час визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси., в. II, с. 164.

Після кримських походів 1628—1629 років відносини між реєстровими і нереєстровими козаками загострюються. Чорний змушений був покинути Запоріжжя і піти з реєстровими козаками на волость. Запоріжжя остаточно переходить у руки нереєстрових козаків, у яких з'являються свої гетьмани.

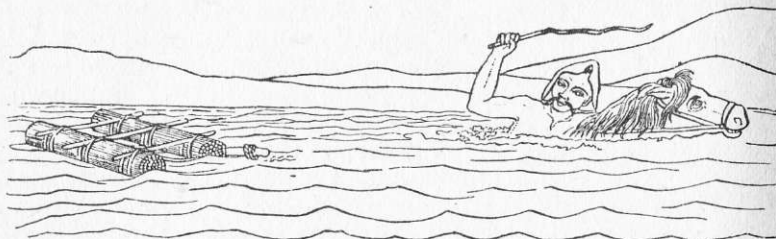

Рис. 13. Переправа татар через ріку (за Бопланом).

Спроби вищого православного духовництва до угоди з уніатами. Собори в Києві 1628—1629 років. Поруч з угодовськими тенденціями серед козацької старшини, підсилювались також угодовські настрої серед вищого православного духовництва, яке намагалось знайти компроміс з католицько-уніатською політикою польського уряду. Частина вищого православного духовництва добивалась унії з католицькою церквою. До числа останніх належав також видатний православний літератор-полеміст, полоцький архієпископ Мелетій Смотрицький, що в 1610 році видав славнозвісний твір „Тренос“, в якому оплакував ополячення і скатоличення українських і білоруських феодалів і різко нападав на папський престол. Приховуючи до часу свій перехід в унію, Смотрицький добивався скликання собору для обміркування питання про угоду з уніатами. Ряд православних єпископів, митрополит Іов Борецький і архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила згодилися на скликання собору в Києві в 1628 році. Перед собором Мелетій Смотрицький видав твір „Апологія мандрювання на схід Мелетія Смотрицького“, в якому обвинувачував православну церкву в різних ересях і доводив необхідність унії з католицькою церквою.

Друковані аркуші „Апології“, одержані в Києві перед собором, викликали велике обурення серед православної людності. Смотрицький, що приїхав на собор у Київ, опинився в небезпечному становищі. Козаки загрожували розправитися з ним, якщо на соборі з'ясується його уніатство. До Смотрицького прийшов київський козак Соленик, прочитав йому „цілу лекцію по-козацьки“ і заявив, що козаки

добули православ'я кров'ю своєю і кров'ю ж своєю готові боронити його, проливаючи кров тих, хто зневажив його або відступив від нього. Далі Соленик пішов у церкву, де мав засідати собор і куди прибув і Смотрицький. Іов Борецький запропонував усім стороннім залишити церкву, бо засідання собору таємне. Вийшовши з церкви, Соленик відповів загрозами: „Ну, біс вашій матері, махлюйте, махлюйте! Дістанеться тут і Павлові, і Савлові“.

Хвилювання серед київської людності примусило Іова Борецького і Петра Могилу поставити „Апологію“ Смотрицького на суд собору. Смотрицький змушений був урочисто відмовитись від неї. Але, виїхавши з Києва, він надрукував протестацію проти київського собору і став відкритим ворогом православ'я.

Таким чином київський собор не дав бажаних наслідків ні для уніатів і польсько-католицької кліки, ні для вищого православного духовництва. Проте план про угоду православних з уніатами не відпав, при чому план цей підтримували також представники верхівки православної шляхти.

В березні 1629 року король видав універсал про скликання в жовтні того ж року спільного собору уніатів і православних „для об'єднання і приведення до спільності з католицькою церквою людей грецької віри, що були досі не в унії“. Перед цим мали відбутися попередні окремі собори — уніатів у Володимирі і православних у Києві. Цю нову спробу угоди з уніатами вороже зустріли частина київської шляхти, нижче духовництво, міщани і козаки. На собор прибули два делегати від запорізького нереєстрового козацтва, а також багато козаків. Козаки добивались, щоб на соборі було присутнє більше число їх, заявляючи: „Питання йде про віру, за неї ми помремо“. Під час одного засідання собору якийсь козак загрожував Іову Борецькому і Петру Могилі кривавою розпратою, заявивши голосно: „Буде унія господарчиків¹, та й Борецькому така, як війтові² перше!“ Тим часом козаки продовжували прибувати в Київ. Обурення серед київської людності зростало. Собор довелось „розірвати“, зважаючи на „крик народу“ і відсутність шляхти, — так писали члени собору в своїй протестації.

Ці угодовські дії верхівки духовних і світських православних феодалів були зумовлені тими ж причинами, що й перехід в унію і католицизм православних церковних і світських магнатів в кінці XVI століття. Верхівка духовних і світських православних феодалів намагалася зрівнятися в становищі з польсько-католицькими феодалами і зміцнити

¹ Петро Могила був сином молдавського воеводи-господаря.

² Натяк на вбивство війта Федора Ходики в 1625 році.

свої класово - економічні і політичні позиції. Зокрема православні єпископи хотіли ліквідувати ставропігію, тобто автономію братств, церков і монастирів, і підкорити їх своїй владі. Українські народні маси рішуче виступили проти угодовських, зрадницьких дій духовництва й феодалів, борючись цим самим проти наступу шляхетської Польщі, за своє соціальне і національне визволення, за збереження української народності.

Угодовство козацької старшини, православної шляхти і духовництва сприяло зміцненню панування шляхетської Польщі над Україною. Одночасно з цим серед українських народних мас росла ненависть проти польсько - шляхетського режиму. В цих умовах на Україні наростає нова могутня, грізна хвиля народних повстань, що заповнили собою 30-ті роки XVII століття.

Запорізька Січ, що стала центром нереєстрових козаків, відіграє в цих повстаннях велику роль. Виступи запорожців на волость були поштовхами для розгортання селянських повстань. Запорізька Січ висувала проводирів і давала найактивніші, по-військовому організовані кадри, що ставали ядром повстанців.

Разом з цим серед українського народу значно підсилюється в ці роки тяжіння до Росії, яке виявлялось у переході запорізьких козаків на Дон, у вступі їх на службу до російського уряду, в рухові українського населення в межі Російської держави, на Слобідську Україну. В основі цього тяжіння лежало прагнення звільнитись від польсько-шляхетського гніту, а також почуття культурної і історичної близькості з великоруським народом. Це почуття і свідомість яскраво відбили львівські братчики в своєму листі до російського царя Федора Івановича в 1592 році, в якому вони говорять про „многopleменитый род российский“, зараховуючи себе до нього, і порівнюють Федора Івановича з київським князем Володимиром, який хрестив „весь род российский“¹.

---

¹ Акты Западной России, т. IV, СПб, 1851, № 34, с. 48.

IV

Козацько-селянські повстання на Україні в 30-х роках XVII століття

9. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1630—1635 РОКІВ

Козацько-селянське повстання 1630 року. Основною причиною козацько-селянських повстань в 30-х роках XVII століття було поширення кріпосного гніту на Наддніпров'ї, що підсилювалось в кінці 20-х і 30-х роках. Захоплення польськими панами земель на Наддніпров'ї розгорнулось в кінці XVI і на початку XVII століття. При цьому, як ми вже говорили, селянам давалася „воля“ на 20, 30 і навіть на 40 років. Строки „волі“ минали, таким чином, в кінці 20-х і в 30-х роках XVII століття, і саме в цей період почалось швидке поширення кріпосництва на Наддніпров'ї. Становище селян на Наддніпров'ї в 30-х—40-х роках XVII століття яскраво малює Боплан у своєму „Описі України“: „Селяни там, — пише він, — надзвичайно бідні, бо змушені працювати на користь володільця три дні на тиждень з своїми кіньми і давати йому, відповідно до кількості одержуваної від нього землі, багато мір хліба, силу каплунів, курей, гусей і курчат до великдня, трійці і різдва; крім того, вони мусять бозити дрова для володільця і відбувати силу інших видів панщини, яких насправді не повинні були б виконувати; крім того, поміщики вимагають від них грошової повинності, а також десятини від баранів, поросят, меду, всіх плодів і третього бика через кожні три роки. Словом, вони мусять віддавати своєму панові все, що йому заманеться вимагати. Отже недивно, що ці нещасні, закріпачені в таких тяжких умовах, нічого не можуть ніколи зібрати. Але це ще менш важливо, ніж те, що їх володільці користуються безмежною владою не тільки над майном, але й над життям своїх підданих. Ось які великі привілеї польського дворянства, яке живе наче в раю, тим часом як селяни перебувають ніби в чистилищі.

Тому, якщо трапиться цим нещасним попасти в кріпосну залежність до лихого пана, становище їх буває гірше, ніж каторжників на галерах. Таке рабство є головною причиною численних утеч¹.

Покозачення селян і втечі їх на Запоріжжя наприкінці 20-х років XVII століття надзвичайно підсилились. За деякими даними, в травні 1629 року на Запоріжжі було коло 40 000 нереєстрового козацтва, готового виступити на боротьбу проти шляхти.

В листопаді 1629 року закінчилась війна Польщі з Швецією. В війні цій на стороні Польщі брало участь багато козаків-випищиків, взятих на службу польським урядом. Після закінчення війни козаки мали лишитися поза реєстром, отже повернутись у кріпосний стан. Тому поворот козаків з походу загострив антишляхетську боротьбу на Україні.

Одночасно з козаками на Україну повернулось і коронне військо на чолі з гетьманом Конєцпольським. Розташувшись на Наддніпров'ї, коронне військо почало грабунки, люто розправлялося з людноістю, що викликало велике обурення серед українських народних мас. За словами українського літописця, польські жовніри „збродне и кривды незносный чинили, людей без даня причины забиваючи“². До всього цього поширились чутки, що коронне військо прибуло на Україну для того, „абы впрод козаков, а затым в шиткой Украине Русь выстинали, аж до Москвы“³.

В цій розжареній атмосфері весною 1630 року на Наддніпров'ї почалось нове велике козацько-селянське повстання.

Піднесенню повстання сприяла сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Чорним, який займав угодовську позицію відносно польського уряду, з одного боку і запорізькими козаками-випищиками на чолі з Тарасом Федоровичем — з другого.

Тарас Федорович, як відомо, був гетьманом нереєстрових козаків під час походу на Крим в 1629 році. Після цього походу гетьманом їх ми бачимо вже Леона Івановича. Напередодні повстання випищики знову обрали гетьманом Тараса Федоровича, який стояв на непримиренній позиції відносно польського уряду і угодовців з табору реєстрових козаків. Тарас Федорович виступає в джерелах також під іменем просто Тараса. „История Русов“ називає його Трясилом.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 304.

² Львовская русская летопись, „Русский исторический сборник“, т. III, кн. III, с. 240.

³ Там же, с. 239.

⁴ Там же, с. 239.

Коли Конецпольський повернувся на Україну, Чорний став вимагати від нереєстрових козаків покори. Далі, коли була прислана платня реєстровцям, Чорний і польські комісари почали переглядати реєстр, виписуючи з нього небажані елементи. В числі виписаних було 300 реєстровців, що були на Запоріжжі. Чорний вимагав від них, щоб вони з'явилися з артилерією на волость. Вони обіцяли скоритися його наказові, але, прийшовши на волость у березні, несподівано схопили Чорного і привезли до Тараса, який також уже був на волості. Тут Чорного стратили. Пізніше поширилися чутки, що козаки стратили Чорного за те, що він ніби перейшов в унію і поклявся полякам знищити православія і козацтво.¹

Виступ нереєстрових козаків на волость став поштовхом до повстання. Уже в кінці березня путивльські воеводи доносили царю, що запорізькі козаки „из Запорог выгреблись в Переяславль с пушками, и ныне де, государь, збираютца изо всех городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, что были выписаны, а собрався де, государь, выгонять им из Киева и изо всех городов после великодня поляков“¹.

Налякані виступом Тараса, реєстровці втекли під охорону коронного війська в Корсунь. Підійшовши до Корсуня, Тарас почав бій з польським військом і реєстровцями. Корсунські міщани підтримали повстанців. Під час бою до повстанців приєдналась також більшість реєстровців. Коронне військо з частиною реєстровців змушене було відступити.

Після цього повстання почало швидко поширюватись на Наддніпров'ї. Козаки розсилали універсали, в яких закликали народ приєднуватись до них для охорони віри, обіцяючи козацькі вольності. Частина повстанських загонів приєдналась до Тараса, а частина діяла самостійно, нападаючи на шляхту і на польських жовнірів. „Почалися купити зевсюд“², — каже український літописець.

Повстання являло велику загрозу для польських панів, тим більше, що повстанці, за словами Конецпольського, мали план „трактувати з Москвою і піддати їй всі тамошні краї“. На початку квітня Конецпольський рушив з коронним військом з Бара в напрямку на Київ, розіславши перед цим універсали, в яких закликав шляхту йти до коронного війська „той пожар кров'ю хлопства гасити“³. Конецполь-

¹ П. Кулиш, Матеріали для історії воссоединения Руси, т. I, с. 295.

² Львовская русская летопись, там же, с. 240.

³ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, с. 297.

ський послав вперед коронного стражника Самійла Лаща, відомого шляхетського розбійника і грабіжника¹.

Просуваючись до Києва, Лащ на перший день великоддя вдерся в містечко Лисянку і вирізав усе населення „ак мужов, так и жон, так и детей в церкви будучих, и попа с ними“, і по дорозі „людей невинных, былебы тилко Русин был, забивали“. Другий польський загін вирізав усе населення в містечку Димері².

Особливо бурхливо розгорнулось повстання на Лівобережжі, в районі Переяслава. Туди ж рушив із своїм військом Тарас і розташувався табором під Переяславом. Конєцпольський, що прибув у Київ „з великим гневом на козаки и на вшитку Русь“, одразу ж почав переправлятися за Дніпро, але під час переправи мало не попав у полон до козаків — козаки „мало не поймали“ його, так що він змушений був тікати в Київ.

„Не без труда и не малого кровопролития“ вдалося Конєцпольському переправитись за Дніпро. На початку травня (ст. ст.) коронне військо стояло вже під Переяславом.

Бої між коронним військом і повстанцями під Переяславом тривали коло трьох тижнів. Уже перша битва з повстанцями була невдала для Конєцпольського. Путивльський боярський син Г. Гладкий, що був з козаками під час цієї облоги, каже, що „у польских людей... с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боях черкасы поляков побивали“³.

¹ Сучасник Лаща Ерліч характеризує його так: „Самійло Лащ, коронний стражник, не дбав про господа бога, не боявся посполитого права, не соромився добрих людей, чинячи наїзди на шляхетські маєтки і доми, чинив насильства, убивав, обрізував носи і вуха, силою віддавав дівчат і вдів за людей своєї банди, складеної з різних вигнанців, волохів, татар, розбійників, злодіїв... Кілька сот чоловіків були завжди нерозлучно з ним. Вони зробили непрохідним київський шлях, так що ніхто по ньому не їздив, боячись розбоїв і грабунків. Він мав 236 баніцій і 37 інфамій за різні злочини; але він завжди мав охоронця в своїх розбоях і наїздах в особі його милості краківського пана гетьмана Конєцпольського, який охороняв його військовими екземптами і таким чином дуже потурав мерзотникові, безбожній людині, який ні за що мав князів і воевод, а незначну шляхту руйнував і вбивав; жінки й дівчата терпіли насильства; що у кого забране, те й пропало; а якби кому спало ні думку скаржитись у суд, той мусив зректись дружини й дому і рятувати життя втечею. Він сварився з князями Вишневецькими, Корецькими і київським воеводою Тишкевичем, насилаючи банди на їхні володіння, грабував і чинив бешкети протягом кількох десятків років, поки, нарешті, не стало гетьмана Конєцпольського, і екземпти не врятували його. Тоді його милість воевода з жителями, яких зібралось до 12 000, наїхали на Макарів, вигнали дружину Лаща з дітьми, зберігши, проте, їм життя, коли дружина на колінах просила пощади. А сам Лащ за кілька днів перед тим утік від дружини“ (Latopisiec, I, ss. 49—50).

² Львовская русская летопись, там же, сс. 240, 242.

³ П. Кулиш, Материалы для истории воссоединения Руси, т. I, с. 316.

В цих боях повстанці виявляли велику мужність і відвагу. Наприклад, був випадок, коли поляки оточили невеликий загін козаків, але козаки боронилися так, що поляки жодного не захопили живим, крім одного сотника, та й то вже пораненого.

Рішучий бій між повстанцями і коронним військом відбувся 22 травня (ст. ст.). Коронний стражник Лащ, помітивши козацький загін, що їхав на розвідку, взяв 500 чоловіка жовнірів і почав з козаками бій.

Не маючи сил розбити козаків, він звернувся по допомогу до Конецпольського, який і поспішив до нього з двотисячним загоном жовнірів. В цей час Тарас, довідавшись, що Конецпольського в обозі немає, атакував обоз. Намісником Конецпольського був Потоцький. Почався жорстокий бій. Козаки захопили у поляків кілька гармат. В цей час на допомогу полякам підоспів Конецпольський. Бій тривав ще 6 годин. Коронне військо було розгромлене. Якби не перешкодила злива, каже літописець, повстанці поляків „снатъ бы вшитких и ноги не выпустили“¹.

Цю битву автор „Истории Русов“ назвав „Тарасовою ніччю“. Т. Г. Шевченко оспівав розгром Конецпольського в своєму прекрасному творі „Тарасова ніч“, використавши для нього оповідання „Истории Русов“ і, очевидно, народні перекази. Т. Г. Шевченко надзвичайно яскраво малює цю першу велику перемогу українських народних мас під проводом Тараса над коронним військом:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта вісті,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралось козацество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки

¹ Львовская русская летопись, там же, с. 241.

Пісню тії ночі, —
Тії ночі кровавої,
Що славною стала
Тарасові, козацеству,
Ляхів що приспала.

Після розгрому Конєцпольського хвиля козацько-селянського повстання піднеслась ще вище. Конєцпольський був відрізаний від правого берега Дніпра. За словами літописця, повстанці „поляков так были облегли зо вшитких сторон, же юж не могли що радити“¹.

Повстанці розгромили польські загопи в Копачеві, в Димері, в Білгородці, під Києвом, коло Боришполя. Під Києвом була знищена „Золота рота“, що складалася виключно з шляхтичів. Щоб не дати змоги коронним військам переправитись через Дніпро на допомогу Конєцпольському, повстанці спалили в Києві 50 байдаків і силу човнів.

Конєцпольський змушений був вступити з повстанцями в переговори, намагаючись домовитися з реєстровцями. Становище Конєцпольського, за словами літописця, було таке, що він почав молитись: „Найсвятейшая панно! Вынеси же мене оттоль здорового“².

Заможні козаки, як колишні реєстрові, так і нереєстрові, згодилися піти на компроміс з Конєцпольським. 8 червня (н. ст.) 1630 року під Переяславом між Конєцпольським і козацькою старшиною був укладений договір. Куруківський договір лишався в силі, але реєстр фактично збільшувався до 8 000 чоловіка. Виписані з реєстру козаки знову приймалися до нього; не включені до реєстру повинні були розійтись по домах, але їм гарантувалася „безпека“.

Під час переговорів гетьманом козацького війська був уже не Тарас Федорович, а Антін Конашевич Бут. А при укладенні договору Конєцпольський затвердив гетьманом Тимоша Михайловича Орендаренка. Долю Тараса мав вирішити король, але до того він лишався при війську. Отже Тарас не був виданий, хоч Конєцпольський спочатку настоював на цьому, обвинувачуючи його в зрадницьких планах проти Речі Посполитої³.

Так закінчилось повстання 1630 року. Хоч воно й не привело до повалення панування шляхетської Польщі над Укра-

¹ Львовская русская летопись, там же, с. 242.

² Там же, с. 245.

³ Пізніше Тарас був козацьким полковником на волості. В 1633—1634 роках брав участь у війні Польщі з Росією. В 1634 році він знову на деякий час виступає як гетьман, репрезентуючи опозиційно настроєні кола козацтва. В 1635 році Тарас вів переговори з російським урядом про переселення 700 козаків у межі Росії, на Слобожанщину. Російський уряд, боячись порушити договір з Польщею, укладений незадовго перед тим, відмовився прийняти козаків. В 1636 році Тарас сам їздив у Москву.

їною, все таки значення його в визвольній боротьбі українського народу проти польських панів було велике. Розгром Конецпольського під Переяславом зміцнив рішучість українських народних мас продовжувати боротьбу за своє визволення. Народ пишався своєю перемогою. Недарма на Україні в тому ж році поширились чутки, що Конецпольський намагається організувати новий похід проти козаків, бо він „славу гетманскую и честь королевскую утратил: запорожских де козаков не побил и веры крестьянской в свою римскую не превратил“¹. Український літописець, розповідаючи про похід Конецпольського проти козаків, підкреслює, що „гетман Конецполский ходил за Днепр козаков зносити. Людей много стратил и сам ледве ся вынес; але предця гарматы им zostавил и познал що козаки“².

„Статті для заспокоєння руського народу“. Після укладення Переяславського договору ситуація на Україні лишалась надзвичайно напруженою. Селянський рух не був цілком ліквідований. Восени того ж року галицька шляхта скаржилась на втечі селян на Наддніпров'я, де вибухали селянські заколоти. Сила нереєстрового козацтва збиралась на Запоріжжі. Туди ж пішов з кількома тисячами козаків і колишній гетьман Антін Конашевич, який не схотів коритися новому, затвердженому польським урядом гетьманові реєстровців Орендаренкові. Нереєстрові запорізькі козаки й далі робили морські походи на турецькі володіння.

Але й реєстрові козаки не корилися польському урядові. Їхнє посольство до короля в липні—серпні того ж року, а далі на сеймі 1631 року, яке добивалось збільшення реєстру з 6 до 8 тисяч чоловіка і підвищення в зв'язку з цим платні, а також свободи для віри, не мало успіхів. Це ще більше підсилило опозиційні настрої серед реєстровців.

Польський уряд, боячись нового селянсько-козацького повстання на Україні, вирішив збільшити чисельність своїх військових сил на Наддніпров'ї і весною 1631 року розквартирував там коронне військо. Це викликало нові заколоти, особливо на Лівобережжі. Повстанці нападали на загони коронного війська і вступали з ними в бої. Наприклад, з Варшави повідомляли, що козаки напали на коронне військо в Ніжині і погромили полки Лаща й Мочарського³. В шляхетській кореспонденції в цей період часто зустрічається вираз: „Сваволя гору бере“.

Загроза для польського уряду була тим більша, що серед козаків існував план перейти в підданство до росій-

¹ П. Кулиш, Матеріали для истории воссоединения Руси, т. I, с. 298.

² Львовская русская летопись, там же, с. 239.

³ П. Жуквич, Сеймовая борьба, VI, с. 149.

ського царя. Путивльські воеводи доносили царю в серпні 1630 року: „А от запорожских де, государь, черкас посланы к королю посланцы, и те де черкаские посланцы от короля к ним, черкасом, не бывали, и говорят де, государь, черкасы: буде де опять на них придут польские люди войною, а их де мочи не будет против поляков стоять, и оне де хотят бить челом тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии, чтобы ты, государь, пожаловал их, велел им в своем государстве поведеное...“¹.

Активним прихильником цього плану був новий митрополит Ісаія Копинський, обраний після смерті Іова Борецького влітку 1631 року.

Польський уряд дуже боявся тяжіння козацтва до Росії, з якою у Польщі назрівала війна. Непокіли його також підступи шведського короля Густава Адольфа, що стояв на чолі протестантської коаліції під час Тридцятилітньої війни. Густав Адольф намагався встановити зв'язки з козаками, щоб притягти їх на свій бік і підняти повстання проти Польщі². Влітку 1631 року до козаків прибуло через Москву шведське посольство в супроводі відомого путивльця Гладкого, але посольство це закінчилось невдачею. Новий гетьман реєстрових козаків, обраний влітку 1631 року на місце Орендаренка, Іван Петражицький - Кулага, передав шведське посольство в руки Конецпольського, виявляючи цим вірність польському урядові і сподіваючись таким шляхом добитися для реєстровців розширення прав. В 1632 році реєстрові козаки послали нове посольство на сейм. Король у своїй писаній відповіді не відхилив прохань козаків. Характер відповіді короля був стриманий і в деякій мірі давав надії. Король боявся загострювати відносини з реєстровими козаками через загрозу війни з Росією і шведські підступи.

Березневий сейм 1632 року був останнім сеймом Сігізмунда. 20 квітня (ст. ст.) 1632 року Сігізмунд умер. Ще за свого життя він добивався забезпечення польської корони за своїм сином Владіславом. Але на польську корону зазіхав в той же час шведський король Густав Адольф, що, як відомо, намагався ввійти в зносини з козаками, а також з протестантами в Польщі, сподіваючись через них добути підтримку всіх дисидентів. Щоб не дати Густаву змоги здійснити свої плани, Владіслав вирішив піти на поступки дисидентам, в тому числі й православним, і добивався притягнення козацтва на свій бік. Така політика Владіслава відносно православних, зокрема козаків, зумовлювалась також

¹ П. Кулиш, Матеріали для історії возсоединения Руси, т. I, с. 300.

² Густав Адольф характеризував козаків як „дияволів ворога“.

його претензіями на російський престол і загрозою війни з Росією.

Православна шляхта, духовництво і братства старалися використати вибори нового короля для утвердження прав православної церкви. Їм активно допомагало реєстрове козацтво. Окремо для себе реєстрове козацтво добивалося права участі в обранні короля, а також одержання вольностей, які належали „людям рицарським“, тобто шляхті. Разом з тим реєстрові козаки підтримували кандидатуру королеви Владіслава, сподіваючись з допомогою його добутти шляхетські права і обмежити диктатуру магнатів.

Конвокаційний сейм¹, що зібрався в червні 1632 року, не дав бажаних результатів ні для православних взагалі, ні для реєстрових козаків зокрема, хоч гетьман Петражицький-Кулага під час сейму пересунув велике козацьке військо на Брацлавщину і на Волинь, сподіваючись цією військовою демонстрацією вплинути на сейм. Сейм відхилив вимоги реєстрових козаків щодо участі в виборах короля і зрівняння в правах з шляхтою. Реєстрові козаки, не зважаючи на те, що вони були землевласниками і мали права, які підносили їх над „хлопами“ і наближали до шляхти, все таки лишалися для магнатів і шляхти також тільки „хлопами“.

Після конвокаційного сейму опозиційні настрої серед реєстрового козацтва підсилювались. Козаки збиралися на ради, на яких обмірковували плани дальших дій. Запорізькі козаки-виписики Григорій Кромчанин і Мартин Марков розповідали путивльським воеводам, що на козацьку раду, яка зібралася в Черняхівській Діброві в серпні, приїздили митрополит Ісаїя Копинський „и иные старцы“ і говорили козакам, „чтобы они стояли против поляков за христианскую веру, а поляки де хотят христианскую веру разорить; а буде де они, черкасы, за веру против поляков не имуть стоять, и они де, духовный их чин, говорили им, что де поедут на твое государево имя“².

На другій раді, що зібралася в полі коло Маслового Ставу, козаки скинули з гетьманства Калагу, обвинувативши його, за словами другого вихідця в Росію, запорожця Івашки, в тому, „что он хотел обляшиться“³. Гетьманом був обраний Андрій Діденко. Нових полковників, за словами Григорія Кромчанина і Мартина Маркова, козаки обрали „из черных людей, которые де преж сего бились с поляками в прошлом“ 1630 році під Переяславом⁴. Колишній

¹ Сейм, що передував виборчому сеймові.

² Акты Московского государства, т. I, № 427.

³ Там же.

⁴ Там же.

гетьман Кулага був незабаром убитий козаками в Каневі. Були страчені також його послы, що їздили на конвокаційний сейм. До повалення і вбивства Кулаги спричинилось, очевидно, те, що він уживав заходів проти козацької „сваволі“, старався не допускати морських походів і провадив стриману політику відносно польського уряду, що й могло дати привід до підозрення його в схильності до унії.

Третя козацька рада відбулась у Корсуні. На цій раді, як розповідає запорожець Івашко, було 2 000 козаків, гетьман Діденко і „кращі люди“ — полковники білоцерківський, чигиринський, корсунський, переяславський, лубенський, військовий суддя Яцина з Черкас, військовий суддя Гиря з Жовнина, сотник Кизим з Києва „и из всех городов“. „А унейщиков черкас, — каже Івашко, — которые отступили в ляцкую веру, в ту раду черкасы не пустили ни одного человека, чтобы они про их думу не ведали“. Рада постановила, „что им от крестьянской веры не отступать, буде на них ляхи наступят, а их мочи не будет, и им бить челом государю, царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтобы государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они, белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр“¹.

На елекційний (виборчий) сейм, призначений на вересень 1632 року, козаки знову вирядили послів. В даній посольству інструкції вони вже не настоювали на допущенні до участі в обранні короля. Велика увага віддавалась в інструкції релігійному питанню. Козацькі послы мали добиватись, щоб „наш народ руський був залишений при своїх правах і свободах, а духівництво наше благовірно при церквах, епархіях і маєтках і не терпіло більше такого лиха і утисків від уніатів“. Далі в інструкції козаки просили збільшення річної платні, поширення реєстру на 2 000 чоловіка, визначення місця стоянки артилерії; нарешті, вони просили, щоб пани не утискали козаків, які жили в маєтках, і не перешкоджали цим козакам при виході з маєтків продавати своє майно. Одночасно в листі до королевича козаки обіцяли підтримувати його кандидатуру. Отже реєстрові козаки, не зважаючи на незадоволення польським урядом, не наважились стати на шлях збройної боротьби, сподіваючись добитись розширення своїх прав легальним шляхом, при допомозі Владіслава.

Елекційний сейм не задовольнив спеціально козацьких вимог. Але виділена сеймом комісія виробила „Статті для заспокоєння руського народу“, які були підтверджені Владіславом, не зважаючи на незадоволення уніатів і на старання папського нунція, який добивався, щоб Владіслав не

¹ Акты Московского государства, т. I, № 427.

затверджував цих пунктів. Але Владіслав вважав необхідним піти на поступки православної шляхті і ліквідувати її опозиційність. Особливо боявся Владіслав опозиційних настроїв серед реєстрового козацтва, тим більше, що чекалася війна з Росією. Владіслав був обраний королем.

„Статті для заспокоєння руського народу“ були затвержені на коронаційному сеймі, що зібрався в січні 1633 року. За цими статтями за православними затверджувались такі права: вільно відбувати релігійні обряди, будувати церкви, засновувати школи, друкарні і братства, займати посади. Церкви, монастирі, маєтки і єпископства, що належали до унії православної церкви, вирішено було поділити між уніатською і православною церквами. Православна церква дістала право мати свою вищу ієрахію на чолі з митрополитом. Фактично православна ієрархія існувала і до того, але вона визнавалася незаконною.

Затверджуючи за православними право власної ієрархії, польський уряд і магнати вжили, проте, заходів до того, щоб митрополит і єпископи були замінені новими особами, близькими до правлячих магнатсько-шляхетських кіл. Митрополитом був обраний печерський архімандрит Петро Могила, що був у родинних зв'язках з магнатами Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими, Радзівіллами та ін.

Затверджений Владіславом у сані митрополита, Могила силою скинув митрополита Ісаію Копинського і почав боротьбу проти нижчого духівництва — монахів і попів, які не хотіли визнавати його влади. Діяльність Могилы була спрямована до того, щоб зломити опозицію нижчого духівництва, частини шляхти, заможного міщанства і козацької старшини і перетворити православну церкву в знаряддя української православної феодальної верхівки, тісно зв'язаної з польсько-шляхетською державністю.

Ісаія Копинський продовжував боротьбу проти Могилы, але безрезультатно. В 1638 році частина монахів переселилася в межі Російської держави. Туди ж хотів утекти й сам Копинський, але був схоплений прихильниками Могилы і вмер у в'язниці.

„Статті для заспокоєння руського народу“ не припинили наступу католицизму і уніатства на православ'я. Національно-релігійне гноблення українського народу підсилювалось. Українська шляхта продовжувала скатоличуватись і ополячуватись, утворюючи разом з польською шляхтою єдиний феодальний фронт проти українського народу. Про ополячування української шляхти в кінці 30-х і на початку 40-х років XVII століття Боплан пише: „Дворяни в краї [українська шляхта. — К. Г.] дуже нечисленні, в усьому наслідують польське дворянство і, очевидно, соромляться додержувати іншої віри, крім латинської, яка чимраз більше

поширюється серед них, не зважаючи на те, що всі князі і знатніші люди походять від православних предків¹.

У лютій боротьбі проти польської шляхти і зрадників України, в боротьбі за своє соціальне і національне визволення маси українського селянства, козацтва і міщанства відстоювали українську народність, сприяли розвитку української культури.

Кодак і зруйнування його Сулимою. Восени 1632 року, під час елекційного сейму, почалась війна Російської держави з Польщею. В цій війні на боці Польщі взяла участь частина козацької старшини на чолі козацьких загонів, сподіваючись таким шляхом добитися розширення своїх прав. В червні 1634 року війна закінчилась Поляновським миром, за яким російський уряд визнавав за Польщею міста, що відійшли до неї за Деулінським перемир'ям (1618 року). Крім того, Польща одержала 20 000 карбованців контрибуції за відмовлення Владіслава від претензій на московський престол.

Одною з основних причин, які примусили Польщу припинити війну з Російською державою, була небезпека війни з Туреччиною, що добивалась знищення козацтва. Тому польський уряд після укладення Поляновського миру вирішив вжити заходів до приборкання козацтва і припинення втечі селян на Запоріжжя.

Сейм 1635 року ухвалив ряд постанов для „припинення морських нападів, чинених військом запорізьким“. Козаки повинні були ні на суші, ні на морі не давати ніякого приводу до розриву миру з Туреччиною під загрозою позбавлення всіх прав, вольностей і привілеїв. Число реєстрового козацтва не могло перевищувати 7 000. Тих реєстровців, які задумали б бунтувати, не коритися гетьманові або його намісникові чи своїй старшині, або скликати чернецьку раду (без участі старшини), мусили карати на смерть. Ухвалено було також збудувати замок на Дніпрі, щоб перешкодити втечам селян на Запоріжжя і козацьким походам на море.

Замок був збудований незабаром коло Кодацького порога на Дніпрі і мав „как самовольную какою и твердоузную лошадей самовольников на твердом муштуку держать“, — як указували пізніше представники польського уряду. В замку був поставлений гарнізон з 200 жовнірів під командою французького офіцера Маріона, який взявся ретельно виконувати покладені на нього завдання. Він не давав проходу козакам повз Кодак, забороняв жовнірам продавати козакам порох, перешкоджав козакам полювати і ловити рибу, заарештовував їх і садив у тюрму та ін.

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 303.

Збудування Кодака і дії Маріона викликали серед козаків велике обурення. Запорізьке нереєстрове заможне козацтво і частина реєстровців вирішили знищити Кодак.

Політична ситуація сприяла здійсненню цього плану. Польща в цей час починала війну з Швецією. Конецпольський з коронним військом вирушив на театр воєнних дій. Туди ж поплила на чайках на чолі з старшиною Костянтином Вовком і частина козаків, яких польський уряд, не маючи свого флоту, хотів використати на морі. І козацькі чайки, дійсно, успішно діяли тут проти шведів.

Кодак був збудований в липні 1635 року, а вже в серпні того ж року запорізький гетьман Сулима, повернувшись з морського походу, зруйнував замок і вирізав його гарнізон. Підкуплена польським урядом старшина реєстровців зрадницьки схопила Сулиму і передала його в руки уряду. Сулима разом з п'ятьма його товаришами був відвезений у Варшаву. Вони були скарані на смерть, тіла їх четвертовані. Деяким з товаришів Сулими вдалось уникнути кари. З козаками, що брали участь у зруйнуванні Кодака, люто розправились на місці: вони були заслані в Гадяч насипати кріпосні вали, при чому їм обрізали вуха.

Захопленням Сулими, його найголовніших товаришів і козаків і розправою над ними польському урядові вдалось запобігти новому повстанню на Україні. Атмосфера на Наддніпров'ї і, особливо, на Лівобережжі була дійсно надзвичайно розпечена. Зимою 1634—1635 року відбувались заколоти на Полтавщині, на чолі яких стояв Яцько Острянин, що перед тим як козацький полковник брав участь у війні Польщі з Росією. Полтавці мали спалити Полтаву і перейти на Слобожанщину, в межі Росії.

Збудування Кодака було вороже зустрінуте як на Запоріжжі, так і на волості, між якими був тісний зв'язок. Незабаром після розправи над козаками і Сулимою 700 козаків, переважно з Лубен, на чолі з колишнім гетьманом Тарасом рушили в межі Російської держави, на середній Донець, де хотіли оселитись. Виступ на волость запорізьких козаків на чолі з Сулимою міг стати з цій напруженій ситуації поштовхом для нового повстання на Україні.

Про те, яку загрозу являв для Польщі виступ Сулими, свідчить пізніша записка польського агента в козацьких справах, українського шляхтича Адама Киселя: „Була тоді така нагода для сваволі, — писав Кисіль, — яку тільки собі можна вимислити як найкращу, і певно загорілася б уся Україна. Річ Посполита була занята пруською війною і, боронь боже чого, перше ніж Річ Посполита могла б обернути свої сили, ми б тут на Україні всі погинули...

Присутність покійника¹ і шкатула, розсипана майже в цілості моїми руками, не тільки стримала цей рух, а й обернула його протів автора“².

10. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 1637—1638 РОКІВ

Повстання 1637 року. Розправа польського уряду з козаками і Сулимою підсилила заворушення серед маси нереєстрового козацтва. Частина нереєстрових козаків мала намір перейти на службу в Росію. Весною 1636 року в Москву їздив Тарас „з певним числом козаків“, хоч його переговори з російським урядом про переселення в межі Російської держави й цього разу не мали успіху, бо Росія не хотіла загострювати відносин з Польщею після невдалої війни 1632—1634 років. Проте, пізніше Тарас, як є підстави думати, переселився в межі Росії.

Опозиційні настрої виявлялись і серед реєстровців, які були незадоволені утисками з боку старост, невиплатою платні, непоповненням реєстру замість убитих і померлих, постійними коронного війська в козацьких домах. Щоб уникнути нового виступу козаків, польський уряд послав до них Адама Киселя, свого агента в козацьких справах.

Адам Кисіль був українським шляхтичем. Не зважаючи на це, він був вірним захисником польсько-шляхетської державності і через це зайняв видатне місце серед правлячих магнатських кіл Польщі і набув великі володіння. Службова кар'єра Киселя починається з обрання королем Владіслава. Через кілька років він був уже чернігівським підкоморієм. Разом з тим йому була доручена після смерті Луки Жолкевського найближча адміністративна влада над козаками, яку він мав здійснювати під безпосереднім керівництвом коронного гетьмана.

Протягом усієї своєї діяльності Кисіль провадив польську політику відносно козацтва, використовуючи для цього своє українське походження і православну віру. Кисіль уважав, що „трьома способами треба трактувати ту нерозумну чернь. Старшину — дарунками, статочних і тих, що дома мають і на них оглядаються, — ласкою. Нагадувати їм про цілість отчини, про вольності, котрими користуватимуться не тільки вони самі, але й потомство їх. А диких бунтівників, голишів, що тільки здобиччю живуть, як орда, — тих стримувати загибеллю, страхом шаблі; бо до-

¹ Мова йде про Луку Жолкевського, брата гетьмана, що як переяславський староста був головним комісаром в козацьких справах; Кисіль був його помічником.

² М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, с. 223.

води, пієтизм, віра, вольності, жінки, діти — в їх голові все це Дніпром пливе. Поділивши так на три частки, трьома методами приступали до тих своїх непевних побратимів“¹.

Перший метод був успішно застосований, як відомо, в 1635 році при придушенні виступу Сулими. Кисіль був в приятельських стосунках з митрополитом Петром Могилою. Про Киселя Т. Г. Шевченко писав у своєму творі „Бували війни“:

Галагани і Киселі, і Кочубеї-Нораї —
Було того добра чимало.

Кисіль приїхав до козаків на початку серпня (за новим стилем) 1636 року. Серед козаків панувало велике незадоволення. З допомогою Петра Могили, використовуючи ті методи, про які говорилося вище, Киселеві вдалося на деякий час запобігти виступові козацтва.

Далі увага частини козацтва була відтягнута походом у Крим на допомогу новому кримському ханові Інает-Гірею, який прагнув до незалежності від турецького султана і вів боротьбу проти Кан-Теміра. Похід цей тривав з січня до весни 1637 року. На чолі його стояв Павлюк (повне ім'я його було Павло Бут). Втручання козаків у кримські чвари не суперечило інтересам польського уряду.

В той же час реєстрові козаки вирядили посольство на сейм, призначений на березень 1637 року. Дана послам велика інструкція повна скарг на утиски, які терплять козаки від панів і старост. В інструкції говорилося, що козакам немає іншого виходу, як тільки переселитися в „Московську землю“, яка вже багато „товариства нашого прийняла, з жінками й дітьми осіли вони в Білгороді“².

Але польський уряд відмовився задовольнити прохання козаків. В квітні він відправив до козаків комісарів Миколу Потоцького і Адама Киселя, які мали переглянути реєстр і виключити з нього небажані елементи. Комісарам удалося „очистити“, як висловлювався Кисіль, реєстрове військо. Проте ця „очистка“ тільки підлила масла в вогонь і сприяла повстанню нереєстрового козацтва, а також частини реєстровців. На чолі повстання став Павлюк, що повернувся з кримського походу. В 1635 році Павлюк брав участь у зруйнуванні Кодака, за що його разом з Сулимою засудили в Варшаві до смертної кари, але йому вдалося її уникнути.

Повернувшись з кримського походу, Павлюк повів агітацію на Запоріжжі проти старшини реєстровців. В травні

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VIII, ч. I, с. 233.

² Відділ рукописів Бібліотеки Академії Наук УРСР, II, № 13402, арк. 137. М. Грушевський, там же, с. 238.

він на чолі випищиків виступив на волость, захопив козацьку гармату і вивіз її на Запоріжжя.

Починаючи повстання, Павлюк висував таку програму: центром козацтва мало бути Запоріжжя; за запорізькими нереєстровими козаками мали бути визнані козацькі права і привілеї; все козацтво повинне було мати одну організацію і одного гетьмана на Запоріжжі.

Тим часом старшина реєстровців добила обрання нового гетьмана — Сави Кононовича замість Василя Томиленка, якого підозрювали в співучасті з Павлюком. В відповідь на це Павлюк вирушив з Запоріжжя на волость. 12 серпня ст. ст. (22 н. ст.) Павлюк видав універсал до всього козацтва і поспільства (тобто селянства і міщанства), в якому закликав усіх приєднуватися до його війська, пропонував ловити реєстрову старшину як зрадників і продажних людей і представляти до нього. Одночасно Павлюк послав у Переяславський полк своїх полковників Карпа Скидана і Семена Биховця, які поширювали листи з закликом козаків і поспільства до повстання. Листи ці мали величезний вплив. В одному з листів до населення Лівобережжя Скидан підкреслював, що поляки намагаються викоренити православ'я, обернути в кріпосних усіх підданих королівщин, а також козаків, мучать жінок і дітей і т. д.

В вересні 1637 року гетьман реєстрових козаків Кононович і кілька старшин були схоплені Павлюком і страчені. Частина реєстровців приєдналась до Павлюка, значна ж частина лишилася при коронному війську.

Повстання швидко охопило Наддніпров'я. Шляхта в паніці тікала з своїх маєтків, воліючи, як каже сучасник Окоцький, „краще ликове життя, ніж шовкову смерть“¹.

З особливою силою розгорнулось селянсько-козацьке повстання на Лівобережжі. Частина повстанців вирушила на Мошни на Київщині, де Павлюк призначив збірний пункт для війська. Багато повстанських загонів діяли на місцях. Швидкому й великому поширенню повстання сприяв голод, що спалахнув на Україні в наслідок неврожаю 1637 року.

З якою інтенсивністю поширювалось повстання, показує таке свідчення польного гетьмана Миколи Потоцького: „На Задніпров'ї все до останку покозачилось, — писав він на основі донесень з кінця листопада 1637 року. — Міста княжі [Вишневецького] Ромни видають величезні купи своєвільників, і всі інші без винятку, і мій Ніжин теж при-

¹ Дневник Симеона Окоцького. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 177.

шився до них. Замкові козаки, котрих було 200 чоловік, вимовили службу“¹.

Переяславський староста писав коронному гетьманові Станіславу Конєцпольському про події на Лівобережжі: „Кизим теж звів з Києва чималу купу за Дніпро; стоїть тепер в Переяславі і там до нього збираються. Острианин з Полтави теж збирає їх до себе. В тамошніх містах, що належать до староств, все хлопство покозачилося; в самім Гадячу вписано їх в козаки дві тисячі“². В той же час Потоцький писав Конєцпольському: „Дуже гультайство зміцняється на Задніпров’ї, — справді, що хлоп, то козак. Скиданові універсали один за одним літають по містечках, містах і селах або вдень і вночі кінні і піші скрізь збиралися і до нього прибували, і витолковує їм, який то пригідний час на те, аби добиватися від нас вольностей своїх, — знищивши тепер військо наше, на весну зможуть зміцнитися і уґрунтуватися проти нас, душманів і неприятелів віри своєї, як нас називають“³.

За словами Окозького, у Павлюка був план спертися на допомогу донських козаків і татар і визнати владу російського царя⁴.

Битва під Кумейками. Придушення Потоцьким повстання 1637 року. Для придушення повстання коронний гетьман С. Конєцпольський вирядив польного гетьмана М. Потоцького. 6 грудня (ст. ст.) 1637 року між повстанцями на чолі з Павлюком і польською армією М. Потоцького стався лютий бій під Кумейками на Черкащині. Коронне військо було добре озброєне, тоді як не всі повстанці мали навіть самопали, а частина їх була озброєна лише рогатинами, косами, сокирами. Крім того, польське військо зайняло зручну позицію на рівнині перед болотами, які перетинали шлях до нього з фронту. Битву почав Павлюк, погнавши загін Лаща від Мошнів до Кумейків. „Наступ селян, — пише Окозький, — являв дуже показне видовище: вони йшли табором, вишикуваним у шість рядів, з чотирма гарматами на чолі, двома по боках і двома в кінці, а в середині між возами йшло військо... Ідучи, ворог сильним криком, богохульством, лайкою, непристойними словами ганьбив і зневажав шляхту, жовнірів, гетьманів і самого короля... Козаки йшли під майорячими прапорами, з гарматними пострілами і гучними вигуками: „А чи далеко гетьман буде ночувати? Лящику, побіжиш до хачику!“⁵.

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі, т. VІІІ, ч. I, с. 264.

² Там же, с. 265.

³ Там же, сс. 265—266.

⁴ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 174.

⁵ Там же, сс. 199—200.

Після дуже упертого бою коронному війську вдалося вдертися в табір повстанців. Повстанці билися надзвичайно мужньо. Сам Потоцький писав про це: „Було таке уперте і завзяте це хлопство, що ніхто з них не хотів кричати „миру“; навпаки, тільки кричали, щоб одному на одному вмирати... Котрим нестало стрільби і зброї, били жовнів голоблями й дишлями“¹. Бій тривав до пізньої ночі. Павлюк і Скидан, вважаючи битву програною, відійшли на південь, щоб там зібрати нові повстанські сили. Керування повстанцями взяв Дмитро Гуня, що був, за свідченням сучасників, талановитим стратегом і людиною дуже відважною. Гуні вдалося зімкнути табір і відвести повстанців за Черкаси, до Боровиці. Але тут повстанці, ослаблені битвою під Кумейками і не маючи допомоги від Лівобережжя, вирішили здатися. Павлюк і Томиленко були видані Потоцькому, відправлені в Варшаву і там скарані на смерть, хоч при здачі Кисіль обіцяв зберегти їм життя. Від козаків, що здалися, був взятий спеціальний лист — „криваве зобов'язання“, в якому вони обіцяли цілком коритися Речі Посполитій. Лист був підписаний від імени всього війська запорізького військовим писарем Богданом Хмельницьким.

Після здачі повстанців під Боровицею козацько-селянське повстання не припинилось. Центром його було Лівобережжя, особливо Лубенщина, де після Скидана діяли Кукла і Скребець. В районі Ірклієва стояв великий повстанський загін на чолі з Кизимом. Реєстровці схопили Кизима і передали Потоцькому. Але після цього спалахнуло нове велике повстання на Лубенщині на чолі з сином Кизима Кизименком і Дукренком. Повстанці розгромили замок князя Вишневецького, спалили костюл, повбивали шляхту, шляхтянок і монахів. Потоцький розгромив і цей виступ і захопив Кизименка.

Лютим терором, використовуючи роздрібненість повстанців, Потоцькому вдалося придушити повстання. Свій шлях від Ірклієва через Переяслав до Ніжина він заставив шибеницями й палями, на яких були повішені і посаджені повстанці. Сам Потоцький писав: „Велю тільки найголовніших по дорогах розставити — десяток буде прикладом для сотні, а сотня — для тисячі. Не для іншого я й сюди до Ніжина заїхав, як на те, щоб з безпечності витягнути і на власні очі їх на палі побачити“². В Ніжині Потоцький наказав скарати на смерть Пирога і п'ятьох старшин. За при-

¹ М. Грушевський, Історія України-Русі. т. VIII, ч. I. с. 270.

² Там же, с. 278.

кладом Потоцького, це саме робили й пани з своїми непокірними підданими.

Залишивши коронне військо на чолі з своїм братом Станіславом на зиму на Лівобережжі, Потоцький вирушив з Ніжина до Києва, „щоб запровадити законний порядок, — як пише Окольський, — в цьому центрі заколоту“¹. Митрополит Петро Могила урочисто зустрічав і вітав Потоцького. На другий же день після приїзду Потоцький улаштував для киян видовище: на горі Киселівці, за стінами воеводського замку, були посаджені на палі „начальники бунту і святотатці“ — Кизим з сином, а третьому ватажку повстанців — Кушеві було відтято голову.

„Ординація“ 1638 року. На початку 1638 року сейм ухвалив „Ординацію війська запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої“, яка обмежувала права реєстровців. Ординація касувала козацьку юрисдикцію і обрання старшин. На чолі реєстровців мав стояти старший комісар, що призначався на сеймі з рекомендації гетьманів і при тому неодмінно з шляхтичів. Комісар мав управляти всім козацьким військом, запобігати його бунтам, чинити суд і з наказу коронного гетьмана приходити з військом в призначені строк і місце. Комісарові мали коритися осавули, полковники, сотники і все військо, а всі вони разом з комісаром мали підлягати коронному гетьманові. Осавули і полковники також мали призначатися з шляхтичів. Тільки сотники і отамани могли обиратися з козаків, заслужених перед Річчю Посполитою. Резиденція комісара призначалася в Трахтемирові. Полковники мали жити в своїх полках і не виїздити з них без дозволу коронного гетьмана. Полковники з їх полками повинні були по черзі виступати на Запоріжжя, щоб відбувати сторожову службу проти татар і перешкоджати збиранню „своєвольців“ і їх морським походам. Під загрозою смертної кари жоден козак не мав права без виданого комісаром паспорта ходити на Запоріжжя. Міщани ні самі, ні їхні сини не повинні записуватися в козаки, а також не повинні віддавати дочок заміж за козаків під загрозою конфіскації майна. Місця козацької осілості обмежувались певною прикордонною з татарами територією. Козакам заборонялось оселятися і набувати власність в більш віддалених місцях, крім Черкас, Чигирини, Корсуня та інших прикордонних міст, де присутність їх була необхідна для сторожової служби проти татар, щоб таким чином усунути приводи для зборищ і бунтів. Реєстр не повинен

¹ Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, с. 213.

був перевищувати 6 000 чоловіка¹. Таємна сеймова інструкція передбачала, крім того, утворення при комісарі і полковнику особливої „гвардії“ з вищою оплатою для придушення бунтів і „сваволі“, а також відновлення і укріплення Кодака з гарнізоном з 600 чоловіка коронного пішого війська і 100 найманих козаків.

Повстання 1638 року. Кривавий терор Потоцького не ліквідував цілком повстання. Селянсько-козацькі заворушення в південно-східній Україні тривали протягом усієї зими 1637—1638 року. Нереєстрове запорізьке козацтво не складало зброї і готувалось до нового повстання.

На початку 1638 року польський уряд вирядив проти запорожців ротмістра Мелецького з військом, що складалося з жовнірів і реєстровців. Проте експедиція ця закінчилась невдало: запорожці відбили спробу Мелецького переправитись через Дніпро на Запоріжжя. Більше того: почались заворушення серед реєстровців, багато яких переходили до запоріжців і мало не перебили своєї старшини на чолі з Ілляшем Караїмовичем. Мелецький мусив відступити. В своєму рапорті Станіславу Потоцькому він писав: „Козаків трудно використати проти їх народу — це однаково, як вовком орати землю. Ці ж зрадники ніяк не схотіли схилитись у сприятливий бік; пішов ні з чим“².

Весною 1638 року на Наддніпров'ї знову почалось велике козацько-селянське повстання. Поштовх до розгортання повстання й цього разу був даний виступом запорожців на чолі з гетьманом Яцьком Остряниним на волость. Правою рукою Острянина був уже відомий Скидан.

Великі надії Острянин і Скидан покладали на допомогу донських козаків, до яких було виряджене посольство. Між запорізькими і донськими козаками, як ми вже відзначали, з давніх часів існували тісні зв'язки. В цей період все частішими стають спільні походи донців і запорожців проти турків і татар (на Азов, Керч, Кафу, Сіноп та ін.). Одночасно збільшувалось число запорожців на Дону. Донський отаман Татарінов розповідав у квітні 1638 року в Москві: „Всех де донских атаманов и козаков ныне будет з 10 000 человек, опричь запорожских черкас; а запорожских черкас у них в Азове и на Дону з 10 000 человек; и ныне к ним в Азов запорожские черкасы идут безпрестанно многие люди“³.

¹ Volumina legum, т. III, с. 440; російський переклад: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 286—288.

² Відділ рукописів Бібліотеки АН УРСР, II, № 13402, арк. 467—468. Див. М. Грушевський, там же, с. 291.

³ Русская историческая библиотека, т. XVIII. „Донские дела“, кн. I, с. 701.

Між запорожцями і донцями був укладений договір про взаємодопомогу. Як говорили в 1632 році донські козаки стрілецькому п'ятидесятникові Угрюмову, — „у нас де, у донских казаков, з запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуды чаять каких... людей многих на Дон или в Запороги, і запороским черкасом на Дону нам, казаком, помогать, а нам, донским казаком, помогать запороским черкасом“¹.

Вирядивши посольство до донців, Острянин і Скидан розіслали в різні міста і монастирі листи й грамоти, відправили також попів і монахів на Поділля, Волинь і Полуття підіймати до повстання народ і православну шляхту.

В кінці березня — на початку квітня Острянин і Скидан рушили по суші й воді з Запоріжжя на волость. Українське населення з нетерпінням чекало появи запорожців. В багатьох місцях готувались до повстання. Окольський з цього приводу писав: „Одни готують порох, други дають людей, гроші і провіант. Уже влаштували лікарню в Трахтемирові. Межигірський монастир посилає їм благословіння і Печерський віддає часть. На водах уже готові переправи. Самі ріки Псел, Сула, Стариця і Дніпро несуть Острянину луну: *veni, vide, vince*“².

В Ніжині „свавільники“ били в бочки замість бубнів, збираючи до себе народ, і далі вирушали в похід.

Виступивши з Запоріжжя, Скидан пішов по правому берегу Дніпра під Чигирин, звідки частина його війська переправилась за Дніпро і підійшла до Ірклієва, де був розташований загін польського війська. Головні запорізькі сили на чолі з Остряниним, що плили човнами по Дніпру, напали на Кременчук, заволоділи Хоролом і Омельником, а далі повернули до Голтви, міста князя Єремії Вишневецького, зайняли тут зручну позицію і добре укріпились.

С. Потоцький з коронним військом і частиною вірних йому реєстровців на чолі з Ілляшем Караїмовичем спішно рушив проти Острянина, і на початку травня (н. ст.) підступив до Голтви. Але спроба Потоцького захопити Голтву зазнала повної поразки, і він змушений був відступити назад до Лубен.

Острянин рушив за Потоцьким під Лубни, проте зазнав тут невдачі і відступив до Лохвиці, а далі — до Миргорода.

Рушивши за Остряниним, коронне військо недалеко від Лубен несподівано наштовхнулось на загін донських і запорізьких козаків в 500 чоловіка на чолі з путивльцем

¹ Русская историческая библиотека, т. XVIII, „Донские дела“, кн. I, с. 340.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 219—220.

Муркою і Ріпкою, що йшли на допомогу Острянинові. Після довгого лютого бою з коронним військом козаки змушені були вступити в переговори з Потоцьким. Останній вимагав від козаків видати ватажків — путивльця і Ріпку. Донці і запорожці спочатку відмовлялись, але кінцево кінцем виконали вимогу Потоцького. Проте це не врятувало їх від меча Потоцького: коронне військо кинулось на козаків і майже всіх вирізало.

Тим часом повстання все більше розгоралось. Все Наддніпров'я й Задніпров'я, територія Сули, Хорола, Псла, місцевість, межуюча з Слобожанщиною, були охоплені вогнем повстання. Велике повстання спалахнуло також на Чернігівщині. Тут повстанці розгромили війська чернігівського підстарости і його самого вбили. На правому березі Дніпра зібралось до 5 000 повстанців на чолі з Соломою. Повстання охопило правий берег Дніпра до самого Києва. Кілька тисяч повстанців на чолі з Бардаченком загрожували Києву. До повстанців приєднались великі маси селян з новозаселених місць — „слобід“ Уманщини.

Під час руху Острянина спід Лубен до Лохвиці, а далі до Миргорода, загопи його поповнювались повсталими селянами. З самої тільки Роменщини в загопи Острянина влилось до 10 000 селян. Спід Миргорода Острянин рушив під Лубни і спинився нижче міста, на Сулі, коло Лукомля, перервавши сполучення польського табору з Переяславом. Тут Острянин вступив в переговори з С. Потоцьким, вимагаючи поновлення Переяславського або Куруківського договору. Проте переговори ці кінчилися безрезультатно.

Спід Лукомля Острянин перевів частину свого війська на Сніпорід. Тут на нього напали Потоцький і Вишневецький. Не одержавши вчасно підтримки від козацького загону на чолі з Сокирявим, Острянин відступив назад до Лукомля. Сокирявий же, не знаючи про відступ Острянина, несподівано наскочив на польське військо і попав у полон, а загін його був розбитий. Сокирявий розповів полякам, що Острянин і старшина не збираються продовжувати боротьбу до кінця, а хочуть перейти в межі Російської держави, до Білгорода, куди й відправили вже своїх дружин. За словами Сокирявого, Острянин і старшина вже двічі пробували втекти спід Лукомля, але козаки їх затримували.

Довідавшись про поразку Сокирявого, Острянин хотів знову рушити в межі Росії через Ромни, але козацька голота настоювала, щоб він ішов вниз по Сулі до Дніпра і по Дніпру до Запоріжжя. Під натиском більшості війська Острянин відступив вниз по Сулі під Жовнин.

Тут коронне військо 3 червня (ст. ст.) 1638 року атакувало повстанців, не давши їм часу отаборитись. Почався

гарячий бій. Коронному війську вдалося вдертися в козацький табір. Острянин, вважаючи, що справа остаточно програна, залишив на чолі кінноти табір і через Сулу пішов у межі Російської держави, на Слобожанщину, де оселився з дозволу російського уряду на Чугуєвому городищі (тепер Чугуїв на Харківщині)¹.

Відхід Острянина не привів до поразки повстанців. Під проводом Кудрі і Пешти їм удалось зімкнути табір. „Після цього, — пише Окольський, — битва набрала з обох боків такого кривавого характеру, що гірше й бути не могло... Загибло так багато товаришів, лицарства кватцяного і панського, що, взявшись за перо, не можна згадати про них без гіркого суму“².

Повстанці обрали гетьманом Дмитра Гуню, під проводом якого протримались до вечора, а протягом ночі оточили табір окопом. Гуня, як відомо, брав участь у битві під Кумейками. Він зумів вивести козаків з трудного становища під Кумейками і відступити до Боровиці. Після здачі під Боровицею він разом з Скиданом утік на Запоріжжя, де з початку 1638 року був деякий час гетьманом. Запорожці на чолі з Гунею відбили експедицію Мелецького. Зберігся лист Гуні до татарського султана-калги, в якому Гуня від імени запорізького війська закликав татар на допомогу.

На другий день (4 червня ст. ст.) битва поновилась. Через деякий час козаки вступили в переговори з поляками, але переговори були перервані. Окольський каже, що до цього спричинилася звістка про наближення Скидана, якого Острянин посилав у Черкаси по підкріплення і військові припаси. Польське командування, довідавшись про це, вислало проти нього частину коронного війська і реєстровців на чолі з Ілляшем. Сталася велика сутичка. Козаки зазнали поразки. Сам Скидан був тяжко поранений і захоплений у полон.

Тим часом на допомогу коронному війську підходив польний гетьман М. Потоцький з кіннотою. Вночі з 11 на 12 червня (ст. ст.) Гуня відступив спід Жовнина до гирла Сули і зайняв позицію при впаді в останню р. Старця. Тут він так добре укріпився, що зробив свій табір неприступним і навіть тримав ворота його розчиненими. Окольський

¹ З Остряниним були його син, генеральний осаул, 10 сотників і 1019 козаків. На місці нового поселення виникла боротьба між козаками і Остряниним, яка закінчилась убивством останнього. Більшість же козаків повернулася назад.

² Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 240—241.

нише, що „не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його майстерності в таких спорудженнях“¹.

Коронне військо на чолі з М. Потоцьким після кількох невдалих атак почало облогу повстанського табору. Одночасно Потоцький розіслав загони польського війська по навколишніх селах з наказом знищити їх. Переконавшись, що взяти повстанського табору не можна, Потоцький запропонував повстанцям здатись, обіцяючи помилування. Гуня вступив з ним в переговори, вимагаючи поновлення козацьких прав і вольностей, „добутих кривавими заслугами“, і заявляючи, що козаки готові скорше вмерти, ніж згодитися на такий мир, який був укладений під Кумейками. Далі Гуня згоджувався на мир на умовах поновлення Куруківських статей. Потоцький рішуче відмовився від пропозиції повстанців, кажучи, що старі вольності скасовані конституцією сейму.

Минув червень, минав і липень, а облога тривала. І коронне військо, і повстанці все більше відчували недостачу провіанту. На Україні протягом кількох років був неврожай, лютував голод. В 1638 році була страшenna спека. Хліб і трава вигоріли. Люди їли листя з дерев. Багато вмирало. Не було пасовищ для худоби. Потоцький почав підозрівати Гуню в тому, що своїми переговорами він хоче відтягти час, щоб укласти мир на легших умовах або дочекатися підкріплення. Справді, до повстанців ішов на допомогу полковник Филоненко з козацьким загоном і обозом провіанту. Щоб не дати повстанцям вийти назустріч Филоненкові, Потоцький 4 серпня (н. ст.) почав великий наступ на повстанський табір і в той же час вирудив значну частину коронного війська проти Филоненка. Поляки розбили Филоненка, якому вдалося пробитися в повстанський табір тільки з незначним загоном і з невеликим запасом провіанту. Повстанці обвинуватили Филоненка в зраді, прилюдно покарали киями, а потім прикували ланцюгом за шию.

Кінець-кінцем повстанці 7 серпня (н. ст.) вирішили здатись. Гуня ж з частиною козаків утік в межі Російської держави. В 1640 році він стояв на чолі морського походу донців і запорожців.

Повстанці послали до Потоцького Романа Пешту. Пешта просив Потоцького, „щоб була складена м'якша конституція відносно козаків або щоб запропонована нам тепер не застосовувалась доти, поки не повернуться наші послі від його королівської милости“¹. В першому Потоцький відмовив, а на друге дав свою згоду, вимагаючи тільки від козаків видати артилерію, підтвердити присягою свое сло-

¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. II, сс. 243.

² Там же, с. 264.

во і до повернення послів від короля лишатись під безпосередньою владою самого гетьмана Потоцького і призначених ним полковників. Одночасно Потоцький вимагав, щоб повстанці помирилися з реєстровцями, які лишились вірними Польщі, і призначив на 9 вересня спільну раду в Корсуні, на якій мали бути обрані послі і написана петиція до короля. До повернення послів мав бути складений козацький реєстр, а після повернення козаки мусять здати на Масловому Ставі артилерію, булаву, бунчук, прапори й бубни, а приймати їх будуть комісари і полковники за призначенням короля. Козаки згодилися на цю вимогу.

В той же день відбулася присяга козаків. Спочатку присягали реєстрові, що лишилися вірні Польщі. Вони обіцяли „жити в приязні і згоді“ з „товаришами нашими реєстровими, що були в облозі на Старці“, і ніяких кривд їм не чинити. Далі присягали реєстрові, які приєдналися до повстанців. Вони теж обіцяли жити в мирі з реєстровцями, що були при коронному війську, а також зобов'язувались вилучити зсеред себе всіх нереєстрових, які прийшли з панських маєтків. Після всіх присягали запорізькі нереєстрові козаки — „чернь“. Вони обіцяли коритися тимчасовим полковникам і майбутньому комісарові, якщо він буде призначений від короля. Разом з тим вони висловлювали надію, що король залишить їх при давніх вольностях війська запорізького і що жінки і вдови давніх козаків не зазнають ніяких утисків. Далі вони підтримували прохання монахів Трахтемирівського монастиря про повернення їм їхніх володінь, що перейшли в інші руки, і монастирської казни, яка була в руках реєстрового полковника Ілляша. На другий день після присяги коронне військо вирушило назад, а козаки почали розходитись.

Повстання в південно-східній Україні після здачі повстанців на Старці не припинилось, а тривало ще деякий час, особливо на Роменщині. Проте й тут воно незабаром було придушене коронним військом.

Ради в Києві і на Масловому Ставі. Відбудова Кодака. Загальна козацька рада, призначена Потоцьким на 9 вересня, відбулася не в Корсуні, а в Києві. Вона обрала посольство до короля в складі Романа Половця, Богдана Хмельницького, Івана Боярина і Яна Вовченка. Посольство повезло з собою лист до короля, в якому козаки просили простити і забути минуле, зберегти за ними землі і майно, охороняти життя і спокій козацьких вдів, повернути Трахтемирів з селами, знову призначити платню, знищити „кадуки“¹.

¹ Польський уряд, конфіскуючи козацьке майно за повстання, роздавав це майно іншим особам на правах кадука (*jure caduco*).

Козаки зобов'язувались коритися комісарові та іншим начальникам, які будуть призначатися королем. Таким чином вони приймали ординацію 1638 року.

Друга козацька рада, призначена Потоцьким при здачі козаків на Старці, зібралась на Масловому Ставі 4 грудня. На раду прибув сам Потоцький з комісарами. Перегляд реєстру був уже закінчений. В козацькому війську було залишено 6 000 чоловіка. Рада виконала всі вимоги Потоцького: козаки склали перед комісарами гармати, булаву, бунчук, прапори й бубни; згодилися прийняти на місце гетьмана старшого комісара, яким ще раніш був призначений Петро Комаровський. Далі Потоцький призначив полковників. Згідно з ординацією, комісар і полковники були призначені з родовитої шляхти. Далі були визначені осавули, сотники і отамани. Серед новопоставлених сотників був і чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

Таким чином реєстрові козаки підкорилися польському урядові. Проте лишалась ще маса покозаченого нереєстрового населення, підкорити яку було далеко тяжче. Ця маса, не бажаючи миритися з поновленням панського гніту і боячись репресій за участь у повстанні, шукала виходу в переселенні в межі Російської держави, на Слобожанщину, у втечі на Дон, а також на Запоріжжя, ще не захоплене польськими панами.

Особливо широких розмірів набирає в цей період переселення на Слобідську Україну. Вище ми вже говорили про переселення козаків на чолі з Остряниним і Гунєю. З Остряниним переселилось понад 1 000 чоловіка. Переселенці прийшли з жінками, дітьми, майном, кіньми, коровами, вівцями. Серед них були не тільки козаки, а й селяни-землероби і ремісники. В своїй чолобитній на ім'я царя переселенці писали, що „поляки де и папезане хотя их в неволю привести в папезскую веру учели их и жон их и детей побивать и многие их братья и жоны их дети и всякие их родимцы побиты и они, гетман и черкасы от того смертного убойства и не хотя быть в папезской вере с жонами и детьми пришли в государеву сторону и государь бы их пожаловал, велел бы им быть в своей государевой державе в Московском государстве“¹.

В тому ж році, як ми вже говорили, втекли в Росію майже всі монахи Густинського монастиря, боячись репресій польського уряду за зносини з козаками і обернення в унію. Одною з причин переходу монахів у Росію була залежність від сваволі панів: „А ласка всякого пана, — писав густинський ігумен, — на волосинці висить; коли вона по-

¹ Д. Б а г а л е й, Материали для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, X., 1886, № 4, с. 15.

рветься, то все доведеться втратити“. В червні 1638 року путивльський воевода писав царю, що „подданые князя Иеремея Карабуты Вишневецкого, поднявся в нынешнюю свою козацкую войну, от места Гадятцкого, несколько тысяч, ушли в Путивль, а з собою взяли чернцов Мгарского монастыря“¹. В 1639 році 300 родин з України з'явилися в Курску і т. д.

Ці переселення поклали основу заселенню Слобідської України. Правда, відомі випадки, коли переселенці, не мирячися з утисками царського уряду і його адміністрації, а також своєї старшини, повертались назад. Так було, наприклад, як ми вже вказували, з тими переселенцями, що пішли з Острианиним. Проте більшість переселенців лишалась на нових місцях, знаходячи там порівнюючи не такі тяжкі, як під владою польських панів, умови життя.

Польський уряд насамперед звернув увагу на те, щоб перегородити нереєстровій масі шлях на Запоріжжя, звідки могло початись нове повстання. Для цього він негайно почав відбудовувати Кодак. На роботах було зайнято коло 4 000 солдат. Відбудовував Кодак німецький інженер Геткант. Сам коронний гетьман Конецпольський наглядав за укріпленням фортеці. В 1639 році в Кодаку був поставлений гарнізон. Існує легенда, що коли Кодак був уже готовий, гетьман Конецпольський, запросивши козацьку старшину, спитав з усмішкою латинською мовою: „Яким вам здається Кодак?“ — „Що руками людськими створено, те людськими руками може бути і зруйновано“ — відповів на це тою ж латинською мовою один з козацьких старшин. Це був колишній писар війська запорізького, а тепер чигиринський сотник Богдан Хмельницький.

* * *

Польський уряд люто придушив козацько-селянські повстання 1630-х років, використавши їх недостатню організованість, стихійність, суперечності серед повстанців, зраду частини старшин і реєстровців, а також перевагу своєї військової сили. Зокрема, одною з причин поразки повстань 1637—1638 років було те, що запорізькі козаки в цей час брали участь в обороні донськими козаками Азова від турків. Проте повстання 1630-х років відіграли велику роль в історії визвольної боротьби українського народу. Вони показали, що сила опору і рішучість українського народу до боротьби проти польсько-шляхетського режиму значно зросли порівнюючи з попереднім часом. Українські повстанці під час цих повстань здобули ряд блискучих перемог над коронним військом, які надихали народ на дальшу

¹ Акты Южной и Западной России, III, № 8, с. 16.

боротьбу проти панського іґа. Тільки використавши зазначені вище обставини, польському урядові з великими труднощами удалось придушити повстання.

Після придушення повстань 1630-х років польські пани підсилили гноблення українського народу. Настав десятилітній період нечуваного розгулу польського панства на Україні, який польські пани назвали періодом „золотого спокою“. Проте зломити волю українського народу до боротьби їм не вдалось. Назривала нова хвиля визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського режиму за свою національну незалежність. Серед українського народу підсилювалось тяжіння до Росії. Він прагнув з'єднатися з братнім російським народом для спільної боротьби проти шляхетської Польщі. Зв'язки між українським і російським народом зміцнялись. Велику роль у цьому відіграли переселення української людності в межі Російської держави, на Слобожанщину.

Отже повстання 1630-х років були тільки прелюдією визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі в 1648—1664 роках, що закінчилась знищенням панування польських панів над Україною і приєднанням України до Росії.

V

Культурний рух на Україні в другій половині XVI і в першій половині XVII століття

11. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В XVI І В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ.

XVI і перша половина XVII століття в історії України характеризуються підсиленням культурним рухом, який порівнюючи з культурним „затишшям“ в XIV—XV століттях можна з повним правом назвати культурним піднесенням. Цьому сприяли такі обставини.

1. Підсилення обміну і ріст зв'язків між землями України і процес перетворення української народності в націю, що почався на цій основі. Україна щодо цього переживала в XVII столітті приблизно той же період історичного розвитку, що й Росія. Про цей період історії Росії Ленін каже: „Тільки новий період російської історії (приблизно з XVII століття) характеризується дійсно фактичним злиттям усіх таких областей, земель і князівств в одно ціле. Злиття це... викликалось обміном між областями, що підсилювався, поступово ростучим товарним оборотом, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок. Через те, що керівниками і хазяїнами цього процесу були капіталісти-купці, то утворення цих національних зв'язків було не чим іншим, як утворенням зв'язків буржуазних“¹.

2. Культурний рух на Заході, „який з 1450 року ставав все сильнішим, все загальнішим“² і супроводився розвитком науки і національних культур.

3. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі.

¹ В. И. Ленин, Сочинения, т. I, с. 73.

² Ф. Энгельс, О разложении феодализма и развитии буржуазии. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, с. 449.

Культурний рух на Заході виявляв великий вплив насамперед на Польщу. Під впливом значною мірою Заходу в Польщі починає розвиватись національна польська мова, зароджується інтерес до польської національності, створюється література польською народною мовою. Одночасно вплив Заходу поширюється на Україну, Литву, Білорусію.

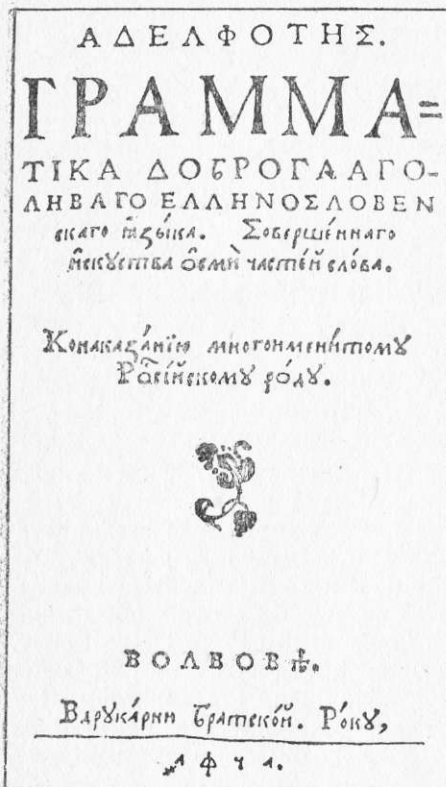

Рис. 14. Грамматика „Адельфотес“.

хетською, латино - католицькою культурою. Підсилюються культурні зв'язки між окремими частинами України. Виникають культурні центри (Острог, Львів). На початку XVII століття в культурний рух втягується й заможне козацтво, козацька старшина, що, як ми вже говорили, бере під свою охорону антикатолицький, антипольський опозиційний культурно-політичний рух на Україні, центром якого стає в цей час Київ.

Отже в культурному розвитку України в цей період поруч із шляхтою починають брати активну участь нові соціальні сили — бюргерство і козацька старшина, роль яких

Культурне пожвавлення на Україні, як і в Західній Європі і в Польщі, було зв'язане насамперед з поширенням з кінця першої половини XVI століття реформаційного руху. Католицька пропаганда, що була спрямована спочатку головним чином проти протестантизму і супроводилась розширенням католицької освіти і особливо підсилилась в 70—80-х роках XVI століття, також сприяла культурному пожвавленню на Україні.

З 70—80-х років XVI століття культурний рух охоплює українську православну шляхту і особливо заможне міщанство, бюргерство, які почали підсилено розвивати свою культуру для боротьби з польсько - шляхетською культурою.

у цьому русі в міру полонізації і скатоличення української шляхти стає все значнішою.

Треба сказати, що культура України в цей період, як і в період попередній, зберігала в основному феодальний характер, а головним ідеологічним фактором її було православ'я. Проте порівнюючи з XIV—XV століттями в ній все більше місце починають займати українська народна мова, українські національні риси, наукові знання, елементи західної і польської культури.

Найважливішим же моментом в культурному розвитку України в цей період було підсилення впливу народної української мови в літературі, що було головною передумовою розвитку української національної мови і національної культури.

12. МОВА

Офіційно - канцелярською мовою в українських землях, приєднаних до Польщі в 1569 році, лишалась мова „руська“. Вживання „руської“ мови в діловодстві в цих землях було гарантоване, як відомо, і актом Люблінської унії 1569 року. Проте з встановленням в цих землях після Люблінської унії панування шляхетської Польщі, „руська“ мова поступово витискала мовою польською, яка в XVI столітті стала в Польщі, поруч з латинською, офіційно-канцелярською і літературною мовою. Вже на початку XVII століття Литовський статут був виданий польською мовою. „Руська“ мова зазнає впливу польських і латинських мовних елементів, хоч одночасно в ній підсилюються і елементи української народної мови. Цього ж впливу зазнавала і церковнослов'янська літературна мова. Польська мова починає проникати в розмовну мову української шляхти, при чому вживання польських і латинських слів і виразів стає ознакою „доброго тону“.

Втім, не зважаючи на поширення впливу польської мови, серед частини української шляхти, православного духовництва, козацької старшини і міщанства росте інтерес до народної української мови, підсилюється тенденція до утворення власної національної літературної мови, що виявилось у спробах перекладу священного писання „із языка болгарского“ (церковнослов'янського) і з „польського языка“ на мову більш-менш близьку до української народної мови і в підсиленні впливу народної мови на літературну мову взагалі.

Зумовлювалось це, поперше, поступовим розвитком зв'язків між окремими землями України, початком перетворення українського народу в націю і концентрування діалектів української народної мови в національну мову;

подруге, це зумовлювалось почасти прагненням української шляхти, православного духовництва, заможного міщанства і козацької старшини використати українську народну мову для підсилення свого впливу на маси і зміцнення своїх позицій в умовах наступу польської шляхти і загострення класової боротьби.

Одним з найцікавіших перекладів священного писання на мову, близьку до української народно-розмовної, є, як відомо, так зване Пересопницьке євангеліє (1556—1561), що відрізнялось також багатством і різноманітністю свого орнаменту в стилі ренесанс. До літературних пам'яток такого ж роду належить так зване Літківське євангеліє, назване так за містечком Літками (Чернігівщина), де воно було знайдене. Цей переклад євангелія на українську мову зроблений в кінці XVI — на початку XVII століття.

Важлива роль в справі розвитку літератури на народній мові належить протестантському рухові. Із протестантських перекладів священного писання на мову, близьку до українсько-білоруської народно-розмовної, слід відзначити переклад з польської мови нового завіту, зроблений в дусі соцініанського віровчення шляхтичем Валентіном Негалевським в 1581 році на Волині, очевидно, в с. Хорошові. В своїй передмові „до ласкавого чителника“ Негалевський каже, що він не сам наважився „с польского языка на реч рускую писма нашего нового тестаменту переложити, а учинил то за намовою и напомниманем многих ученых, богобойных, а слово божее милующих людей, которые писма полского читати не умеют, а языка словенского читаючи, писмом руским, выкладу з слов его не розумеют“¹.

Треба сказати, що мова цих перекладів священного писання не є чистою українською народною мовою. Поруч з нею ми зустрічаємо в усіх перекладах більшу чи меншу домішку елементів мов церковнослов'янської, білоруської, польської та інших.

13. ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ І КУЛЬТУРНІ ЦЕНТРИ НА УКРАЇНІ

На культурне піднесення на Україні в XVI і в першій третині XVII століття величезний вплив справили виникнення і розвиток книгодруку. Основоположником книгодруку на Україні був знаменитий московський перший друкар Іван Фьодоров (Федорович, як його називали на Україні), що втік в 1565 році з Москви разом з Петром Мстиславцем „за литовский рубеж“. Тут Фьодоров і Мстиславець

¹ О. Л е в и ц к и й, Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси, „Киевская старина“, 1882, V, с. 200.

оселилися в Заблудові, маєтку литовського гетьмана Григорія Олександровича Ходкевича, заснували на кошти останнього друкарню і надрукували в 1569 році „Учительное евангелие“¹.

Дальшим виданням заблудівської друкарні був псалтир з часословом, що вийшов в 1570 році. Це видання Фьодоров

друкував уже сам, бо Мстиславець перейшов у Вільно, де заснував у будинку міщан Мамоничів друкарню і на кошти міщан Заріцьких почав друкування. Незабаром Ходкевич наказав Фьодорову припинити друкування книг і запропонував йому зайнятись сільським господарством. Але Фьодоров не згодився на це і в 1572 році перейшов у Львів. Тут він обходив „многих богатых“ з сльозами й земними поклонами, просячи у них підтримки для заснування друкарні, але не одержав її. Нарешті, з допомогою нижчого духовництва — „малих нецих в иерейском чину“ і дрібних міщан — деяких „неславних в мире“, йому вдалося заснувати в 1573 році друкарню. В 1574 році з друкарні Фьодорова вийшов „Апостол“ — перша друкована книга на Україні. Але й у Львові Фьодоров мусив скоро припинити друкування книг через брак коштів і заборгованість. В 1575 році Фьодорова прийняв на службу до себе князь В.-К. Острозький, призначивши його керуючим маєтками Дерманського монастиря. Але незабаром Острозький викликав Фьодорова в Острог, де він заснував на кошти Острозького друкарню, надрукував псалтир і новий завіт,

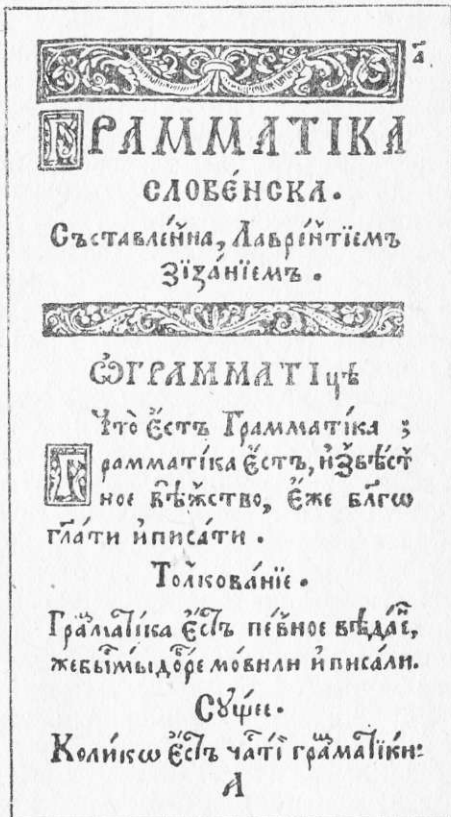

Рис. 15. Граматика Л. Зізанія.

¹ „Учительное евангелие“ — тлумачення евангельського тексту.

а далі, в 1580—1581 році Острозьку біблію церковнослав'янською мовою, яка являє собою видатний зразок друкарської справи того часу в усьому слав'янському світі. З Острога Фьодоров знову перейшов у Львів, але розгорнути видавничу справу не зміг через борги. Друкарню свою він змушений був ще перед тим заставити. В 1583 році Фьодоров умер у великих злиднях. Друкарню після його смерті викупило Львівське братство.

Після заснування друкарень Фьодоровим у Львові і Острозі друкарні почали виникати і в інших містах України — Луцьку, Почаєві, Києві, Чернігові та ін.

Найінтенсивнішу видавничу діяльність розгорнула друкарня при Києво-Печерському монастирі, заснована архімандритом Єлісеєм Плетенецьким коло 1615—1616 років. Якщо львівська друкарня з 1591 по 1622 рік, тобто за 32 роки, випустила 13 видань, острозька з 1580 по 1612, тобто за 33 роки, — 18, то київська з 1616 по 1624, тобто тільки за 8 років свого існування, випустила їх 11. Печерський монастир став центром мистецтва (живопису, гравюри) для всіх східних слав'ян.

Заснування друкарень відіграло велику роль у виникненні культурних центрів на Україні. Навколо друкарень збиралися культурні сили України, відкривалися школи і т. д. Таким культурним центром на Україні в 70-х роках XVI століття став Острог князя В.-К. Острозького. Разом з заснуванням друкарні князь Острозький відкрив школу і зібрав при своєму дворі гурток літераторів і вчених — Дем'яна Наливайка (брата Северина Наливайка), автора кількох антиуніатських творів; Герасима Смотрицького, першого ректора острозької школи; Христофора Філалета, автора „Апокрисису“ та ін. Після смерті Острозького в 1608 році гурток і друкарня припинили свою діяльність.

Поруч з Острозьким широку культурну діяльність в душі православ'я провадив князь Андрій Курбський, що втік в 1564 році з Російської держави в Литву. Оселившись на Волині, де він одержав у володіння Ковельське староство, Курбський також зібрав при своєму дворі гурток і взяв активну участь у розвитку руської православної феодальної культури і в боротьбі проти католицизму.

Проте діяльність православних магнатів в справі розвитку своєї культури була неглибока і неміцна. Уже на початку XVII століття значна частина магнатських родин, в тому числі й діти князів Острозького і Курбського, як відомо, ополячилися і покатоличилися.

Другим культурним центром на Україні в останній третині XVI століття був Львів. Тут також згуртувалися при заснованих братством школі і друкарні значні культурні

уже Лаврентій Зізаний-Тустановський; Тарасій Земка, який добре знав друкарську справу; Захарій Копистенський, автор видатного антиуніатського трактату „Палінодія“; Іов Борецький, який перейшов із Львова, де був учителем братської школи, і потім став ректором Київської братської школи, а далі митрополитом, та інші.

Значення Києва як культурного центру на Україні остаточно утверджується при митрополиті Петрі Могили, який був одночасно архімандритом Печерського монастиря. При ньому далі розвивалась діяльність печерської друкарні, була відкрита Києво-Могилянська колегія (1631), в якій зібрались видатні культурні сили, як Ісаія Козловський, Ігнатій Старишич, Йосип Горбацький, Інокентій Гізель та ін. Одночасно продовжувалась полеміка з уніатами і католиками (твір „Літос“ та ін.). Мета культурної діяльності Могили була підпорядкувати культурний розвиток України інтересам українських православних феодалів (шляхетської верхівки), які, лишаючись православними, були тісно зв'язані з польсько-шляхетською державністю і намагалися використати для розвитку своєї культури польсько-латинську шляхетську культуру.

14. ШКОЛА

Піднесенню культурного, зокрема шкільного життя на Україні, як і в Польщі, Литві і Білорусії, сприяв насамперед розвиток протестантського руху. Сучасник Буковський вказує, що в середині XVI століття в Польсько-Литовській державі протестантських друкарень і творів було більше, ніж католицьких. Прагнучи поширити свій вплив на різні верстви суспільства, протестанти велику увагу віддавали школам. За словами дослідника історії шкіл в Білорусії і на Україні в XVI і XVII століттях, з 150 сочиніанських польсько-руських громад „зрідка яка не мала своєї школи і рідко яка не була керована найосвіченішими пасторами, що закінчили закордонні університети“¹. З середини XVI століття протестанти почали відкривати навіть жіночі школи. Училися в протестантських школах діти як шляхти, так і непривілейованих станів, головним чином заможного міщанства.

Програма навчання в протестантських школах була досить широка. Викладалось священне писання, стародавні і народні мови, реторика, поезія, діалектика, філософія, математика, історія, іноді й правознавство¹. Проте треба

¹ К. Харлампович, Западнорусские православные школы, с. 162.

¹ Проф. А. Савич, Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в., К., 1929, с. 59.

відзначити, що і в протестантських школах світські науки займали другорядне місце. Головна увага зверталась на вивчення духовних дисциплін, на релігійне виховання в душі певного протестантського віровчення.

З протестантських шкіл на Україні найбільше були поширені школи социніанські, при чому центром социніанської освіти була Волинь. Поширенню протестантської освіти, як і взагалі протестантизму на Волині, особливо сприяли шляхтичі Чапличі-Шпановські — Мартин і Юрій. Останній відкрив у своєму маєтку Кисилині социніанську школу, яка в 30-х роках XVII століття була перетворена в академію з богословським відділом для підготовки социніанських пасторів і проповідників¹.

В 1644 році кисилинська школа на вимогу луцького католицького єпископа, який обвинувачував Чапличів у поширенні „блудної і чортівської професії“, була закрита польським урядом, а Чапличі за підтримку социніанського руху мусили заплатити грошовий штраф.

Боротьба католицизму з протестантизмом супроводилась швидким поширенням католицької освіти. Значну роль відіграв при цьому орден єзуїтів. З'явившись у Польщу і Литву в 60-х роках XVI століття, єзуїти почали підсилено відкривати свої школи. В 1570 році в Вільно була відкрита єзуїтська колегія, перетворена в 1578 році в академію. Спираючись на підтримку польського уряду, єзуїти в останній третині XVI і в першій половині XVII століття вкривають Польщу, Литву, Білорусію і Україну цілою сіткою своїх колегій. На Україні єзуїтські колегії з'являються з початку XVII століття.

Перша єзуїтська колегія на Україні була заснована в Львові в 1608 році. Далі такі колегії з'являються і в інших містах — в Перемишлі, Луцьку, Кам'янці - Подільському, Острозі, Барі, Вінниці, Києві та ін.

Керівництво єзуїтськими школами було строго централизоване. Всі ці школи були під відомом генерала єзуїтського ордену, без якого ніхто не мав права внести в викладання найменших змін. Школами окремих провінцій відали провінціали, а на чолі кожної окремої школи стояв ректор. Учителями шкіл призначались кращі члени єзуїтського ордену, при чому як призначенням, так і звільненням учителів відали провінціали. Склад учнів єзуїтських шкіл був аристократичний, привілейований. Вчилися в них переважно діти польської католицької і ополяченої і скатоличеної української шляхти. При цьому єзуїти старалися притягати в свої

¹ Проф. А. С а в и ч, Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в., с. 56.

школи насамперед дітей знаті, утворюючи для них в школах привілейоване становище.

Програма викладання в єзуїтських школах мала схоластичний характер. Основою її були стародавні мови — грецька і особливо латинська¹ і богословіє. Точні науки в цих школах займали мізерне місце. Головна ж увага в єзу-

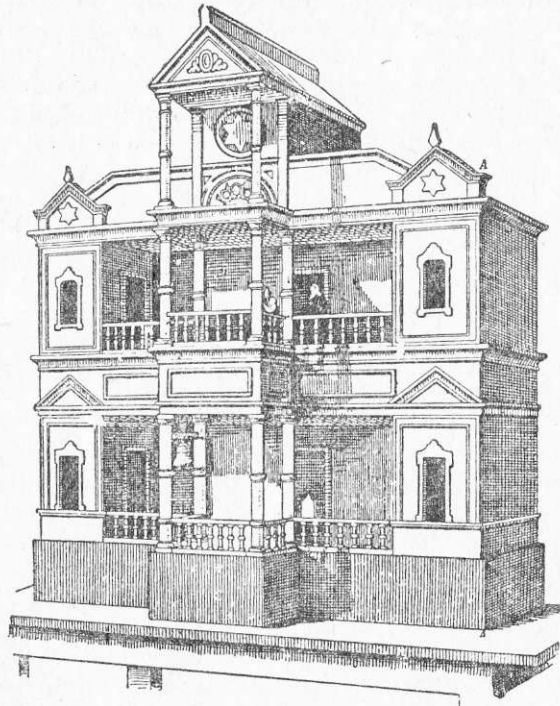

Рис. 17. Вертеп родини Галаганів (XVIII ст.).

їтських школах була звернута на розвиток у учнів релігійності, на виховання з них католицьких фанатиків. Тому в цих школах щодня відбувались церковні служби, практикувалась щомісячна сповідь, часто організовувались різні церковні церемонії і т. д.²

Поруч з єзуїтськими школами на Україні поширювались також школи уніатські, організовані за зразком єзуїтських; учителями в них часто були також єзуїти.

¹ Учні єзуїтських шкіл повинні були вживати латинську мову навіть у розмові.

² Проф. А. С а в и ч, Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в., с. 105.

Поширення польсько-шляхетської, латино-католицької культури, зокрема єзуїтських шкіл на Україні, що були знаряддям польської шляхти і католицької церкви в їх експансії на Україну, було одною з головних причин, які примусили українську православну шляхту звернути увагу на розвиток своєї культури і особливо шкіл, що відповідали б вимогам змінених соціально-політичних умов. Православні школи, що існували досі при церквах і монастирях, через свій низький якісний рівень не могли конкурувати з школами єзуїтськими і уніатськими, не кажучи вже про те, що й число їх було невелике. Характерно, що автор анонімного трактату початку XVII століття („Пересторога“) бачив головну причину занепаду „Русі“ і підкорення її владі Польщі в недостатньому розвитку культури і особливо шкіл: „То велми много зашкодило панству Рускому, же не могли школ и наук посполитих розширяти, и оных не фундовано, бо коли бы были науки мели, тогда бы за неведомостию своею не пришли до таковыя погибели“¹.

Втім, не всі культурні діячі розуміли необхідність розвитку нової школи. Так, знаменитий український полеміст Іван Вишенський рішуче виступив проти „мирской мудрости“ і латинства „с поганскими хитростоями“, діалектикою, реторикою, філософією, „с Аристотелями, Платонами и другими тим подобными машкарниками“, відстоюючи „правверную школу“ з грецькою або церковнослав'янською граматикою, часословцем, октоїхом, псалтирем, апостолом, евангелієм, і бачачи в біблій вмістище всієї премудрості. Таке ставлення Івана Вишенського до світських знань і латинської науки пояснюється тим, що він бачив у них тільки знаряддя католицизму в скатоличенні православних і в оберненні їх в „ересь латинскую“. Тому Іван Вишенський і відстоював в усій недоторканості старе православ'я, стару школу, церковнослав'янську мову, виступаючи проти всього нового в культурі. Боронячи стару культуру, в якій він бачив єдине знаряддя в боротьбі проти католицизму, Вишенський разом з тим виступав не тільки проти латинської мови, а й проти вживання „простої“ мови в церковній службі, проти перекладу священного писання на цю мову і вважав, що тільки після церковної служби „для вирозуменья людского“ можна „попросту толковать і викладать“.

Проте погляди Вишенського не стали пануючими. Інші культурні діячі України вважали, що для успішної боротьби з латинством необхідно розвивати свою науку, використавши для цього науку латинську. За словами Смотрицького, „не можно было плохому и голому за збройного рицера

¹ Акты Западной России, кн. IV, сс. 204—205.

воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповидати“. Крім того, самі умови суспільно-політичного життя вимагали знання латинської і польської мов. Латинська мова „була в старій Польщі мовою церкви і школи, мовою громадських і політичних понять, — тому вона входила в саму сутність польського громадського життя, становила необхідну приправу в колі скількибудь освічених людей. Чи могла після цього південно-руська школа обмежитись вивчення мов грецької і слав'янської?“¹.

Сільвестр Коссов у своїй книзі „Exegeſis abo danie sprawy o szkołach kijowskich y winickich“ (1635) пише: „Найголовніша потреба в латинських школах та, щоб бідної Русі нашої не називали дурною Руссю. Поїде бідолаха русин на трибунал, на сейм або на сеймик, в повітовий гродський суд або земський, — bez łaciny rłaci winu! Ні судді, ні стряпчого, ні розуму, ні посла. Дивиться тільки то на того, то на другого, вирячивши очі, як шуліка“².

За словами Павла Алепського, на Україні засновувались школи, мета яких була „пичючи в чужих студеницах воды наук иноязычных, веры своей не отпадати“.

Перша нова православна школа була відкрита в кінці 70-х років XVI століття князем В-К. Острозьким в Острозі. Ця школа являла середній учбовий заклад. На організації її відбився греко-східний вплив. Учителями в ній спочатку також були греки. Для викладання в своїй школі Острозький запрошував навіть протестантів (кальвіністів, лютеран і соцініан). Сучасники називали острозьку школу школою „грецькою“, „греко-слав'янською“, „колегією“, „триязычним ліцеєм“. Учили в ній мови церковнослав'янської, грецької, а також латинської.

Перше місце в острозькій школі належало вивченню церковнослав'янської мови. Тут була складена „Грамматика словенська языка“, надрукована в 1586 році в Вільно. Вихованцем острозької школи був і Мелетій Смотрицький, автор знаменитої „Славянської граматики“ (1619), яка довго була основним підручником при вивченні церковнослав'янської мови в школах Білорусії, України і Великоросії.

Складання цих граматик було відповіддю на твердження представників польсько-католицьких кіл про те, що на слав'янській мові не може бути науки. „Ще не було в світі академії, — писав з іронією єзуїт Скарга, — де б філософія, богословіє, логіка та інші вільні науки викладалися по-слав'янськи. З такою мовою не можна стати вченим. На цій мові нема ні граматики, ні риторики, та й бути не може“.

¹ П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в., К., 1889, сс. 9—10.

² История Киевской Академии Макария, с. 76.

Згодом острозька школа була перетворена в школу семи вільних наук, які ділилися на тривіум, тобто трипредметний курс (граматика, риторика, діалектика) і квадживіум, тобто чотирьопредметний курс (арифметика, геометрія, музика і астрономія).

Після смерті князя Острозького в 1608 році острозька школа через деякий час була закрита. Замість неї внучка Острозького Анна Алоїза Ходкевич відкрила в 1624 році єзуїтську колегію.

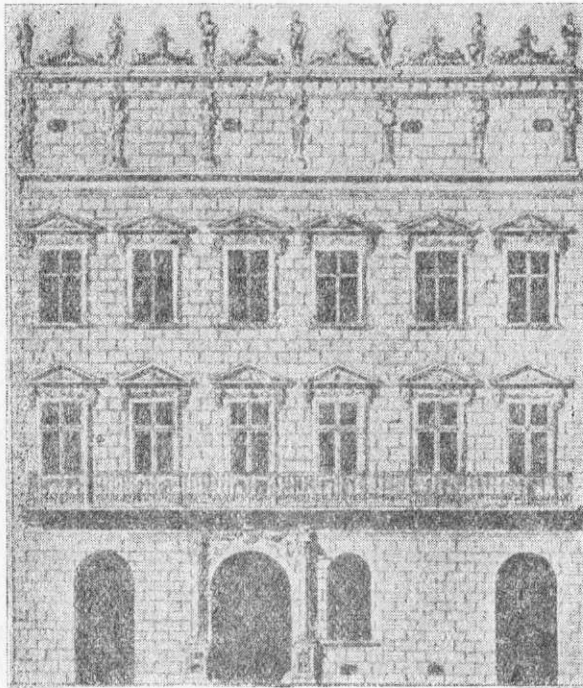

Рис. 18. Будинок Корнякта у Львові.

Активнішу, ніж магнати і шляхта, діяльність у галузі розвитку шкіл і поширення освіти на Україні розгорнули міщанські братства, насамперед Львівське з його школою. З погляду постановки навчальної справи Львівська братська школа була зразком для інших братських шкіл. Між нею та іншими братськими школами існував тісний зв'язок. Вона постачала їх учителями і навчальним приладдям. Склад учнів Львівської школи, як і інших братських шкіл, був всестановий, демократичний¹. Основна ж маса її учнів

¹ Проф. А. С а в и ч, Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI—XVIII в., к., 1929, с. 184.

це були діти міщанства і нижчого духівництва. Головним завданням школи було релігійне виховання учнів. Навчали в ній азбуки, грецької і церковнослов'янської мов, церковних співів і семи вільних наук, що склали тривіум і квад-ривіум.

Вивченню грецької і слов'янської мов у Львівській школі віддавали велику увагу. Учнями школи з допомогою учителів була складена грецько-слов'янська граматики під назвою „Адельфотес. Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка“ (видана в Львові в 1591 році). Учителю Львівської школи Лаврентій Зізаний склав граматику церковнослов'янської мови під назвою: „Грамматика словенска со-вершеннаго искусства осми частій слова и иных нуждных“ (видана в Вільно в 1596 році), якою користувалися в школах до появи в 1619 році граматики Мелетія Смотрицького.

В Львівській школі, як і в інших братських школах, ви-кладали і „руську“ мову. Пізніше в ній було введено вивчення мов латинської і польської.

Школа при Львівському братстві була першою школою такого типу. Слідом за нею почали швидко рости школи при братствах і в інших містах України — в Рогатині, Сяноку, Перемишлі, Красноставі, Галичі, Сатанові, Києві, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кременці та ін.

В Києві школа при братстві була відкрита в 1615 році. Проіснувала вона до 1631 року, коли, за згодою між братством і Петром Могилою, що був тоді архімандритом Києво-Печерського монастиря, з нею була об'єднана школа при ньому. Це об'єднання покляло початок київської православної колегії, перетвореної в другій половині XVII століття в академію.

Києво-Могилянська колегія була організована за зразком єзуїтських колегій. Вона мала шість класів — однорічних п'ять (інфіми, граматики, синтаксини, піїтики, риторички, і дворічний один (філософії). З чотирьох мов, що вивчалися в колегії — латинської, грецької, слов'янської і польської, — перше місце займала латинська. Навчання в Києво-Могилянській колегії, як і в колегіях єзуїтських, мало схоластичний характер.

З Києво-Могилянської колегії вийшли знамениті знавці грецької і латинської мов, як Єпіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський, які в середині XVII століття були запрошені в Москву для перекладу і виправлення богослужбених книг.

Польський уряд утискав православні школи і обмежував їх у правах. Вважаючи православні школи „розплідниками, де живиться схизма“, польсько-католицька влада всяко старалася затримати їх на рівні нижчих шкіл. Петру Могилі

коштувало немалих сил відстояти київську і вінницьку колегії. Польський уряд забороняв викладати в цих колегіях богословіє і не давав їм всіх тих прав, якими користувались колегії католицькі. Петру Могилі не вдалось також перетворити київську колегію в академію. Львівське братство, тільки витративши великі кошти на подарунки при королівському дворі і спираючись на підтримку таких впливових осіб, як молдавський воевода Єремія Могила, магнати Острозький і Скумін-Тишкевич, добилося права викладати в своїй школі дисципліни в обсягу трохи поширеному порівнюючи з навчальними закладами нижчого розряду¹.

15. ЛІТЕРАТУРА І ФОЛЬКЛОР

Піднесення літературної творчості на Україні в XVI і першій половині XVII століття відзначене насамперед появою великої полемічної літератури, спрямованої проти унії і католицизму. Ця література, будучи церковно-політичною публіцистикою, разом з тим тісно зв'язана і з художньою літературою. Художню сторону її визначають ліричні відступи, гостра сатира та ін., що зустрічаються і в „Апокрисисі“ і в „Пересторозі“ і в „Плачі“ Мелетія Смотрицького і в писаннях Вишенського, і в інших творах.

Поруч з полемічною літературою на Україні в XVI і в першій половині XVII століття розвивалась і література художня. З'являються нові літературні жанри: шкільна поезія (вірш) і шкільна драма. Мистецтво віршування розвивалось за силабічною системою польсько-латинських зразків. Головним змістом його був зокрема панегірик — похвала „видатним“ особам, наприклад, „Лямент дому княжат Острозских“ (1603) — плач з приводу переходу в католицизм представників роду Острозьких; панегірик киево-печерському архимандритові Єлісею Плетенецькому, — „Везерунок цнот превелебного в бозе его милости господина Елисея Плетенецкого“ (1618); „Вірше на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622), складені ректором киево-братської школи Касіяном Саквичем і т. д.

Шкільна драма розвивалась на Україні в цей час під впливом західних і польських латино-езуїтських драм. Сюжетами драм були релігійні теми: народження й страждання Христа (драми пасхального і різдвяного циклів), епізоди з життя святих, чудеса, а також моральні повчання.

В 1631 році в Львові була поставлена драма „Розмышление о муце Христа, спасителя нашего“ Іоаннікія Волковича. Після цього з'являється ряд драм, переважно безіменних.

¹ С. Г о л у б е в, Петр Могила, т. I, сс. 418—419.

Разом з шкільною драмою зароджується й побутова комедія в формі інтермедій, тобто веселих сцен з життя народу¹, які показувались в антрактах драми для розваги глядачів. Відомості про виставлення „комедій“ на Україні йдуть з кінця XVI і початку XVII століття. Так, в 1619 році на ярмарку в Каменці була поставлена інтермедія Якуба Гаватовича.

Рис. 19. Козак Мамай (давній варіант).

Шкільна драма мала вплив на розвиток на Україні вертепу (лялькового театру), вертепної драми. Вертепна драма, як і шкільна, складалася з двох частин — релігійних сцен, які показували на верхньому поверсі ящика (вертепу) і побутових, забавних, з життя народу — на нижньому поверсі.

¹ „Междувброшенные забавные игрища“, як перекладали тоді це латинське слово.

Художня проза на Україні в цей період представлена як місцевими творами, так і західноєвропейськими перекладними творами в місцевій обробці (збірки — „Великое Зерцало“, „Римские деяния“, рицарські романи, „факецыи или жарты польские“, французькі фавльо, переклади деяких новел Бокаччо та ін.).

Особливо розвивається на Україні в XVI—XVII століттях фольклор. Саме в цю епоху розцвітає новий фольклорний жанр, героїчний козацький епос — думи і пісні історичні¹, які оспівують боротьбу українського народу з турками і татарами та з польськими панами. Ці думи і історичні пісні являють видатне явище в українській народній поезії. В них народ в високохудожній формі оспівав свою любов до батьківщини, ненависть до своїх ворогів, свою героїчну боротьбу проти цих ворогів.

Одночасно розвивалось і українське літописання, що має велике значення для вивчення історії України того часу. З'являються такі літописи, як Львівський руський (1498—1649)², Густинського монастиря (1600—1641)³, Хмельницький літопис (1636—1650)⁴, Межигірського монастиря (1608—1700)⁵ та ін.

Ці літописи містять багато надзвичайно важливих записів, що малюють повстання українського народу проти польських панів. Так Львівський руський літопис є дуже цінне джерело щодо повстання 1630-х років. Автором його вважають українського шляхтича з Поділля Михайла Гунашевського, який в період визвольної війни 1648—1654 років був канцеляристом канцелярії гетьмана Богдана Хмельницького. В Хмельницькому літопису знаходимо дуже яскравий запис про повстання 1637 року: „И косы и серпы ковали на оружие, и не дармо земля тряслася: трясли и ляхи козаков; на Украине реки зафарбовалися от крови людской, повны были болота трупу ляцкого, а повни пали были трупу козацкого по местам“⁶.

¹ В. Антонович и М. Драгоманов, Исторические песни малорусского народа.

² Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских, т. III, кн. 3, М., 1839.

³ Чтения в Обществе истории и древностей российских, год третий, № 8, М., 1848.

⁴ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением, издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов, К., 1878.

⁵ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, К., 1888.

⁶ Летопись Самовидца, с. 78.

16. МИСТЕЦТВО

Як і інші сторони культурного життя, мистецтво на Україні в XVI і в першій половині XVII століття зазнає чималого впливу Західної Європи. Цей вплив виявлявся як у живопису, так і в архітектурі.

В цей період живопис на Україні зберігав значною мірою церковний характер (фрески, ікони). Проте порівнюючи з попередньою епохою в ньому починають займати велике місце побут, портрет, пейзаж. Особливо поширені були зображення козака-бандуриста „Мамая“ з різноманітними побутовими сценами. З'являються портрети гетьманів, зображення воєнних походів і т. д.¹

Розвиток українського живопису дуже затримувався політикою національно-релігійного гніту, яку провадили на Україні польська шляхта, католицьке духовництво і з допомогою їх польське католицьке міщанство. Українських православних майстрів-живописців, як і взагалі ремісників-некатоликів² відтискали від цехів або зовсім виключали з них (наприклад, у Львові і Перемишлі в кінці XVI і на початку XVII століття).

Не зважаючи на це, український живопис досяг в XVII столітті досить високого розвитку. Велику роль у розвитку його відіграли козацькі митці-живописці. Українських живописців запрошували в Москву для гравірування царських портретів. В Москві українськими гравюрами прикрашали палати. Українські художники вивозили свої твори в Ясси та в інші міста. Твори українського живопису йшли також на Схід³.

Сильний був західний вплив в архітектурі. Найраніше починає з'являтися на Україні архітектура готична. В XVI—XVII століттях поширюється архітектура в стилі ренесанс. Видатним пам'ятником архітектури цього стилю на Україні є збудований в 1590 році будинок львівського патриція Корнякта, який пізніше перейшов у власність польського короля Собеського. Будував цей палац італієць Петро з Барбони.

Починаючи з XVII століття, на Україні поширюється архітектура в стилі барокко. Багато католицьких костелів і монастирів, що з'явилися на Україні в XVII столітті, збудовані в цьому стилі. Барокко використовували також для

¹ К. Шероцкий, Живописное убранство украинского дома, „Искусство в Южной России“, К., 1913, № 9—10, сс. 415—425.

² Живопис, як і взагалі художня творчість, вважався в той час також видом ремісничої праці.

³ К. Шероцкий, Живописное убранство украинского дома, там же, 1913, № 4—5, с. 14.

свого будівництва українська православна шляхта, духовництво і козацька старшина.

В галузі музичної творчості XVII століття в історії України таксамо характеризується новинами. Стара церковна музика під впливом музики західної, грецької (афонської) і сербсько-болгарської перетворюється. З'являються нові

Рис. 20. Запорізькі козаки (малюнок XVIII ст.).

напиви — грецький, київський і болгарський, перенесені згодом в Росію. Одночасно поширюється багатоголосий, так званий „партесний“ спів за зразком західної музики. Співи і музика були дуже поширені в побуті народу. Боплан розповідає, що музика і співи були неодмінною приналежністю кожного весілля. В поборових реєстрах того часу зустрічаються дударі, скрипалі, скоморохи, яких польський уряд обкладав податками нарівні з людьми неосілими, без певних занять — гультями та ін. Відомий уже „козак Мамай“ виступає на зображеннях з бандурою. Папроцький розповідає, що запорожці співали пісні і грали на кобзах.

В цілому культура України в першій половині XVII століття досягала досить високого рівня розвитку і займала одно з перших місць серед культур слав'янських народів. Вона розвивалася в запеклій боротьбі українського народу проти шляхетської Польщі і відіграла велику роль у цій боротьбі. Зазнаючи західного впливу, культура України

в цей період розвивалась у тісному зв'язку з культурою Білорусії і Великоросії. Україна і Білорусія були одним з головних джерел західноєвропейського впливу в Росії. Одночасно підтримувались культурні зв'язки України з Молдавією, Болгарією, Сербією, Афоном. Набуваючи дедалі більше національних рис, культура України першої половини XVII століття виявила дуже великий вплив на дальший розвиток української національної культури.

ХРОНОЛОГІЯ

- 1570 (приблизно) Набір польським урядом загоду українських козаків на службу (утворення реєстрового козацтва).
- 1571 Петиція київської шляхти до короля про збереження прав „руської“ мови.
- 1572 Чума на Україні.
- XVI ст. (70—80-ті роки) Розгортання діяльності єзуїтів у Польщі.
- 1573—1574 Генріх Вадуа — король польський.
- 1573 Заснування московським першодрукарем Іваном Фьодоровим друкарні у Львові (перша друкарня на Україні).
- 1574 Вихід з друкарні Івана Фьодорова у Львові „Апостола“ (перша друкована книга на Україні).
- 1574 Похід українських козаків на чолі з шляхтичем Іваном Сверчовським у Молдавію (на допомогу одному з претендентів на молдавський престол Івані).
- 1575—1586 Стефан Баторій — король польський.
- 1575—1577 (приблизно) Походи козаків на чолі з князем Богданом Ружинським у Крим.
- 1576 Посольство брацлавської шляхти до короля з проханням, щоб усі папери з королівської канцелярії писались „руським письмом“.
- 1577—1580 (приблизно) Заснування острозької школи.
- 1577 Поява книги єзуїта П. Скарги „Про єдність церкви божої“ (O jedności Kościoła Bożego pod jednym pastierzem).
- 1577 Похід українських козаків на чолі з Іваном Підковою (претендентом на молдавський престол) і „гетьманом“ Шахом у Молдавію.
- 1578 Напад татар на Україну.
- 1578 Набір польським королем Стефаном Баторієм нового полку реєстрових козаків.
- 1579 Дії селян-повстанців на чолі з Карачурою, Крадзвою і Ракошиком на Поділлі.
- 1579 Прибуття Фавста Социна в Польщу.
- 1579 Заснування трибуналу в Луцьку (вища судова інстанція для Волинського, Брацлавського і Київського воеводств).
- 1580 Конституція польського сейму про боротьбу „з свавільними людьми“ на Україні.
- 1581 Надрукування Острозької біблії.
- 1581 Облога Пскова польським королем Стефаном Баторієм.
- 1581 Вихід євангелія Валентіна Негалевського.
- 1581 (приблизно) Запорізька Січ на о. Томаківці.
- 1582 Початок запровадження в Європі григоріанського календаря.
- 1582 Лист польського короля Стефана Баторія місцевій адміністрації про заборону порушувати права реєстрових козаків.
- 1582 Виступ селян села Кобчі на Волині.

- 1583 Набір польським урядом на службу нового козацького полку.
- 1583 Смерть Івана Фьодорова у Львові.
- 1580-ті роки Заснування Львівським братством друкарні і школи.
- 1584 Виступ селян містечка Березного на Волині проти польських жовнірів.
- 1584—1598 Цар Федор Іванович в Російській державі.
- 1585 Вбивство (утоплення) запорізькими козаками королівського посланця Глембоцького.
- 1585 Заснування Переяслава (на старому городищі).
- 1585 Ствердження антиохійським патріархом Іоакімом нового статуту Львівського братства.
- 1586 Виступ селян села Колпитова на Волині.
- 1586 Вихід з друку першої слав'янської граматики у Вільно.
- 1587—1632 Сігізмунд III — король польський.
- 1587 Напад повстанців (козаків і селян) на чолі з „гетьманом“ Лукіяном Чернинським на м. Кодню (поблизу Житомира).
- 1588 Надання константинопольським патріархом Ієремією права ставропігії Львівському братству.
- 1588 Третій Литовський статут.
- 1589 Переселення 700 козаків на чолі з отаманом Матвієм Федоровим в межі Російської держави (на Донець).
- 1589 Козацький похід на Очаків, Білгород, Тегиню, Козлов.
- 1589 Ліквідація луцького трибуналу.
- 1589 Заснування Чигирини.
- 1589—1590 Повстання населення Білої Церкви проти старости.
- 1590 Конституція польського сейму про роздачу земель на Україні („пустель, що лежать за Білою Церквою“).
- 1590 Одержання магнатом Олександром Вишневецьким грамоти від короля на Посулля (територія Сули).
- 1590 Ухвала зїзду православних єпископів (львівського, луцького, холмського і туровського) в Белзі про приєднання до католицької церкви.
- 1590 Набір польським урядом нового полку реєстрових козаків.
- 1591 Вихід з друку грецько-слав'янської граматики „Адельфотес“ у Львові.
- 1591 Заснування над р. Сулою (на старому городищі) м. Лубен.
- XVI ст. (кінець). Збільшення панщини в Галичині до трьох днів на тиждень з лану і на Волині до трьох днів на тиждень з волоки.
- 1591 Голод на Україні.
- 1591—1593 Козацько-селянське повстання на Україні під проводом гетьмана К. Косинського.
- 1591 (кінець) Напад К. Косинського на Білу Церкву.
- 1592 (початок) Невдалий похід польських комісарів проти козаків під Трипілля.
- 1593 (2 лютого н. ст.) Розгром К. Косинського кн. В.-К. Острозьким під П'яткою.
- 1593 (приблизно) Перехід К. Косинського в підданство до московського царя Федора Івановича.
- 1593 (травень) Виступ К. Косинського під Черкаси проти кн. О. Вишневецького; поразка і смерть Косинського.
- 1593 (травень) Проголошення Варшавським сеймом козаків поза законом.
- 1593—1595 Повстання населення м. Брацлава.
- 1594—1596 Козацько-селянське повстання під керівництвом С. Наливайка, Г. Лободи, М. Шаули.
- 1594—1595 Походи козаків на чолі з Г. Лободою і С. Наливайком у Молдавію.

- 1594 Запорізька Січ на Базавлуці.
- 1594 Подорож Е. Ляссоти (посла імператора Рудольфа II) в Запорізьку Січ.
- 1594 (вересень) Розгром брацлавськими міщанами і С. Наливайком шляхти на Бузі.
- 1594—1595 (зима) Боротьба Лободи і Наливайка проти шляхти в околицях Бара і на Брацлавщині.
- 1595 Похід Наливайка в Угорщину.
- 1595 Похід Наливайка в Білорусію.
- 1595—1596 Подорож єпископів луцького Терлецького і володимирського Потія в Рим і визнання зверхності папи.
- 1596 (січень—лютий) Наїзди Наливайка на прихильників унії (Волинь).
- 1596 Битва українських повстанців на чолі з Шаулою, Наливайком і Лободою з польським військом на чолі з гетьманом Жолкевським під Гострим Каменем (недалеко від Трипілля).
- 1596 (травень—червень) Облога і розправа над українськими повстанцями польського гетьмана С. Жолкевського на Солониці (Лубенщина).
- 1596 (жовтень) Проголошення церковної унії в м. Бресті.
- 1596 Вихід з друку слав'янської граматики Лаврентія Зізанія (Вільно).
- 1597 (квітень) Страта польським урядом Наливайка в Варшаві.
- 1597 Поява антиуніатського твору „Апокрисис“.
- XVI (90-ті роки) — XVII (перше десятиліття) Літературно-полемічна діяльність Івана Вишенського.
- 1597—1598 Боротьба між Полоусом і Байбузою на Запоріжжі.
- 1598—1605 Царювання Бориса Годунова в Російській державі.
- XVI (кінець) — XVII (початок) Поява Літківського євангелія.
- XVI (кінець) — XVII (початок) Підсилення селянських утеч з Волині, Полісся, Галичини і Поділля на територію південно-східної України.
- 1599 Укладення православною і протестантською шляхтою в Польщі конфедерації для боротьби за релігійну волю.
- 1599—1624 Єлісей Плетенецький — архімандрит Києво-Печерського монастиря.
- 1600 Похід українських козаків на чолі з гетьманом Самійлом Кішкою (на пропозицію польського уряду) в Молдавію для підтримки молдавського господаря Могили (васала Польщі) в боротьбі з валаським воєводою Михайлом.
- 1601 Ухвала польського сейму „про козаків запорізьких“ (зняття баніції з реєстрових козаків).
- 1601 Участь українських козаків на чолі з гетьманом Самійлом Кішкою в війні Польщі з Швецією (похід в Інфлянти).
- 1601—1613 Походи українських козаків на Крим і Туреччину.
- XVII (перша половина) Поширення фільваркового господарства в південно-східній Україні.
- XVII (перша половина) Поширення магдебурзького права і цехового ладу на Лівобережжі.
- 1604—1605 Похід агента польських панів Лжедмитрія в Російську державу.
- 1605 (січень) Поразка Лжедмитрія військом Бориса Годунова при Добриничах.
- 1605 (квітень—червень) Царювання Федора Годунова в Російській державі.
- 1605—1606 Видання на Україні антиуніатського твору „Пересторога“.
- 1605 Похід українських козаків на турецькі володіння.

- 1605—1606 Царювання Лжедмитрія в Москві.
 1606 Повстання в Москві проти поляків. Вбивство Лжедмитрія.
 1606—1610 Царювання Василя Шуйського в Москві.
 1606 Похід українських козаків на Варну (Туреччина).
 1606—1607 Селянсько-козацьке повстання під керівництвом Болотнікова в Російській державі.
 1607—1610 Лжедмитрій II („Тушинский вор“) в Російській державі.
 1607 Рух брацлавських і корсунських міщан проти польської адміністрації і панів.
 1607—1614 Заворушення українського населення проти польської шляхти і адміністрації в різних місцях України.
 1607 Ухвала польського сейму „про козацьку сваволю“ і „про міста українські“ (заходи для придушення виступів козаків і міщан Брацлава і Корсуня).
 1608 Похід українських козаків на Перекоп.
 1609 Одержання польським магнатом Каліновським грамоти від короля на Уманщину.
 1609 Постанова польського сейму „про козаків запорізьких“ (заходи для приборкання козацтва).
 1609—1611 Похід польського короля Сігізмунда III на Смоленськ.
 1610 Захоплення поляками Москви.
 1610 Вихід у Вільно з друку антиуніатського твору „Тренос“ („Плач“) Мелетія Смотрицького.
 1611—1632 Король Густав-Адольф у Швеції.
 1611 Похід ополчення на чолі з Прокопом Ляпуновим на Москву проти поляків. Повстання населення Москви проти поляків і спалення Москви.
 1611—1612 Народне ополчення на чолі з Мініним і Пожарським проти польських інтервентів. Вигнання поляків з Російської держави.
 1612 Напад татар на Україну (Поділля).
 1613—1645 Царювання Михайла Романова в Російській державі.
 1613 Ухвала польського сейму „про козаків і людей свавільних“.
 1614 Похід українських козаків на Сіноп.
 1614 Житомирська комісія.
 1615 Похід українських козаків на Константинополь.
 1615 (приблизно) Заснування братства в Києві. Утворення школи при братстві.
 1615 (приблизно) Заснування друкарні в Києво-Печерському монастирі.
 1615 Напад татар на Україну (Поділля і Волинь).
 1616 Похід українських козаків на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним на Кафу (взяття Кафи).
 1616 Спільний похід запорізьких і донських козаків на приморські турецькі міста.
 1617 Договір між Польщею і Туреччиною під Яругою.
 1617 Ольшанська комісія.
 1617—1618 Похід польського королевича Владіслава на Москву.
 1617—1618 Народні рухи на Україні (особливо в київському Поліссі).
 1618 Деулінське перемир'я Польщі з Московською державою (захоплення Польщею Смоленська і Чернігово-Сіверщини).
 1618 Потоплення козаками в Києві Грековича — намісника уніатського митрополита.
 1618—1648 Тридцятилітня війна в Європі.
 1619 Раствацька комісія.
 1619 Поява церковно-слав'янської граматики Мелетія Смотрицького.
 1620 Похід Сагайдачного на Крим.

- 1620 Посольство Сагайдачного в Москву.
- 1620—1621 Гетьман Яків Неродич-Бородавка.
- 1620 Відновлення православної церковної ієрархії на Україні.
- 1620 Виступ волинського православного посла Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі з приводу гноблення православного населення в Речі Посполитій.
- 1620 Розгром турками польського гетьмана С. Жолкевського на Цецорських полях (у Молдавії).
- 1621 Козацька рада в Сухій Діброві.
- 1621 1623 1624 Походи донських і запорізьких козаків на турецькі і татарські володіння.
- 1621 Хотинська кампанія. Петро Сагайдачний — козацький гетьман.
- 1622 Смерть гетьмана Петра Сагайдачного.
- 1622 (приблизно) Поява антиуніатського твору „Палинодія“ Захарія Копистенського.
- 1622 Посольство українського єпископа Ісаї Копинського до московського царя в справі переходу православних монахів, козаків і селян під владу російського царя.
- 1623 Відхилення польським сеймом вимог православного духовництва і козацтва про затвердження прав православної церкви.
- 1623 Вбивство у Вітебську православними міщанами уніатського архієпископа Кунцевича.
- 1624 Посольство київського митрополита Іова Борецького до Москви в справі приєднання України до Росії.
- 1624 Укладення союзу між українськими козаками і Кримом (кримським калгою Шагин-Гіреєм).
- 1625 Вбивство в Києві козаками вийта Ходики і уніатського попа Юзефовича, які запечатували православні церкви.
- 1625 Козацькі походи на турецькі землі.
- 1625 Гетьман Марко Жмайло. Польсько-козацька війна і Куруківська угода.
- 1625—1628 Гетьман реєстрових козаків Михайло Дорошенко.
- 1626 Плани „випищиків“ (виключених з реєстру козаків) перейти до російського царя.
- 1626 Спільний похід українських козаків („випищиків“) і донців під Трапезунд.
- 1626 Розгром татар гетьманом М. Дорошенком і регіментарем Хмелецьким під Білою Церквою.
- 1627 Вихід з друку в Києві „Лексикона“ Памви Беринди.
- 1627—1647 Петро Могила — архімандрит Києво-Печерського монастиря; з 1633 р. — митрополит київський.
- 1628 Похід реєстрових козаків на чолі з гетьманом М. Дорошенком у Крим.
- 1628 Похід реєстрових козаків на чолі з гетьманом Г. Чорним в Крим.
- 1628—1629 Православні церковні собори в Києві (спроба верхівки православного духовництва проголосити унію з католицькою церквою).
- 1629 Похід „випищиків“ на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем у Крим.
- 1629 Напад татар на Україну. Розгром гетьманом Г. Чорним і регіментарем Хмелецьким татар під Бурштином.
- 1630 Козацько-селянське повстання на Україні під проводом Тараса Федоровича (Трясило).
- 1630 (травень) Розгром Тарасом Федоровичем польського гетьмана С. Конєцпольського під Переяславом.
- 1631—1632 Походи запорізьких і донських козаків на турецькі володіння (Трапезунд, Сіноп).

- 1631 Об'єднання школи при Києво-Печерському монастирі з братською школою. Заснування Києво-Могилянської колегії.
- 1632—1648 Владіслав IV — король польський.
- 1632 Вбивство українськими козаками гетьмана І. Петражицького-Кулаги за угодовство відносно польського уряду.
- 1633 Затвердження польським сеймом „Статтей для заспокоєння руського народу“.
- 1632—1634 Смоленська війна Російської держави з Польщею. Поляновський мир (1634 р.).
- 1634 Похід запорізьких і донських козаків під Азов.
- 1635 Збудування польським урядом фортеці біля Кодацького порогу на Дніпрі.
- 1635 Виступ козаків на чолі з гетьманом І. Сулимою. Зруйнування Кодацької фортеці. Страта польським урядом Сулими.
- 1637 Затвердження статуту ремісничих цехів у Переяславі.
- 1637—1638 Неврожай і голод на Україні.
- 1637 Взяття донськими і запорізькими козаками у турків Азова.
- 1637 Козацько-селянське повстання на Україні під проводом Павлюка, К. Скидана і Д. Гуні.
- 1637 Битва між польським військом і українськими повстанцями під Кумейками. Поразка українських повстанців.
- 1638 Скасування польським урядом козацького самоврядування („Ординація“ 1638 р.).
- 1638 Експедиція польського ротмістра Мелецького на Запоріжжя і відбиття її козаками.
- 1638 Козацько-селянське повстання на Україні під проводом Я. Острянина і Д. Гуні.
- 1638 (квітень) Поразка польського війська С. Потоцького Остряниним під Голтвою.
- 1638 (травень) Поразка Острянина польським військом під Лубнами.
- 1638 (травень) Поразка польським військом під Лубнами донських і запорізьких козаків.
- 1638 (червень) Битва під Жовнином. Переселення Острянина з частиною козаків у межі Російської держави (Чугуїв). Обрання повстанцями на гетьмана Д. Гуні.
- 1638 (червень—липень) Облога польським військом українських повстанців на р. Старець. Здача повстанців.
- 1638 (вересень) Козацька рада в Києві. Обрання посольства до короля.
- 1638 (грудень) Козацька рада на Масловому Ставі (прийняття козаками „Ординації“ 1638 р.).
- 1639 Поновлення польським урядом Кодацької фортеці.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

І. ПАНУВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVI СТОЛІТТЯ

1. Підсилення магнатсько-шляхетської диктатури на Україні в останній третині XVI століття. Захоплення польськими магнатами і шляхтою земель на Україні після Люблінської унії 1569 року. Поширення на Україні польсько-шляхетського права і культури. Ріст магнатських латифундій. Початок політичної децентралізації в Польщі. Наступ магнатів на шляхту 7
2. Дальше розширення фільваркового господарства і остаточне встановлення кріпосного права. Ріст ремесла і міст. Розвиток внутрішньої торгівлі і збільшення експорту сільськогосподарських продуктів в Західну Європу. Розширення фільваркового господарства. Хижацтво і розгул шляхти. Обезземелення селян і збільшення панщини та інших феодальних повинностей. Остаточне встановлення кріпосного права. Завершення масового закріпачення селян. Національно-релігійне гноблення селян. Ріст селянської боротьби проти шляхти на Україні в 70-х — 80-х роках XVI століття 18
3. Класові суперечності і національно-релігійний гніт в містах України. Феодальна залежність міст. Класовий склад міщанства. Міська аристократія. Бюргерство. Міська біднота, плебейство. Національно-релігійний гніт у містах України. Повстання в Білій Церкві в 1590 році 32
4. Ріст козацтва. Запорізька Січ. Ріст козацтва в останній третині XVI століття. Утворення прошарку заможного землевласницького козацтва. Ріст козацької „сваволі“ і організація польським урядом реєстрового козацтва. Запорізька Січ. Початок боротьби козацтва проти панування шляхти 41

ІІ. КОЗАЦЬКО - СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 90-х РОКАХ XVI СТОЛІТТЯ. БРЕСТСЬКА УНІЯ 1596 РОКУ

5. Козацько-селянські повстання на Україні в 1590-х роках. Козацько-селянські повстання 1591—1593 років. Козацько-селянські повстання 1594—1596 років. Придушення поль-

ським урядом козацько-селянського повстання в 1596 році. Страта Наливайка. Наливайко в творах Шевченка і Рилеєва. Історичне значення селянсько-козацьких повстань 1591—1596 років . . . . .

6. **Брестська церковна унія 1596 року.** Прагнення римської курії ввести унію на Україні і в Білорусії. Православна церква на Україні в XVI столітті. Протестантський рух на Україні. Боротьба єзуїтів проти протестантизму і православ'я. Боротьба церковних братств проти православних єпископів. Брестська церковна унія 1569 року. Боротьба проти унії . . . . .

ІІІ. ПІДСИЛЕННЯ ПАНУВАННЯ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТОЛІТТЯ

7. **Поширення кріпосництва і ріст козацтва в південно-східній Україні в першій третині XVII століття.** Розширення магнатських латифундій в південно-східній Україні. Ріст населення і міст в південно-східній Україні. Втягнення південно-східної України в балтійський експорт сільсько-господарських продуктів у першій третині XVII століття. Поширення кріпацтва в південно-східній Україні в першій третині XVII століття. Ріст козацтва . . . . .

8. **Прагнення Польщі підкорити собі козацтво. Боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в першій третині XVII століття.** Боротьба серед козацтва в кінці XVI століття. Полоус і Байбуза. Козацька старшина на службі в Польщі на початку XVII століття. Козацькі походи на турецькі і татарські землі і ріст „сваволі“ на Україні (1600—1614 роки). Житомирська комісія 1614 року. Морські походи козаків. Ольшанська комісія 1617 року. Похід польського королевича Владіслава на Москву і захоплення Польщею Чернігово-Сіверщини (1618 рік). Раствавицька комісія 1619 року. Похід Сагайдачного в Крим і його посольство в Москву. Політика Сагайдачного. Опозиційний блок козацької старшини, українського православного заможного міщанства, шляхти і духівництва проти польських панів і католицько-уніатської церкви. Київ — культурно-ідеологічний і політичний центр України. Поновлення православної ієрархії. Хотинська кампанія 1621 року і роль у ній козацтва на чолі з Сагайдачним. Загострення відносин між козацтвом і польським урядом в 1622—1624 роках. Зносини православного духівництва і козацької старшини з російським урядом. Польсько-козацька війна і Куруківська угода 1625 року. Гетьманство Михайла Дорошенка. Козацькі походи в Крим в 1628—1629 роках. Спроби вищого православного духівництва до угоди з уніатами. Собори в Києві 1628—1629 років . . . . .

ІV. КОЗАЦЬКО - СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ В 30-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ

9. **Козацько-селянські повстання 1630—1635 років.** Козацько-селянське повстання 1630 року. „Статті для заспокоєння руського народу“. Кодак і зруйнування його Сулимою.

10. Козацько-селянські повстання 1637—1638 років. Повстання 1637 року. Битва під Кумейками. Придушення Потоцьким повстання 1637 року. „Ординація“ 1638 року. Ради в Києві і на Масловому Ставі. Відбудова Кодака	144

**V. КУЛЬТУРНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ДРУ-
ГІЙ ПОЛОВИНІ XVI І В ПЕРШІЙ ПОЛО-
ВИНІ XVII СТОЛІТТЯ**

11. Загальна характеристика культурного розвитку України в XVI і в першій половині XVII століття	159
12. Мова	161
13. Видавнича діяльність і культурні центри на Україні	162
14. Школа	166
15. Література і фольклор	173
16. Мистецтво	176
17. Хронологія	179

К. ГУСЛИСТЫЙ
ОЧЕРКИ ИСТОРИИ УКРАИНЫ
в. III
НА УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

БФ. 336. Зам. № 1133. Тираж 10.000 + 70. (10.001 — 13.000). Ф. пап.
60 × 92 см. Вага пап. 36 *кге*. Друк. арк. ¹²/₁₆. Авт. арк. 11,82. В 1 друк.
арк. 40700 зн. Підписано до друку 1. II. 1941 р.

Друк. АН УРСР Львів, Оссолинських 11.

Ціна 7 руб. 50 коп.

ПРИЙМАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ І ПЕРЕДПЛАТИ

на всі видання Академії Наук УРСР провадиться
в книготорговельному секторі Видавництва
Академії Наук УРСР (Київ, вул. Чудновського, 2)

ПРОДАЖ ВИДАНЬ

у науковій книгарні Академії Наук УРСР:
Київ, вул. Леніна, 12 і по всіх книгарнях Укр-
книготоргу, КОГІЗ-у, Укоопкнигокультторгу
і „Академкнига“.

Друкарня Академії Наук УРСР у Львові, Оссолінських, 11